2425 NARODNA STARINA 23

Upozorenje pretplatnicima „Narodne Starine“:

Svesci 9., 11., 12., 13. i 15. još su u pripremi zbog nedostatnog broja pretplatnika i zaostalih naplata za prijašnje sveske. To je uzrok dosadašnjem zastoju ovog časopisa. Čim se ukaže mogućnost izdat će se napomenuti zaostali brojevi. Reklamacija suvišna, a pretplata je potrebna.

Uprava „Narodne Starine“.

Gospodin Božidar Maksimović, ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije, preporučio je svojom odlukom od 12. IX. 1930. Pbr. 32472 naš časopis „Narodnu Starinu" svima školama i prosvjetnim ustanovama u zemlji.

U svakom svesku nalazi se na 2. strani omota naznačena cijena dotičnoga sveska. — Cijene su različne, jer su i pojedini svesci različnoga opsega i opreme.

Naplata se i pretplata vrši samo čekom.

Uprava „NARODNE STARINE" (Zagreb 6, pošt. pret. 14) moli čitaoce časopisa da prošire krug stalnih pretplatnika. Dosadašnji broj i više je nego premalen za uredno izlaženje.

Naši primaoci neka ne čekaju dok im pošaljemo opomene i nove čekovne uplatnice nego ih molimo da naplatu svakog sveska obave, čim prime svoj primjerak. Kad već ne može biti pretplatnika t. j. onih koji unapred plaćaju, neka bude bar urednih platiša. A ko je zbilja pretplatnik neka izvoli sačuvati priloženu čekovnu uplatnicu za kasnije.

Uprava „Narodne Starine"

---

* Dobivamo suvišne reklamacije: zašto ne izdamo zaostale sveske i zašto izdajemo sveske preko reda? Kad bi interesenti „Narodne Starine", svaki pojedini u krugu svojih znanaca, našli samo po jednog novog pretplatnika, svi bi upiti i (suvišna) čuđenja bila posve izlišna, jer bi se tako našlo bar najpotrebnije pokriće naših troškova i tako časopisu osigurao izlazak. Toliko kao odgovor na reklamacije. **„Uprava Narodne Starine"**

Za napredak i raširenje „Narodne Starine" zauzeli su se u posljednje vrijeme: g. dr. Vj. Hengl, gradonačelnik, Osijek; g. Anto Perković, okružni inspektor, Osijek; g. dr. V. Lunaček, Zagreb (Trgovačko-Obrtnička Komora); g. Dušan Njegovan, inž. tehn. pukovnik, Zemun; g. Pavao Horvat, ravnatelj Prve hrvatske štedionice, Osijek; g. dr. Vladimir Njegovan, prof. univ., Zagreb: g. Vicko Dračevac, advokat, Bihać; g. dr. M. Benković, liječnik, Nova Gradiška; g. O. Gerić, kot. akcesista, Čakovec; g. Tvrtko Kanaet, profesor gimnazije, Mostar; g. dr. V. Turchetto, odvjetnik, Tivat; g. dr. Aleksej Jelačić, gimn. profesor i hon. nastavnik universiteta u Skoplju; g. ing. Julije Stipetić, Sisak; g. dr. N. Z. Bjelovučić, odvjetnik, Dubrovnik.

GLASOVI ŠTAMPE

»Obzor« (LXX. br. 296): »... Dosadašnji svesci »Narodne Starine« sačinjavaju golemu riznicu prinosa, koji osvjetljuju kulturnu povijest Hrvata i ostalih južnih Slavena. Uredniku je pošlo za rukom, da listu dade naučan i podjedno popularno-informativan karakter. Kako mi nemamo bogatih enciklopedija, ni povjesnih djela, koja bi se osvrtala na cjelokupnu kulturnu prošlost, »Narodna Starina« je od velike važnosti za sve one, koji se zanimaju za bilo koju granu naše kulture... Prema ovoj mnogostrukosti sadržaja, koji su pridonijeli najbolji hrvatski, srpski i slovenski kulturni povjesnici, jasno razabiramo potrebu ovog časopisa i njegovu vrijednost«.

»Narodna Odbrana« (Beograd, V. 11. 1930.) »... I ako se urednik i izdavač »Narodne Starine« bori s materijalnim teškoćama jedva nalazeći sredstava da s vremena na vreme izda po neku svesku, »Narodna Starina« je još uvek najbolji istorijsko-kulturni i etnografski naš časopis. Pa i više, svakako dolazi u red najsjajnijih i najboljih naših publikacija u opšte.«

»Pregled« (Sarajevo) IV. 292.: »... Naša bi javnost trebala na svaki način da pomogne ovu akciju (»Narodne Starine«) koja će, danas-sutra svojim radovima stvoriti kapital toliko potreban za proučavanje naše kulture u prošlosti...«

»Koprivnički Hrvat« (IX. 1.) »... Ova odlična revija bori se uslijed nemarnosti svojih pretplatnika i nehaja hrvatske inteligencije stalno s novčanim pitanjem. Dužnost bi nas bila, da je što izdašnije pomožemo, a to možemo samo time, da uredno predplatu šaljemo i prikupljamo pretplatnike.«

»Mladost« (Zagreb, VIII. br. 5.): »... Kolikogod smo mi narod odviše prožet tradicijom, ipak je kod nas općenito znanje historije veoma maleno, nekoliko podataka iz škole i nekoliko fraza, što su ih u teško doba narodne prošlosti izmislili patriotski povjesničari... I ako je (»Narodna Starina«) historički časopis, u njemu će naći interesantnih podataka svaki inteligentan čovjek. Nažalost, uza sve to, što je jedinstven časopis u nas, »Narodna Starina« nalazi malo odziva...«

»Slovenec« (LVII. 14.): Ta list... si je pridobil... zelo dober glas tudi v širših krogih inteligence, ki jo interesirajo ta vprašanja. G. Matasović se je potrudil, da da listu živahnosti, in da bodo prispevki, objavljeni v »Narodni Starini«, v prvi vrsti zanimivi in šele nato znanstveni.«

»Kruševački Glasnik« (Kruševac, IV. 132.): »... Svaka reklama ovom časopisu je suvišna, ali ne možemo se ipak uzdržati a da svojim prijateljima toplo ne preporučimo da se odmah na njega pretplate.«

»Napredak« (pedagoška i školska smotra. Zagreb, LXXI. god. 5—6.): »... Narodna Starina« jeste jedina revija ove vrste u Jugoslaviji i, kako se iz sadržaja navedenih svezaka vidi, određena je povijesti južnih Slovena... Revija je interesantna za naše učiteljstvo pa mu je preporučujemo za nabavu.«

GJURO SZABO: KNJIGA O STAROM ZAGREBU*

Postojala je namjera, da se pismom i slikom prikaže razvitak grada Zagreba od vremena velikoga potresa od g. 1880., pa makar ovako u fragmentima, koji bi se dali povezati u cjelinu. I tu namjeru ispunjam tako da bismo dobili sliku razvitka ovoga našega dragog grada kroz pedeset godina, kroz pola stoljeća, koje ga je s temelja izmijenilo. Evo pomalo nestaje generacije, za koju je taj događaj potresa bio od vanredno velikoga znamenovanja, i evo, došla je i druga, a dolazi i treća generacija, a za njih taj događaj već nema nikakvoga znamenovanja no drugi potresi, što ih bilježi kronika grada Zagreba, kao primjerice onaj potres od 26. III. 1502. ili 1699., kada se oba puta srušio toranj crkve Sv. Marka, ili onaj od g. 1590., koji je uništio drevni Medvedgrad, ili onaj teški potres od g. 1756. Pa i pravo je tako: za kasne generacije nije to više doživljaj, njihov je život određen sasvim drugim, daleko strašnijim događajima, prema kojima je ona nesreća Zagreba tek mala lokalna katatrofa, koja gotovo iščezava pred nesrećama, što ih je pretrpjela Messina u g. 1908., kada je za dva trena nestalo za uvijek velikoga i lijepoga grada, do jedne jedine kuće, a izginulo oko 80.000 ljudi. Ili da spomenem propast St. Pierre-a, potrese u Perziji, u Japanu od god. 1923., pa u Italiji i N. Zelandiji u naše dane. Sve su to tek nekoje katastrofe posljednjih pedesetak godina. A kako je priroda zapravo prema čovjeku okrutna, neprijatna i varava, opet je podala ljudstvu kao najveći dar moć zaborave. Pa eto tako i najmlađa generacija počima gledati i posmatrati i najveću katastrofu svijeta uopće, onaj neizmjerni pokolj, što se zove svjetskim ratom, onako po prilici, kako smo mi posmatrali historijske prikaze tridesetgodišnjega rata.

Za nas, koji smo za onaj mali Zagreb doista veliki potres sami doživjeli, kojima se duboko u dušu usjekao, tako da za nas znači doista početak stvaranja novoga Zagreba, nameće se i želja i dužnost promatranja, kako je staroga Zagreba nestalo i kako se novi stvorio, taj novi Zagreb, koji se u svem razlikuje od staroga, a opet je svoju bit i do danas zadržao, a zadržat će je doklegod bude postojao. Ali mi stariji ne gledamo to nikako retrospektivno kao prošlost. Pred našim duhovnim očima sve se to odigrava ko u jednom trenu. Starost, naime, uništava osjećaj vremena za sve, što je doista proživljeno, po Goetheovoj riječi

* Gornja slika prikazuje gornji grad Zagreb gledan s istoka godine 1861..

»Was ich besitze, seh ich wie in Weiten, und was verschwand, ward mir zu Wirklichkeiten!« Pa tako se pokazalo, da mi ne smijemo početi tek tamo, gdje je istom za nas na oko početak novoga razvoja, već se moramo osvrnuti i na prijašnje događaje, koji su za nas tek tradicija. Ali najbliža tradicija, jer su ljudi naše generacije i vidjeli ljude i govorili s ljudima iz ilirskoga doba, iz doba Jelačića bana, iz vremena onoga najkletijega crnoga apsolutizma i kasnijih dana, pa smo karičica u beskrajnom nizu ljudskih generacija. I sve je ovo tu zapisano i prikazano kao neka reminiscenca za našu stariju generaciju, a nova, kojoj život ne dozvoljava pogled u prošlost već je sili na gledanje u budućnost, da uzmogne živjeti i stvarati, zagledat će možda u ove retke, kad i ona postane generacija na izmaku.

I zato mislim, da je pravično, da se prikaz razvitka našega Zagreba otpočme s godinom 1850., kad je carskim patentom od 7. septembra 1850. nastojanjem bana Jelačića nestalo onih sitnih »jurisdikcija«, pa su sve četiri povezane u jedno, u jedan grad Zagreb. To je zaključna faza prirodnoga razvitka od osvanuća Zagreba: najprije se tako zove biskupski grad, kojem se priključuje Vlaškoulička općina, pa Kaptol s Novom Vesi, a osamce stoji grad na Gričkim Goricama, današnji Gornji Grad. Kroz sve vrijeme te posebne egzistencije traju nemile i bezuzročne borbe između oba glavna dijela grada, koji se već od XVII. stoljeća zove jednim imenom Zagreb. Zapažaju se trvenja još u antagonizmu g. 1848., kad ga ni ilirski zanos nije mogao izbrisati, a kao posljednji refleks potrajao je u borbi dječaka Gornjograđana i Kaptolonaca još i u osamdesetim godinama XIX. stoljeća. Nu to konačno logički i pravovremeno izvedeno ujedinjenje izbrisalo je svaki antagonizam, pa se Zagreb od g. 1850. mogao nekako jednomjerno razvijati sve do godine 1918. Godina je 1850. ona, kad je ustoličen u Đakovu i biskup đakovačko-bosanski Josip Juraj Strossmayer . . .

Veliki potres nije baš najsudbonosniji događaj u razvitku grada Zagreba, koji je uvijek bio i ostat će glavnim gradom Hrvata uopće, pa niti nije nepovoljno djelovao na dalji razvoj grada, već ga možda u mnogome i pospješio. Vidjet ćemo, da su politički događaji daleko više uplivisali na razvitak grada, napose apsolutizam od g. 1850.—1860., pa katastrofalna »nagodba« od g. 1868., koju su Magjari odmah upotrijebili, da sebi posagrade željeznice u Hrvatskoj tako, da bude sve to što manje u korist Hrvatske. Nu o tome napose.

Sav taj pomenuti razvitak Zagreba pada u vrijeme vladanja jednoga jedincatoga vladara Franje Josipa Prvoga, osim ono posljednjih dviju godina. Taj je čovjek upravo fatalna pojava, fatalan ne samo za vlastitu državu, za sve njene narode već i za cio svijet. Sad je minula stogodišnjica njegova rođenja, pa su brojne nepristrane biografije i prikazi mogli podati već približno ispravnu sliku života i rada toga vladara, otkako su glavni arhivi postali pristupačni, a minulo vrijeme dopustilo objektivno rasuđivanje. Tako se u bitnosti svi ti prikazi podudaraju, bili oni napisani od autora koje mu drago nacije, htjeli oni ili ne htjeli vladavinu toga čovjeka opravdavati ili ne. No posvuda je konačni rezultat osuda sve te vladavine, izrečena sad jasno bez priuzdržaja, sad uvijenije, tražeći isprike u prilikama vremena, koje su i njemu određivale puteve, kojima možda i nije htio polaziti. Iz svega je proizašlo: Teško državi, gdje — po riječima svetoga pisma — vlada kralj dijete, a još je teže tamo, gdje vlada starac, potpuni starac, koji po vječnim zako-

Zagreb u vrijeme bana Jelačića, oko g. 1858. Risarija Ivana Zasché-a. Lijevo zgrada tobožnje bolnice, zapravo bezvrijedna građevina apsolutističkog režima t. j. današnja sveučilišna zgrada od g. 1882.

nima prirode i ne može da osjeti i spozna tražbine vremena, u kojem vlada, a još je najteže državi, gdje se i jedno i drugo dogodilo: tu je propast neizbježiva. Kad se Franjo Josip rodio od oca gotovo slaboumna i od darovite i častohlepne matere, svijet je bio sasvim drukčiji, svijet još nije ni znao za željeznice, a kad je silazio u grob, ispunio se već tisućljetni san čovječanstva: avijoni su pratili njegov lijes u grob. Očevi se naši i matere rodile — on je bio kralj, i očevi i matere proživješe svoj vijek i poumiraše — on je još kraljevao, pa već je i nova generacija došla grobu na domak — on još kraljuje! Možda je u tom jedina isprika za sve, što je uradio . . . Još dječak počima vladati, pa sebi uzima geslo »viribus unitis« u času, kad mu se gotovo svi narodi složnim silama poklali međusobno, a tada okrutni fatum utiskuje starcu 1914. pero u ruke, da potpiše objavu rata cijelome svijetu, a sebi i svojoj državi smrtnu osudu. Pa kad je čak i on naslutio 1916., da se sudbina protiv njega kreće, govori o miru »na proljeće«, ali smrt ga blagotvorno rješava dužnosti, da razmotri rasap svega, što je uradio, svega, što je imao sačuvati. Ostavlja posve razrušenu državu, u temeljima već raspalu, a bijedni njegov nasljednik, koji mora da ispašta grijehe svojih predaka, uzima za geslo: »indivisibiliter ac inseparabiliter« u času, kad je sve već bilo divisum ac separatum.

Franjo Josip znao je dobro, kakovu zadaću može da ima njegova država, pa je još 1904. rekao svom ministru von Koerberu ispravno: »Austrija nije umjetna tvorevina, već organička i nužna, jer ona daje zaklonište onim sitnim narodima (Voelkersplitter), koje je sudbina zanijela u Srednju Evropu, a ti bi sebi prepušteni postali igračkom svakoga moćnijega susjeda . . .«, ali Dr. Bruno Wilhelm, koji na te riječi upozorava, priznaje i sam, da su djela slabo odgovarala toj spoznaji. (»Schweizerische Rundschau«, August 1930.). Ta kralj je Franjo Josip bio baš onaj, koji je one Voelkersplitter tlačio, koji nije svojim narodima vladao već protiv svojih naroda, napose pro-

tiv Slavena, a od ovih napose protiv Hrvata. To se pokazuje u svim činima njegovima tako bjelodano, da je dostatno nanizati nepobitna fakta, pa će svak morati to priznati, ma bio i slijepac. Pa konačno je ona mržnja Franc Josefa na Hrvate bila i psihološki razumljiva: slab čovjek mrzi ponajviše onoga, kojem je hvale dužan, dok je ovaj ne traži...

Osamnajstgodišnji dječak dolazi u teško vrijeme na prijesto: donosi svima narodima kaznu oktroiranim ustavom od 4. ožujka 1849., ma da je još daleko bio dan, kad je pred ruskom vojskom položio Görgey 13. kolovoza 1849. kod Vilagoša oružje. Magjarska je revolucija, te njen junački otpor, u kojem je cijeli narod sudjelovao, izgubila svaku simpatiju tek kad se pokazalo, da je Magjarima »szabadság«, sloboda, tek nešto identično sa ugnjetavanjem drugih, slabijih narodnosti. A nitko nije mogao očekivati, da će poslije ruskom silom stečene pobjede Franjo Josip »buntovnike« ružičnom vodom škropiti, ali svakom, pa i najoštrijem protivniku magjarske megalomanije mora se zgaditi, kad ugleda na bezbrojnim stranicama tadašnjih službenih novina stotine i smrtnih osuda nad sasvim sporednim licima — o aradskim mučenicima ne treba ni govoriti —, osudama, koje sve nose potpis Franje Josipa, tako, da su one iste bečke novine, koje bi sada rado nekakvu glorijolu oko toga fatalnoga čovjeka oviti, pisale napadno o svom »blut-jungem Kaiser«. Ali nije prošlo ni dvadesetak godina, a car poklekne sasvim pred Magjarima nakon Königgrätza, podstrekavan i od svoje žene, kraljice Jelisave, koja je bila postala takova hipermagjarica, te je uz titulu »Kaiserin von Oesterreich« vlastoručno dometala: »magyar kiralynö«. I ta nagodba, kojom je stvorena dvojna monarkija »na otkaz«, gdje je po riječima historičara Švicara došlo do »vlasti Nijemaca u Austriji, a do tiranije Magjara u Ugarskoj« bila je opet puka i prava rugalica na riječi, zapisane na vanjskim vratima bečkoga Hofburga: »Justitia regnorum fundamentum«. Pa ukoliko imade veleizdaje, onda je ono bila cesarska i kraljevska veleizdaja, kojom je kralj sebi vjerni hrvatski narod gurnuo u ralje prkosnoga i pobjedonosnoga magjarstva i očitovao se jasno protivnikom slavenstva i svojih slavenskih podanika (državljana). Nije on uzalud opetovano isticao: »Ich bin ein deutscher Fürst«. Taj sistem mržnje i zapostavljanja svega slavenskoga, ta upravo bestidno javno povedena križarska vojna protiv Slavena uopće, a protiv Hrvata napose, provodila se željeznom konsekvencom, pa nije nikakovo čudo, da je u južnoslovenskom kraju, u onoj Bosni, koju su »okupirali« u prvom redu slavenskom krvlju 13. zagrebačkoga kora, prasnuo hitac, koji je smrću nasljednika habsburškoga prijestolja doveo do propasti toga cijeloga imperija. Koje čudo, da u toj familiji vladara, koji neprestano ističe u titulama »von Gottes Gnaden« gdje se svaka pravda i pravičnost zaboravila, teče neprestano krv: brata kraljeva ustrijelili, a on prije ni da bi prstom maknuo za njegov spas, ženu mu ubili, sina mu ubili, sinovca mu ubili: on ostaje bešćutan. I kao da se predvidja, da vječna pravda ne daje, da se održi ona zavjetna crkva u Beču, sazdana u spomen, što je kralj Franjo Josip spašen od atentata, kad je tek neznatno ranjen. Ona se crkva raspada i raspadala se još pred njegovim očima...

Franjo Josip naskroz bio je čovjek XVIII. stoljeća, koji mora da živi i vlada u XIX., da, čak i u XX. stoljeću. Zato on i uzima za vođe svom radu ljude a la Kübek ili demona Schwarzenberga, koji mu je za uvijek dušu rastrovao. Njemu je Kaisertum, njemu je španski ceremonijal sve,

pa zar je čudo, da on ne će da stupi u automobil, što ga taj ceremonijal ne pozna. U svim se biografijama ističe njegova tobožnja jednostavnost, pa se i velikoj djeci pričalo, kako je on dnevno u ½5 sati jutrom ustajao, da popije čaj s dvije suhe žemičke. Ali se ne priča, da je sve do 21. novembra 1916. morao u dvorskoj kočiji lakaj poći do Romana Uhla u Singerstrasse po te dvije suhe žemičke, posve u stilu »Herrentuma« XVIII. stoljeća. Veličina se pokazivala tek u osvećivanju. Danas, kad se otkrio veliki (i možda preveliki) pogled Strossmayerov na Rusiju i ruske prilike, mora svatko da požali, da se njegovo nastojanje nije moglo ispuniti: možda bi svijetu bila prištedjena najstrašnija katastrofa ili barem ublažena. Ali kad se Josip Juraj Strossmayer, biskup djakovački, drznuo, da brzojavno čestita svetkovinu pokrštenja onoga naroda, koji je spasao tron Franji Josipu, morao je taj isti Franjo Josip putovati po nalogu Magjara u Bjelovar, da se izdere javno na biskupa: »Sie waren nicht bei Sinnen«! Ali biskupov odgovor: »Majestät, mein Gewissen ist rein«! nije nikada zaboravio. Trebalo je maknuti Strossmayera da tamo dođe čovjek kova Josipa Mihalovicha, nekadašnjega feldpatera revolucijonarne vojske, kasnijega nadbiskupa zagrebačkoga i kardinala rimske crkve. Ali Rampolla del Tindaro, državni sekretar Leona XIII. ne dade. Dobro. Leo XIII. umre. Konklave. Nikada nije Franjo Josip zaboravio ovo djelo Rampollino, car nije zaboravio, da mu se i inače opirao. Nije zaboravio, da je i Rampolla »panslavist« — tako se dapače i u znanstvenim djelima onoga doba zove i svaki Slaven i svatko, tko je i najmanje simpatije za najmanju želju Slavena pokazivao. I opet morade baš slavenski, krakovski kardinal Puzsyna odnijeti u konklave veto austrijanskoga cara i apostolskoga kralja protiv izbora Rampollina. Rampolla ne posta papa, ali ni Pijo X. nije bio onakov slabić, kako je apoštolsko veličanstvo očekivalo, pa je prvi njegov čin bio ukinuće prava veta apoštolskoga kralja.

Što je god ovdje izneseno, potpuna je i čista istina, pa nema nikoga na svijetu, koji bi i riječ mogao oprovrći. A još je teže, što za sve to nema baš nikakove isprike, nikakova ublaženja. Ona stereotipna austrijanska fraza, kao da su ta bezakonja postulati nekakove više državne nužde puka je glupost. Baš su ta bezakonja uništila tu tvorevinu. Iustitia regnorum fundamentum. Ne hasni tražiti krivce u osobama, koje su izvršivale volju kraljevu. Znao je on uvijek naći kakove Schmerlinge, Bache, Beuste itd. pa i ono more sitnijih kreatura ili kod nas Rauche, Pejacseviche i Khuene. A sada, kada je sve minulo, kaže njemački historik, da mu se čini da je državnička mudrost u Austro-Ugarskoj bila: počiniti sve, da država što prije s pravom propadne, pa upozorava na riječi Carlylove, da vladar, koji ima samo loše savjetnike, i ne želi da stekne valjane savjetnike...

Promatrajući razvitak Zagreba od godine 1850. do 1918. moramo sve to držati na pameti i moramo biti zadovoljni, da je i takav razvitak uspio. S godinom 1918. prestaje historija i počima tzv. sadašnjost, ali prestaje i razvitak i nastaje neočekivani skok. Ne znam danas, da li je u tom naglom razvoju baš sreća: sve teškom mukom stvorene tečevine, urađene za normalni razvitak, postale su daleko premalene za novo doba, pa sada treba u veoma teška vremena naći i za novi narod mogućnosti boravka i barem primitivne kulturne ustanove. A Zagreb to čini i u ovo veoma teško vrijeme u punoj mjeri. Nestalo je gotovo sasvim staroga Zagreba, a bilo bi starački nepravedno, da se ne prizna, da je i novi Zagreb pošao za svjet-

lom i vedrinom. Da ne može u svem sve želje ispunjati, to je krivo ono sedamdesetgodišnje sputavanje, pa je jasno, da se je grad morao razviti odmah, čim je pritisak popustio. I drugdje su se gradovi silno razvili, pa i sada se razvijaju, gdje to potreba života iziskuje, ali uvijek se to događalo uz pripomoć i pod okriljem vlastitih vladara, dok se u nas Zagreb mogao tek u borbi i protiv volje vladara razvijati i stvarati. Zar nije očajno, da kralj kaže, kad se trebala otvoriti galerija slika u Zagrebu: »Ich bin jetzt mit Kroatien zufrieden, aber es zehrt mir zu viel. Eine Bildergallerie wollen sie jetzt haben«. Dakako, tu je galeriju skupio i darovao narodu jedan Josip Juraj Strossmayer!

Nestalo je »staroga Zagreba«, nestalo po vječnom zakonu, da sve ostarjelo i preživjelo propada i mora propasti, da učini mjesto životu, koji ne pozna zadah starine, već samo životnu svježinu. I taj stari Zagreb živi u nama kao slika, kao spomen prošlih dana, spomen na grad, u kojem smo i mladost i muževno doba, a evo i starost dočekali. To je sve ukrašeno maglom prošlosti, pa mislim, da se mnogi ne bi nikako snašao, da se iz današnjega grada mora povratiti u stari grad, kad bi se čudom kojim opet ostvario. Ali u svakom gradu, pa i u Zagrebu, koji je ovako dugi niz stoljeća proživio ima mnogo toga, što je doduše vrijeme stvorilo, ali nije uništilo, već mu podalo pravo na dalji opstanak, ukrasivši ga plemenitom patinom, odlikom pravoga umjetničkoga djela, dok je tek plijesan za obični, svakidašnji rad ljudski. Ako se ipak u nas javlja nostalgija za izgubljenim, ta se odnosi samo na onakova djela, koja su imala pravo da i dalje postoje, koja su bila povezana sa svom našom prošlošću, sa svim našim bivstvom, a bez nužde su utamanjena, ne našavši nikako zamjene u nečem boljem, nečem što bi opet našem vremenu odgovaralo. Zato i jesu ovi fragmenti namijenjeni poglavito kao neka kronika, kao rekapitulacija za onu generaciju, koja mora skoro pod ledinu...

I. Zagreb u vrijeme apsolutizma 1850.—1860.

Na žalost je ostalo razmjerno veoma malo prikaza iz toga najprokletijega vremena u razvitku našega grada i ovdašnjeg dijela našega naroda iz onih dana. U vrijeme topovske tutnjave, pa kasnije u doba potpunoga umrtvljenja svega života nije bilo vremena ni volje za ikakav rad, najmanje za zabilježbe takove vrste.

Apsolutizma je bilo i u drugim vremenima i u drugim državama: prirodno se ističu jake individualnosti sa golemom stvaralačkom snagom, pa takove ličnosti umjele su ne jednom maknuti kazaljku na uri života napred. Povijest govori zato o »prosvijetljenom apsolutizmu«, pa mu priznaje uspjeh u stvaranju napretka. Ali austrijski je apsolutizam XIX. stoljeća bio oba puta sve prije nego »prosvijetljen«, on je doveo narode do očaja, proizveo grdnu korupciju velikih narodnih masa.

Kad razvidimo u kratko stanje onoga vremena, razumjet ćemo, da su ljudi onoga doba, kojim je bilo suđeno da dožive još cijeli ljudski vijek poslije toga, uvijek s najvećim užasom govorili o tim godinama. U naponu su muževnosti bili tada još gotovo svi ljudi, koji su narod hrvatski narodom učinili, koji su ga riješili zastarjeloga latinskoga jezika, pa mu stvorili i podali vlastiti hrvatski, koji su mu dali i književnost i umjetnost i znanost, koji su mu podali pravo, da se u novo doba bori za nova prava naroda. A kao vođa u toj novoj borbenoj fazi narodnoga života javlja se velika ličnost Josipa Jelačića, koga je cijeli narod sebi odredio za bana, a

dvor je samo sankcijonirao tu volju naroda, ne pazeći dakako nimalo na tu narodnu želju, već uvidjajući, da će time poraditi s a m o s e b i u korist. I borba se započela, jer Magjari nisu nikada mogli pojmiti, da je otimanje jezika uništavanje hrvatskoga naroda, na kojem su radili od onoga dana, kada su sve za sebe tražili. Sva njihova obećavanja, dana u času stiske, bila su i onda i uvijek kasnije lažna i neiskrena, jednako ona u godini 1848., kao i kasniji tobožnji bijeli list Deakov. A da su njihova nastojanja ostala ista, dokazali su famoznom nagodbom, zakonom, što su ga sami stvorili i ravno pedeset godina kršili na upravo bezobrazan način. Pa kad je već svatko vidio, da je i tomu zulumu došao kraj, jer je svaka sila za vremena, posprdno su Hrvatima, na odlasku iz sabornice, gdje su se uzalud borili protiv naviranja magjarštine, dovikivali: »Zbógom, zbógom!«, ali dobili za odgovor »Zbogom, de mindenkorra«, zbogom, za uvijek! I bilo je za uvijek! A sada, kad je sve to prošlo, meću na svoje novčanice i zapis u hrvatskom jeziku. Z a o s a m s t o t i n a g o d i n a z a j e d n i č k o g a ž i v o t a n i s u z a p a z i l i, d a j e o t a j s t v e n a s i l a u z e m l j i i z m e đ u S a v e i D r a v e, k o j u n i s u m o g l i s l o m i t i. Nisu zapazili, da je toliko č e s t i t i h Magjara, koje bi u te strane slali, uskoro počelo frondirati, nisu ni primijetili, kako oni moraju takvim radom i sebi i Austro-Hungariji iskopati grob. U nas je bilo vrijednih i patriotičkih ljudi, koji su vjerovali u mogućnost saradnje s Magjarima, u Ugarskoj nije sigurno bilo nikada ni jednoga čovjeka, koji bi tako mislio. U nas je takov iskreni unionist bio ilirski pjesnik Bogović, a Bog mu je dao te je požívio do g. 1893., pa se mogao uvjeriti, da je njegovo osvjedočenje bilo sasvim na krivom temelju. Onako je, kako je napisao biskup Strossmayer 2. VII. 1887. Franji Račkomu: »Magjari ostaju Magjari. Oni slobodu svoju smatraju našim jarmom, to jest: njihova sloboda naši su okovi, naša narodna i ekonomska smrt«!

Još ni danas nije došlo doba, da se sasvim točno i ispravno ocijeni rad i ličnost bana Jelačića, još je mnogo toga zakopano u tajnim arkivima. Pravičan posmatrač i sudija mora priznati, da nije nikako mogao ni onda, a valjada ne bi nikada mogao poći u borbu za svoj narod putem, kojim su pošli Magjari. Pa tad mu nije preostao nikoji drugi put već onaj, kojim je gonjen sudbinom pošao i poći morao. A skroz je krivo kazivati danas o nekoj njegovoj kadetenšulskoj pokornosti. Njega je nagnala na taj put vjera, da je »aula pro nobis«, ona otrcana fraza, ma da je aula bila uvijek protiv nas i za nikoga drugoga do samo za sebe. Pa kad je zašao svojim putem nije bilo više moguće skrenuti s toga puta ni onda, kad je i on jasno uvidio, da je pošao stramputice, da ne može doći nikako tako do svoga cilja. Ubila ga je laž i vjerolomstvo bečkoga dvora, ubila ga je i duševno i tjelesno, pa je sasvim irelevantno, je li po srijedi konačno i otrov, koji ga je trebao maknuti s ovoga svijeta, kako su svi savremenici njegovi vjerovali i govorili. Jelačić je bio doista pjesnik, kako to ističe Corberon, vidio je ispunjene svoje sne, koji se nikada ispunili nisu. A značajno je da je drugi ban, Ivan Mažuranić, tvorac najvećega pjesničkoga djela hrvatskog, morao otpremiti svoju pjesničku muzu, kad je došlo vrijeme rada za narod.

Da, Jelačić je vidio već izvedeno ono, što je ostalo neizvedeno. On polazi u borbu za slobodu i ravnopravnost naroda, on diže na noge cijelu Krajinu, kako opisuje očevidac Mijo Krešić: »Prodje kroz Karlovac čikmasa od četiriju pukovnija, malo i veliko, mlado i staro, koji puškom kre-

Križar (novčić bana Jelačića iz g. 1849. Jedini novac s hrvatskim natpisom: »Jedan križar 1849. Z.)¦Trojedna kraljevina Horvat(ska) Slav(onija) Dalm(acija)« oko hrvatskoga grba. Zasad se zna samo za 3 sačuvana primjerka

Srebrna lorinta bana Jelačića iz g. 1848. Natpis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim 1848. / Uspomena narodjenja jugoslavjanske slobode«. A: glava banova. B: ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom.

menjačom, koji toljagom, koji u gaćah, koji bez opanaka, gladni kao vuci u gori, da se istom kod Drave organiziraju«. Jelačić je uvjeren, da je došao dan slobode, on kuje u Zagrebu novce: k r i ž a r, 1849. s oznakom »Z«, kovnice zagrebačke, gdje je na naleđu grb hrvatsko-slavonsko-dalmatinski s napisom: »Trojedna Kraljevina Horvatska, Slavonija i Dalmacija«. S a m o s u t r i k o m a d a t o g a n o v c a o s t a l a s a č u v a n a d o d a n a s . . . To je opet nakon stoljeća prvi puta, da se vidi oznake kovnice novca ultra Dravam, gdje su sredovječni bani kovali svoje »banovce«. Više se komada sačuvalo od s r e b r e n e f o r i n t e bana Jelačića, koja nosi lik banov, oko njega napis: »Pod banom Josipom Jelačićem Bužimskim — 1848. —, a na naleđu značajni ilirski grb, polumjesec sa zvijezdom, te napis: »U s p o m e n a n a r o đ e n j a j u g o s l a v j a n s k e s l o b o d e«. Jelačić je poslije svega, što se dogodilo, napose poslije pada Klemensa Metternicha, zloduha stare Austrije, vjerovao u realnost fantoma, da je već nemoguće pomisliti na drugačiju strukturu Austrije, no takove, koja bi sastojala od federacije slobodnih državnih jedinica u skupnom okviru države. Vjerovao, a ne znao bolan, da je u Austriji Klemens Metternich vječan, zvao se kako mu drago, ne imao ni malenoga dijela državničke vještine staroga Klemensa. I taj će Jelačićev fantom postati potpunom realnošću u proklamaciji Karla, posljednjega cara i kralja, u proklamaciji od 16. listopada 1918. No ako je Jelačićev fantom došao prerano, Karlov je došao prekasno, pa ga je »Narodno Vijeće« u Zagrebu već tri dana kasnije otklonilo. A stari je Metternich po volji sudbine preživio za par tjedana i samoga bana Jelačića: simbolička potvrda gore rečene tvrdnje . . .

Jelačić pođe sa svojim četama pod hrvatskim zastavama u boj, s druge se strane podiglo i 20.000 Srba protiv Magjara. Već za marša nestade hrvatskih zastava i zamjeniše ih crnožuti barjaci . . . . Junački otpor Magjara nije još daleko bio svladan, već na preuzetnu vijest Windischgraetza nakon poraza Magjara kod Jegra 26. i 27. II. 1849., da su butovne horde uništene, osvane oktroirani ustav od 4. III. 1849. Schwarzenberg je dolično

Karta Hrvatske i Slavonije u doba franciskojosefinskog apsolutizma (do g. 1861.). Prema mapi tt. Perthes, Gotha 1858. Najveći dio teritorija pripada t. zv. Vojnoj Krajini (Granici) naprama Turskoj. Ta je institucija trajala tako do g. 1873. Istočni dio Srijema pripadao je do g. 1861. Srpskoj Vojvodini.

zamijenio Metternicha. Tu se još nekako stidljivo govori, da će biti zajamčena ravnopravnost svih naroda i jezika u Ugarskoj . . .

Ali ni to nije bilo dosta »državnicima« u Beču. Već 10. IV. 1851. piše Corberon iz Januševca hanoverskom kralju: »Beč je na zlu putu. Ministarstvo ruši sve i zamijenjuje stare uredbe novima i neprikladnima. Vlada sanja o tome, kako bi se austrijska monarhija posvema stopila s njemačkom uz uvjet, da dobije nekakovo nametnuto prvenstvo, koje neće naravnim načinom podnositi ostali vladari saveza. Ministarstvo čini svašta, čim ubija ljubav naprama vladaru u narodu . . . Proti banu kuju se spletke, ugled mu se ruši, vlast oduzimlje«.

Sve je to bilo istina. 31. prosinca 1851. donosi patent carev, kojim se osuđuje oktroirani ustav od 4. III. 1849., pa se uvodi potpuna germanizacija i centralizacija. Tako je Austrija skrenula jasno putem k propasti, skrenula je u XVIII. stoljeće: u doba cara Josipa II.: nije ništa naučila, skrenula unatrag mjesto unapred! (V. »Vienac« 1880. str. 643.).

I tako je to potrajalo punih devet godina, dok nije govor Napoleona III. austrijskom poslaniku Hübneru 1. siječnja 1859. navijestio svijetu, da se tiranskoj Austriji sprema udarac. »Žalim, što odnošaji prema Vašoj vladi nisu tako dobri kao u prošlosti« reče car Francuza. Trebalo je zavesti Austriju na rat s Italijom. Grof Grünne, šef carske vojne kancelarije, onaj isti, koga je javno mnijenje označivalo ubojicom bana Jelačića, jer se znalo za strašni jaz, koji je postojao između te dvije prirode, nagovori Franju Josipa na ratni navještaj. Baš kao decenije kasnije! Došlo je do bitke kod Magente, gdje je 4. lipnja došlo i do poraza austrijske vojske pod Gyulajem. A kad je sam Franjo Josip preuzeo vrhovnu komandu, stiže ga još ljući poraz 24. lipnja 1859. kod Solferina. Ove batine osvijeste na čas Austriju: sa danom solferinske bitke svršilo je najgnjusnije doba austrijske povijesti, doba apsolutizma.

Jelačić nije dočekao te dane, on je već 19. svibnja 1859. zaklopio oči za uvijek. A bilo bi pravično, da je on doživio osvetu sudbine, on koji je

Passir-Schein

Von der k. k. Polizei-Direction.

Zagrebački »Passir-Schein« iz g. 1858. Bez takove legitimacije nije se u doba apsolutizma, moglo ni u Sesvete

zamirući prijatelju Neustaedteru priznao: »... mene je ubila austrijska vlada. Ali ja sam sve zaboravio. Ja se nikad u svom životu nisam nikome osvećivao ...« (Odmazda je zapravo došla tek g. 1918.)

Vjeran prikaz onoga vremena ostavio nam je Mirko Bogović u svojoj danas već rijetkoj knjizi: »Politische Rückblicke im Bezug auf Kroatien« (Agram 1861.), a život hrvatske književnosti onoga vremena prikazao je dr. Nikola Andrić u djelu: »Pod apsolutizmom« (Zagreb 1906.).

Tako je ta »državnička mudrost« od Schwarzenberga i Bacha sve tamo do grofa Berchtolda i Buriana vodila u nas preko takozvane nagodbe, štono u biti nije bila ništa drugo no potpuna pobjeda Magjara od g. 1848., pa do prvoga hitca Luke Jukića i do daleko glasnijega hitca Gavrila Principa! Sve je to razdoblje bilo nekakav intermezzo, koji je svršio s infernalnom eksplozijom. A uspjeh te svoje akcije mogla je austrougarska diplomacija pripisati onoj svojoj glavnoj reguli: »Man muss alle Nationen in wohltemperierter Unzufriedenheit erhalten«, i još više: u onom potpunom nehajstvu za svaki glas naroda. Pa to i nije moglo drukčije biti, kad se u onako osjetljivom organizmu, kakov je posvuda vojska, smatrao narodni jezik, ma baš svaki osim njemačkoga tek kao »Mannschaftsprache«.

Gledajući kartu Hrvatske i Slavonije u doba apsolutizma vidimo: gotovo dvije trećine, šrafama označeno, bila je Vojna Krajina. Bezbrojne peticije za utjelovljenjem Krajine u Provincijal bile su uzaludne. A što je zapravo značila Krajina? Ta to nije bilo ništa drugo do jedna velika kasarna, u kojoj je svaki deveti (9), u ratu svaki šesti (6) muškarac nosio oružje, dok je u drugima zemljama te vajne države tek svaki 142 (stočeterdeset i drugi) muškarac bio vojnik. Da, kad je konačno izašao carski ukaz o potpunom utjelovljenju Krajine u god. 1873. oklijevali su s provedbom toga ukaza sve do g. 1881., oklijevali su kao gladan na pjevanje, pa se morao još jedan manifest izdati, dok je konačno Krajina prisajedinjena svojoj materi zemlji. No to je poslužilo još barem k tomu te su maknuli i bana Ivana Mažuranića. I da nije bilo poštenoga vojnika baruna Molinaryja, postale bi sve krajiške šume dobro magjarskoga erara. Ovako je tek premilostivo oteta samo polovica, dok su drugom polovicom »odštećeni« Magjari, jer su skinuli krunu rodu Habsburškomu i zakopali je tamo negdje kod Oršove.

Onaj na priloženoj skici bijelo označeni ostatak bila je »Hrvatska i Slavonija«, dakako bez onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj

Fahrkarte

Bemerkungen.

Vozna karta za putovanje poštanskim kolima (od Zagreba do Zidanoga Mosta) 1856.

Vojvodini, pa se je taj dio onoga dijela Srijema, koji je 1849. pripao Srpskoj Vojvodini, pa se je taj dio zemlje pretvorio g. 1850. u nekakove novo formirane tobožnje županije sa c. kr. velikim županima na čelu. Domala nestade banske vlade, a zemlju razdijele u okružja sa k. u k. Kreisvorsteherima, a vlada posta k. u k. Statthalterei sa banom na čelu, koji je zapravo tek ime zadržao, a u biti je postao k. u k. Statthalter, kako se u tadašnjim šematizmima i označivalo. Na sva važnija mjesta dođoše kojekakovi tuđinci, i ponijemčeni Slovenci: imena Jarc i Premru ostat će u grdnoj uspomeni Hrvatima za uvijek. Nije bilo dosta, da je ona očupana dvoglava ptica s krunom sjela na mjesto ilirskoga grba na čelo »Narodnih Novina«, i redaktor Gaj postade plaćeni činovnik vlade. Izmisliše i nekakove nove zastave, napose za Hrvatsku, napose za Slavoniju (za koje sada već odavno nitko i ne zna). I kad se te čeljadi nakupilo, kad su osvanuli čudni »Hofrati« iz samoga Beča, koji nisu ni pojma imali o narodu, kojem su došli, koji su imali samo jedan cilj: dodvoriti se prema gore revnošću službe — tada poče to novo, njemačko uredovanje.

Baš je te blažene godine 1850. boravio u Zagrebu znameniti njemački pjesnik Christian Hebbel, koji je u svojim »Reiseeindrücke« od 9. srpnja ostavio opis tadašnjega Zagreba. Opis je naprosto neistinit i najblaže rečeno: infaman. On vidi samo prljave ulice i loše hranjene loše odjevene ljude u glavnom gradu zemlje, koja je pred dvije godine poslala do 140.000 ljudi na bojište za bečkoga vladara, od kojih devet hiljada nije više doma vidjelo. On vidi svuda mržnju na sve njemačko, ali ne će da pita, odakle ta mržnja. On se licemjerno previja, kao da nikome nikada ni na um nije pala kakova germanizacija, koju drži nemogućom. Ali vidi on i obilje plodne zemlje, koja nije dakako ni mogla biti valjano obrađena, pa pokazuje na prenapučenu prusku Šlesku i govori o potrebi organizirane seobe naroda, jer da će neorganizovana i sama doći, pa poplaviti civilizaciju ...! Pa kad bi ovaj dragocjeno iskreni opis bio istinit, eh i onda možemo biti mirni i ponosni sada nakon osamdeset godina.

Posljedica te nove uprave bila je nečuvena špijunaža, posvemašnja demoralizacija i korupcija; denuncijacije ispunjale su cijele regale, a najveći se je dio ticao bana Jelačića. Sigurnost je bila tolika, da ni u svojoj sobi nisi više bio siguran usprkos vojske žandara. Tada je padala kiša naredaba, patenata, ukaza svake vrste, koji su dokazivali posvemašnju nesposobnost uprave, a ne rijetko je protuferman stigao prije nego sama prvotna odredba. Glavna je svrha bila:

izmusti što se više dade, pa ukloniti jezik narodni. Nije se žacalo nikakovih sretstava, da se taj cilj postigne. Porezi su bili pravednije raspodijeljeni, pa su doista donijeli velike svote u državnu blagajnu, ali se tako gospodarilo, da je država bila uvijek u stisci, njeni papiri imali su tako malo vrijednosti, da je svaki osiromašio, koji bi ih morao primati. Pa tako vidimo, kako u Zagrebu nestaje naglo plemstva, jer su državne rasteretnice veoma malo vrijedile. Velika finansijska sgrada u gornjem gradu bila je dom grofa Franje Draškovića, ta je već g. 1851. pripala finansiji kao uredska sgrada. Današnji dom Jelačića u Demetrovoj ulici bio je dom grofa Ivana Draškovića, koji je u prijašnjoj epohi taj dvor dogradio, prizidavši prekrasni portik. A tada je već dospio u ruke Kiepacha, koji su ga prodali banovom bratu nezaboravnom Gjuri Jelačiću. Pomalo nestade i Oršića i Sermaža i Paravića i Nugenta i sviju, koji su podavali vrijedne radenike i prave patriote ... Nu nije to bilo najgore.

Trebalo je »urediti« školstvo. Narodu, koji je tek progovorio svojim jezikom podali su šablone bečke škole. Nitko ne će ustvrditi, da bi Thunova reforma bila rđava, ali je njeno narivavanje i besmisleno provođenje učinilo sve to bezvrijednim, da štetnim i suvišnim. Nisu bile škole za odgoj ljudi, već za odgoj činovništva, toga novoga, najvažnijega faktora u svakoj apsolutističkoj eri. Najprije se počelo odozgo. Još nije ni ukinut oktroirani ustav od 4. III. 1849., a već se dokida 1850. stara akademija i stvara nova c. kr. pravoslovna akademija, gdje će se po patentu od 2. X. 1855. br. 15.162-939. poučavati njemačkim jezikom. Usprkos sviju potvrda i sviju obećanja, da će se čuvati narodni jezik donosi »previšnje pismo« od 9. XII. 1854. naređenje, da se u gornje razrede gimnazija uvađa njemački jezik kao naukovni. A nije čudo, da su poturice razni Jarci i Premru-i uveli samosvojno njemački i u donje razrede. Svatko sebi može smisliti, kako je u takovo vrijeme bilo mladoj hrvatskoj književnosti, a još su u naponu snage živjeli ilirski pjesnici i pisci; Mažuranić, pjesnik »Osmana« i »Smrti Smail age Čengijića« zamuknuo za uvijek i postao državni odvjetnik, pa morao doživjeti, da je zbog njegove tužbe Mirko Bogović i Ivan Filipović selio u tamnicu s negvama za jednu pjesmicu u »Nevenu« štono ju je napisao Filipović. Njena »najteža« strofa glasila je:

Nije vrijeme sad zdvojenju,
Što nij bilo to će biti,
Pravda mora pobijediti,
Ma svi vrazi prot njoj stali!

I zato dobi svaki od njih po dvije godine tamnice, ne od zagrebačkih sudova, koji su obojicu u obje instance riješili, već od vrhovnoga suda u Beču! Ali Bogovića nisu slomili, njega, koji je g. 1845. na Markovom Trgu prvi povukao sablju, da prodre kordon vojske nakon sramotno obavljene »reštauracije«. U negvama je pol godine čamio i pisao dramu: »Stjepan posljednji kralj bosanski«, pa je nastavio radom do kraja svoga dugoga života. A da se je on konačno pridružio unionistima, mora se požaliti, ali je razumljivo: on je osjetio najjače, što to znači: »kaiserl. königl. oesterreichische Justizpflege«, koja se baš u to doba spremala, da donese cio niz zakona i zakonika u tada »savremenom duhu«. On je naime vjerovao u fantom mogućnosti poštene saradnje Magjara s Hrvatima.

Ali »Neven« nije uvenuo još dugo: tek na Božić g. 1858. shrva ga mraz. Nu niti književnosti ne dotuče c. kr. dvoglavi orao, ma da je još 27. IV. 1850. razjurena »Čitaonica«, mati tolikih kulturnih tečevina. Rodili se i novi, pravi pjesnici. Luka Botić je najjači individualitet među

njima, pa je dakako morao i on konačno podleći, ne htijući položiti nezakonito zatraženu prisegu. Velik je dio književnika pošao drugim putevima: susjed Bogovićev iz Visoke ulice Kukuljević svrne očima u prošlost, pa izdaje od 1851. do 1876. svoj »Arkiv za povjestnicu jugoslavensku«, a već 1861./1862. izlazi tiskom u tri sveske važno djelo: »Jura regni Croatiae, Slavoniae et Dalmatiae«. I tako redom rade svi dalje, da dočekaju novo doba, dok se pod kraj apsolutizma javlja silni duh Franje Račkoga.

Sve je pomenute atentate na sve što je bilo narodno morao doživjeti i ban Jelačić, svakako najtragičniji lik novije hrvatske historije. Ostao je banom, da očuva fikciju, da je on od cijeloga naroda odabrani ban hrvatski, nadajući se, da će mnogo zlo moći otkloniti i ublažiti. Već je g. 1850. na njegov nagovor kralj privolio, da se zagrebačka biskupija podigne na nadbiskupiju; papa Pio IX. pristao je na to g. 1852., a 8. V. 1853. ušao je Haulik kao nadbiskup svečano u svoju nadbiskupsku crkvu, pa je prestala svaka veza sa nadbiskupijom u Kaloči (tek je do najnovijega vremena ova ostala druga instanca u ženidbenim parnicama.) Te je godine 1850. ujedinjen Zagreb u jednu općinu, da bude u borbi jači, a zahvalno zastupstvo nazove Harmicu Jelačićevim trgom. Još g. 1854. 30. XII. pod br. 2881./Pr. izdaje Jelačić energičan nalog pretstojnicima ureda, da čuvaju jezik narodni, ali malo je zato hajala austrijanska činovnička kasta, koja je svoje mišljenje razotkrila u glasovitom pismu baruna Jos. Haertla, županijskog komisara od 20. VII. 1856. svojim potčinjenima. Iz toga se pisma moraju barem ovi pasusi dobro zapamtiti za sva vremena: »Die Intelligenz ist der Kern des Staates und die Nation ist nichts! Schliessen sich Ew. Wolgeboren dem durch unseren Monarchen und unsere Regierung vorgestecktem Prinzipe der Ausrottung oder wenigstens Schwächung aller Nationalitäten, ausser der deutschen an, und ich stehe für alles gute.... ..... Die Einführung der deutschen Sprache trage ich Ew. Wolgeboren somit auf, wogegen sich Ew. Wolgeboren alle Unannemlichkeiten zuzuschreiben haben werden, falls Ew. Wolgeboren weiterhin sich beifallen liessen, das Interesse der Regierung dem Interesse Ihrer Nation unterzuordnen, deren Sprache, als verhasst, ich gottlob gar nicht verstehe«. I taj je izrod postao dapače za neko vrijeme voditelj poslova zagrebačkoga poglavarstva! Šteta, da to pismo nije mogao pročitati Friedrich Hebbel, možda bi ipak vjerovao u postojanje germanizatorskih težnja u Hrvatskoj. Nu to je tek ispovijed jednoga od one klateži, što je usrećila Hrvatsku, vidi se malo neoprezna, ali baš iskrena. Zato su morali naši domaći sinovi seliti kojekuda, čim bi na njih pala i najmanja sumnja »nepouzdanosti« pa je tako i Adolfo Veber-Tkalčević već bio određen za službu u mračnom tirolskom Brixenu. I tako bezbroj drugih.

Zanimljivo je saznati, kakova su u tom razdoblju društva nastala: Katoličko djetićko društvo g. 1852., Društvo za potporu gimnazijalaca 1854., Društvo za uzdržavanje pjestovališta 1856., Društvo sv. Vinka Paulskoga 1857. i — Chebra Cadischa 1859., tako da je u svem bilo 13 društava. Sama karitativna društva. Od starijih je sve tek životarilo, osim Gospodarskoga Društva, koje je na pobudu biskupa Haulika osnovano, a najteža je situacija bila Matici Ilirskoj, koja se morala postaviti na vlastite noge otkako joj zamre rodilja »Čitaonica«. Nevolja je bila i s kazalištem, koje je na poticaj bana Jelačića dobilo 1852. dosadašnju zgradu, koju je sagradio Stanković 1834. kao zemaljsku svojinu, ali kako nije bilo još domaćih glu-

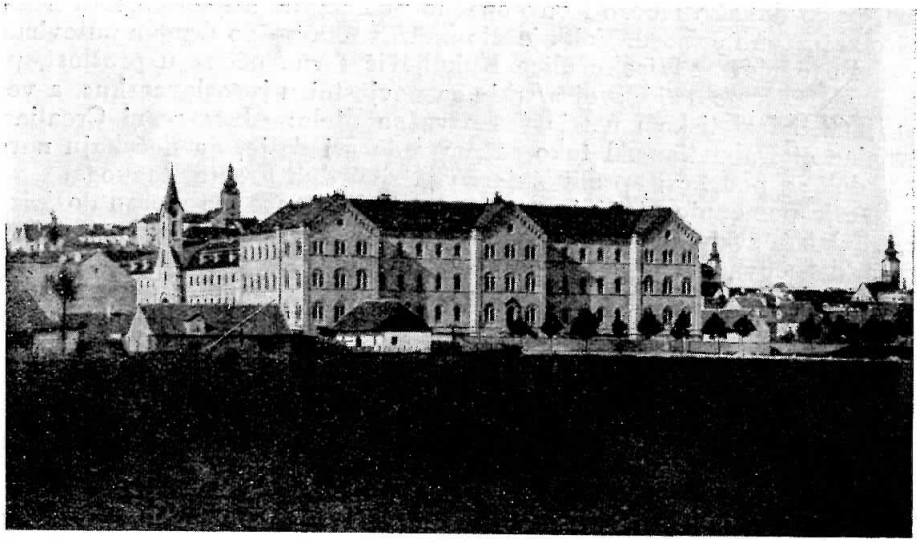

Sadašnja glavna zgrada zagrebačkog sveučilišta, sagrađena u doba apsolutizma za bolnicu, nu bila je neupotrebiva i za tu svrhu

maca, iznajmljivala se zgrada redovno njemačkim i talijanskim družinama, pa se Bogović s pravom potužio, da i ova zgrada, kupljena hrvatskim novcem, mora da služi germanizaciji. Kad je Franjo Josip došao 1852. u Zagreb — a dolazio je uvijek, da vidi uspjeh svojih novih pothvata, — čuo je hrvatski pozdrav i — talijansku operu! Kakovo je stanje bilo na izmaku apsolutističkoga doba pokazuje i činjenica, da je g. 1860. čak magjarsko društvo Stj. Reszlera bilo primljeno sa simpatijom . . .

Zagreb bana Jelačića ostao je opsegom gotovo jednak Zagrebu u ilirsko doba: ono, što se u tridesetim godinama gradilo, sagrađeno je na starom teritoriju, a bilo je dosta toga za vrijeme glavne djelatnosti ponajpače Bartola Felbingera. Kasnije doba nije imalo ni vremena, ni sretstava, da išta gradi, a najmanje što monumentalno. Tek je jedna jedina građevina apsolutističkoga doba nastala kao dokument njene bezglavosti i rastrošnosti: zgrada, koja danas služi kao sveučilišna zgrada na Trgu Kralja Aleksandra. Centralistička vlada dala je u Zagrebu sagraditi tu zgradu iz zemaljskih dohodaka, pa kad ovi nisu dotekli, iz založenih zemaljskih fondova. Ta ogromna zgrada bila je namijenjena za bolnicu, za koju je do g. 1856. potrošeno 345.155 forinta. A kad je konačno bila dovršena, i uspjehom dobrotvorne lutrije uređena, pokazalo se, da je za bolnicu posve nepodesna, pa je ostajala prazna sve do g. 1868., kad je pretvorena u — tvornicu duhana. Badava su je nuđali na sve strane, županija je smjesta otkloni, tako da se je mogla kadšto za ukonačivanje vojske upotrebljavati. Sam ministar unutrašnjih poslova grof Goluchowski priznao je, da je zgrada posve nevaljala i za ondašnje prilike daleko prevelika . . . G. 1864. poslužila je za prvu zagrebačku izložbu. Napokon se ta zgrada uredila ipak za tvornicu duhana (1868.—1882.), a poslije postade glavna sveučilišna zgrada. U isto je doba (1856.) vojska sagradila za bolnicu veliku dvorišnu zgradu u nekadašnjoj vojarni u Vlaškoj ulici, sve to u tobožnjem neoromanskom slogu. 1852/3. uređeno je ko-

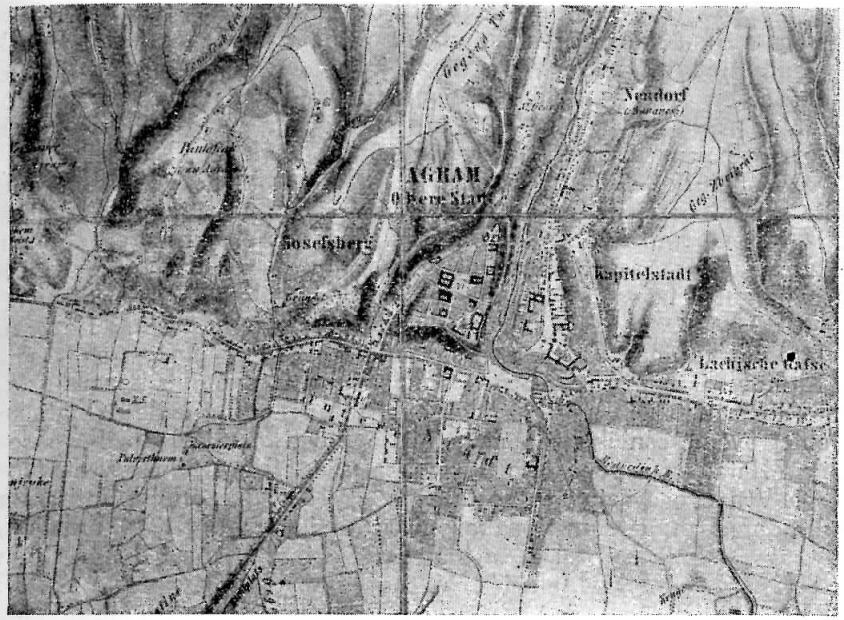

Tlocrt Zagreba 1853./1854. Izrezak izvrsne karte Zagreba i okolice s prvim točnim nacrtom grada

načno Strossmayerovo šetalište, za onda još Južna promenada, a u julu 1852. porušen je četverostrani toranj na zapadnoj strani, dok je 1857. dobio toranj uz Dverce onu formu, koju je u bitnom do danas zadržao. Kad je 1859. otvorena realka, našla je i ona mjesto na Griču u zgradi nekadašnjem vlasništvu prof. Lj. Jelačića. 1862. je ta zgrada pregrađena, a danas služi za razne institute i kancelarije banskoga stola. Od privatnih je zgrada toga vremena spomena vrijedna i ona kuća na uglu nekadašnje Pivarske i Demetrove ulice iz 1854. gdje se još zapažaju tragovi sloga prijašnje epohe, ali ornament je već sićušni ornament svoga vremena.

Među prave tečevine onih dana spada izmjera zemlje za katastar, a toj izmjeri moramo pripisati postanak prve, izvrsne karte Zagreba i okolice, štampane g. 1853./4. u Beču. Karta je i bojadisana, a sačuvala je i nazivlje, koje se već dijelom i izgubilo. Dakako, da je i tu sve, što god se dalo, ponijemčeno. I ulice su tada u Zagrebu imale njemačke napise u četverostranim zidnim udubinama, od kojih se sačuvali do danas kod Kapucinskih stuba: Kapuzinerstiege, pa napis kod Kamenitih vratiju i u nekadašnjoj Vijećničkoj ulici. Prema pricrtanoj tabeli imao je tada Zagreb (sa pripadajućim selima) 15.114 stanovnika i 1405 kuća.

Prođemo li tim Jelačićevim Zagrebom, počevši s Markova Trga, naći ćemo taj trg onakav, kako ga pokazuje slika iz g. 1846., kad je to bio jedini centar grada sa svim glavnim trgovinama, kafanama itd. i u bitnom jednak onom trgu, što ga pokazuje fotografija iz 1863./4. Onda je stajao tamo pred Markovom crkvom (koja je nakon restauracije Schmidt-Bolléove od 1875. do 1882. dobila novo, barbarsko lice) lijep stup Marijin, koji je porušen g. 1869., da se tamo postavi vodoskok u počast kralja, koji je tada opet posjetio Zagreb, da vidi uspjeh svoje veličajne nagodbe: tomu skladnom stupu zameo se svaki trag, tek su od njega ostali iz podnožja kame-

novi, za koje je tradicija počela tvrditi, da su ostaci — Gupčevoga prijestolja! Nu i ti su kamenovi maknuti sa svog prvotnoga mjesta. Banski su dvori imali lijevo od sadašnjega ulaza još jedan portal prema Markovom trgu, dok se od drugoga velikoga ulaza u Kazališnoj ulici vidi i sada okvir. Stari teatar prešao je poslije 1895. u posjed grada, pa je veoma pregrađen: na sjeveru je podignut sprat na nekadašnjoj Ferićevoj kući, iz koje je g. 1845. pao onaj kobni hitac, a kasnije je bila to dugo godina zgrada zemaljske blagajne; susjedna je kuća, kasnije barona Dragojla Kušlana, g. 1864. izgrađena kao dvokatnica, a župni je dvor sasvim pregrađen u vrijeme župnika Boroše. Stara županijska zgrada opravljena po nacrtima Felbingerovima u četrdesetim godinama, pa je služila kao sabornica, a god. 1907.—1910. pregrađena je sa susjednom Županovom kućom, gdje je nekad bila glasovita kafana »Fortuna« i sa Kulmerovom kućom, pa sklopom onih kuća Kamene i Opatičke ulice u onu sadašnju ogromnu kasarnu za vladine urede. Od drugih se ulica izmijenio tek neznatno izgled Opatičke ulice, Demetrove, Mesničke (do nekadašnje Lovačke ulice); prilično se promijenila Mletačka, a ponajviše Jurjevska ulica. Sjevernih je vrata kod sadašnjega Vrazovoga šetališta nestalo već g. 1837./8., kad je Matija Pallain sagradio danas zapuštenu i iznakaženu »Pallainovku«, a 1848. pala su Mesnička vrata, dok je Kaptol tada još zadržao i Sjeverna i Južna: kroz ova polazio je sprovod bana Jelačića 26. maja 1859., da mu mrtvo tijelo nađe počinka u Novim Dvorima. Inače je Kaptol ostao do devedesetih godina gotovo nepromijenjen, Dolac je postojao čitav, a Jelačićev trg bio onakav, kako ga pokazuje fotografija od g. 1864. Vrelo Manduševec, koje je još starija generacija dobro znala, zahvaćeno je g. 1855. u zdenac, koji je dakako kasnije dobivao vodu iz vodovoda, dok ga nije konačno nestalo. Trg je bio daleko prostraniji, jer su kućice na sjevernoj strani trga, iza kojih je tekao Medvešćak, bile smještene za nekoliko metara dalje prema sjeveru. Tako je ostalo i dalje do »potresnih dana«. Veze sa kasnijim Zrinjskim trgom dakako još nema. Jurišićeva, (onda Puževa ulica) tek je bila u zametku, nema još ni Gundulićeve ulice, a osim Nikolićeve i Novomarofske ulice nisu druge (Svilarska, Tesarska, Voćna itd.) mnogo značile, a i nekada važna Petrinjska prestajala je sa svojim kolibicama malo poslije današnjega Zrinjskoga Trga. Međutim, Donja je Ilica bila već dobro izgrađena, tek je u Gornjoj rano prestao niz kuća, a i Vlaška je daleko ranije prestajala, tako da je Maksimir, ili kako se onda htjelo Haulíku za volju profurtimašiti naziv »Jurjevac«, ležao daleko, daleko od grada. Tada je Haulik baš dovršio svu izgradnju Maksimira, te je još g. 1864. sagradio na mjestu »Volkstempela« svoju »gotičku« crkvicu a 1867. postavio je pri ulazu u divotpark statuu sv. Jurju, koja se kasnije odselila u grad, da se konačno sakrije tamo na današnjem Trgu Kralja Aleksandra. G. 1853. izdao je Haulik monografiju Maksimira, prekrasno opremljene litografije, koje mu je izradio Ivan Zasche (* u Gablonzu 1826., došao u Zagreb oko 1850., a † tu 1. I. 1863.). On je narisao i prvu umjetnički dotjeranu sliku Zagreba, a ostavio nam je i portrete otmjenoga svijeta onih dana. (V. »Svijet« III. 19. 1927.) Zanimljivo je, kako se je već tada trudilo, da se nekako upotrebi zgrada nekadašnjeg Amadeovoga teatra, kasnijeg magjaronskog kazina u staroj Kazališnoj, sada Demetrovoj ulici: postoje još od g. 1853. nacrti za smještaj muzeja u toj zgradi, a kasnije se pomišljalo, da se tamo smjesti Jugoslavenska Akademija, pa su već 1867. učinjeni planovi za pregradnju, do koje nije došlo, jer je zgrada služila za urede zemaljskoga računovodstva, a tek 1880. dospjele su ovamo zbirke prirodoslovnoga muzeja.

II. Zagreb od godine 1860. do 1880.

Bilo je potrebno, da se malo opširnije dozovu u pamet one godine prvoga opstanka Zagreba od njegova ujedinjenja u jedan veći grad. Taj je prvi decenij ispunjen svim mogućim užasom, ali sve to nije moglo slomiti životne snage ni gradu Zagrebu, ni narodu hrvatskom. Tada posijano zlo nije nikako iskorijenjeno, dapače, ono će donijeti ploda tek u slijedećem vremenskom razmaku, jer se osnovne ideje nisu nikako izmijenile; one se javljaju u drugim formama. Zato će i prikaz onih za razvitak Zagreba osudnih događaja moći biti daleko kraći.

Još do danas nije utvrđeno, da li je puka zloba diktirala potrebu, da se za Jelačićeva nasljednika na banskoj stolici postavi kao tuđinac omraženi grof Coronini, koji je i bez instalacije tu gospodovao preko godinu dana, sasvim u duhu apsolutizma. Pa drukčije i nije moglo biti. Nu vječna pravda stiže lagano i sigurno: na 24. juna 1859. ispremlati francuska vojska nemilosrdno austrijsku vojsku pod vodstvom samoga kralja Franje Josipa kod Solferina; bogata je Lombardija izgubljena, a silan državni dug preostao. Činilo se, da će ta nesreća Beč opametiti, ali to se pričinilo tek kratko vrijeme. Pa i ta je mala pauza dostajala, da su svi narodi odahnuli, da su se barem za čas opet sabrali. Opet se javlja manifest za manifestom, opet dokaz, da u Beču ne znaju, kojim bi putem pošli, a opet se neće od dosadašnjega odalečiti, od puta, kojem je jedina svrha: sačuvati pošto poto prijestolje staroj dinastiji. Tako je to ostalo do g. 1916., a sve druge riječi i obećanja bile su sve tek fraze. I kad ogledamo te manifeste, patente i kako se već zove ta gromila akata, onda se ukazuje ovo: 15. srpnja 1859., dakle niti mjesec dana poslije Solferina, dolazi carski manifest, u kojem kralj javlja tugaljivim tonom, da kani nevaljalu upravu i zakonodavstvo promijeniti. U kolovozu 1859. odlazi otac apsolutizma u Rim za poslanika na papinskom dvoru. Poljski velikaš grof Agenor Goluchowski postaje ministar. Već su se u g. 1860. opet malo ohrabrili, pa 5. ožujka 1860. dolazi kraljevski patent o sazivu staroga carevinskoga vijeća, pojačanoga sa 38 novih članova iz cijele države. To se pojačano vijeće i sastalo, Strossmayer i Vranicani oštro su zastupali Hrvatsku, Borelli Dalmaciju. 29. IX. 1860. primi kralj to pojačano vijeće u oprosnu audijenciju: zaključeno je velikom većinom, da se Austrija preuredi federalistički, i zato se to — nije izvelo.

U to se vrijeme dogodile bitne promjene u Hrvatskoj — »u privremenom svojstvu«. Za bana dođe barun Josip Šokčević, rođeni vinkovčanin, u duši dobar čovjek, kako ga i slika prikazuje. Beču je prijalo u taj čas, da se Šokčević malo poigra Jelačića, izgovorivši jednaku zakletvu kod instalacije kao ban Jelačić. Znao je Beč, koliko će se od toga ostvariti. Svakako je Šokčević odmah u urede i škole uveo hrvatski jezik, a grb što ga je Premru skinuo sa akademije g. 1857. povraćen je opet onamo. Ona rpa tuđinskih slugana što ih je apsolutizam dopremio u Hrvatsku, odseli iz Hrvatske za uvijek. 1. listopada 1860. osvane novi hrvatski list »Pozor«, oko kojega se skupilo sve, što je tada valjalo. Osnivač mu je zagrebački odvjetnik dr. Eduard Vrbančić. Povijest je toga lista, koji pod imenom »Obzor« i danas postoji, povijest kalvarije hrvatskoga novinstva, a uz tiskovni zakon od 27. V. 1852., koji je tek 14. V. 1871. za banovanja K. Bedekovića ublažen, upravo smjelo poduzeće. »Pozor« se morade godine 1867. pred nasiljem Rauchovim sklonuti u Beč, gdje je dobio ime: »Novi Pozor«, a kad mu bude poštanska otprema oduzeta, odseli

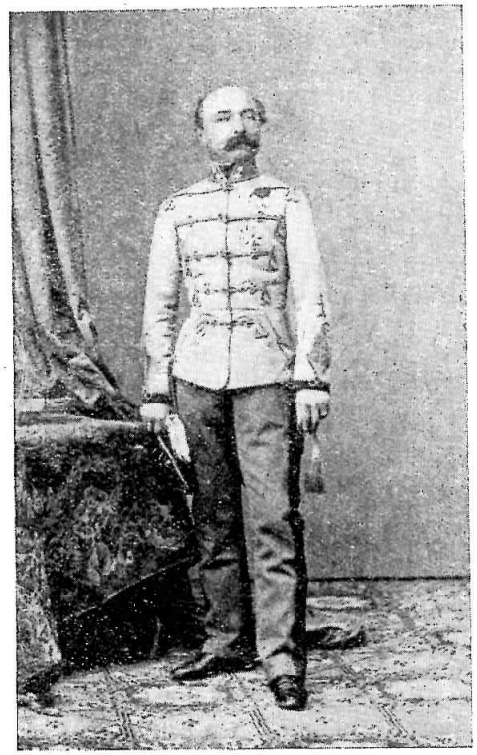

Dva svijeta: ban Josip Šokčević (1860.—1867.) i Levin barun Rauch (1867.—1871.) najprije banske časti namjestnik a poslije ban

1. IX. 1867. u Vojni Sisak kao »Zatočnik«, da tu otkrije svu prljavštinu Levina Raucha, i to ga s banske stolice sruši. Nu i »Zatočnik« izgibe, da se javi odmah kao »Branik«, dok se opet ne povrati u Zagreb pod starim imenom »Pozora«.

20. IX. 1860. osvane »Oktobarska Diploma«, kojom se narodima »vraćaju ustavi«, tek jako krnje i 24. XI. 1860. zbude se onaj odlučni događaj u starom teatru, kad su djaci kod prestave »Petar Szapary« odagnali za uvijek germanizatorsko njemačko kazalište. A dva dana kasnije 26. XI sastaje se kod bana Šokčevića banska konferencija, koja zatraži da se hrvatski jezik uvede posvuda kao službeni, da se pripoji Dalmacija, te osnuje u Beču hrvatska dvorska kancelarija poput ugarske, te domaći sin postavi za kancelara. To se tek dijelom ispunilo: 5. XII. 1860. nastade Hrvatsko-slavonski dvorski dikasterij, a 27. XII. postade mu Ivan Mažuranić predsjednikom. 10. XII. 1860. progovori Strossmajer o potrebi osnutka Jugoslavenske akademije i položi 50.000 forinta. 5. I. 1861. budu imenovani veliki župani za svih sedam županija, obnovljenih u opsegu od g. 1861., ali već se pokazivao novi smjer: Međumurje bude naprosto vraćeno Magjarima, a Srpske Vojvodine nestade nakon dvanajstgodišnjega opstanka... Već je pod kraj 1860. zasjeo u Beču mjesto Goluchowskoga novi ministar Schmerling. C. kr. namjestništvo u Zagrebu pretvori se od 14. III.

Ivan Mažuranić (oko g. 1861.)

1861. u »kr. namjestničko vieće«, a dikasterij 3. II. 1862. u »kr. dvorsku kancelariju«, pa je Ivan Mažuranić postao kancelarom. 30. VI. 1862. dobi Hrvatska vlastito vrhovno sudište: stol sedmorice u Zagrebu, dok je prije postojao vrhovni sud u Beču, baš onaj, koji je, »štiteći pravdu« osudio g. 1852. Mirka Bogovića i Ivana Filipovića na 2 godine tamnice u negvama. Opet se htjelo natrag k onom starom receptu centralizma, koji je uvijek doživio potpuni slom, pokopavši i ono, što je bez sumnje bilo dobro i za život sposobno. A tako je bilo i ovaj puta; tek je ovaj puta bila propast centralizma konačna i dovela državu do stanja, koje ju je samo osudilo na propast.

Važni hrvatski sabor od g. 1861. sastao se 15. travnja 1861. Na 28. svibnja dođu i krajiški zastupnici, da sudjeluju kod rasprave o novom uređenju odnosa prema državi. Dalmacije nije bilo. Sastali se najbolji ljudi i najbistrije glave, stvorilo se bezbroj važnih zakona, stvoren je glasoviti čl. 42., koji bi bio mogao poslužiti za osnovicu pravične nagodbe, primorana je kruna, da su hrvatskom saboru dostavljeni abdikacijonalni akti Ferdinanda I. i nadvojvode Franje Karla, ali kad se sabor odlučio, da otkloni sudjelovanje u centralističkom bečkom parlamentu, kad je Beč osjetio, da postoji ona zlokobna stara horvatszko-ugerszka, vulgo magjaronska stranka, koja bi se dala izrabiti protiv Hrvata u danom času — bude sabor od g. 1861. raspušten.

Schmerlingovo je djelo »f e b r u a r s k i p a t e n t« od 26. II. 1861. izdan dakle nekako četiri mjeseca iza oktobarske diplome, tobože kao njen komentar, a kad se točnije ogleda zapravo suzivanje svega tamo danoga i skretanje k centralizmu, ali — posljednji puta. Uza sve nemilosrdne udarce nije Franjo Josip nikako htio zaboraviti, da se u njegovom dvoru nalaze insignija staroga rimsko-njemačkoga carstva, nije htio pomisliti, da su ta insignija postala tek muzejalni objekti, već je sanjao još uvijek o nekom novom njemačkom carstvu, gdje će Austrija pod njegovim žezlom imati primat. On je za volju tom fantomu volio žrtvovati svoje narode, a nije bolan slutio, da će se već iduće godine pojaviti onaj jaki državnik mlade i snažne Prusije, koji će taj fantom za uvijek raspršiti, dakako, tek pošto je Franju Josipa zlorabio, nakon što mu je pomogao kod napadaja

1. Ivan Vončina, 2. Stj. Ilijašević, 3. Fr. Žuželj (ostali su nepoznati) god. 1861.

na Schleswig-Holstein, a onda mu zakrenu vratom kod Kraljičina Graca, dvije godine kasnije. Tako se skrenulo od federativnoga uređenja države, koje je i za Slavene i konačno za samu državu moglo značiti spas, k centralističkom sastavu, koji je u prilog lih Nijemcima, a završilo je dualizmom, pobjedom Magjara. Istina je, da je nakon posvemašnjega neuspjeha Schmerling otišao, a 27. srpnja došao grof Belcredi, pa je 20. kolovoza 1865. opet izašao jedan carski manifest, koji se može smatrati osmrtnicom februarskom patentu. Sada je opet, kao i prije redovno, bilo prekasno, da se skrene na prvotni put i — pošlo se trećim putem.

Poslije raspuštanja sabora od g. 1861. do sastanka novoga 12. novembra 1865. prošle su godine. Tada je postojala ovakova grupacija: narodna stranka sa Strossmayerom za nagodbu s Ugarskom na temelju ravnopravnosti prema čl. 42. — 1861., štono ga je sastavio Mažuranić; samostalna narodna stranka, koju je vodio Mažuranić sa Kukuljevićem i Haulikom za priključak Beču (no sa Schmerlingovim odstupom izgubila je pravo opstanka), pa onda stranka prava i unionistička, vulgo magjaronska stranka. Odmah se vidjelo, da se Beč priklanja Magjarima: car putuje (g. 1865.) u Peštu, gdje ga svečano dočekuju, a namjesto Mažuranića dolazi na mjesto hrvatskoga kancelara nenadano magjaron general Emil Kušević. Pa doista nije dogovaranje deputacije hrvatske s magjarskom (16. IV.—16. VI. 1866.) dovelo ni do kakvoga rezultata, jer su Magjari očito čekali na izlaz rata s Prusijom. U redovima su Prusa bili i magjarski legionari, pod Klapkom, da opravdaju geslo na kasnijem magjarskom novcu, koje smo pol stoljeća čitali: »Bizalman az ösi erényben«. Poznavajući neizvjesnost bojne sreće Magjari su u zadnji čas istakli i objavili svoje zahtjeve pod vodstvom Deakovim, dana 25. VI. 1866. Već se počeli u brzo nizati sudbonosni događaji: 24. VI. potučeni su Talijani kod Custozze, 20. VII. razbije im Tegetthoff mornaricu kod Visa. Ali poraz je bio 3. VII. 1866. kod Sadove (Kraljičinog Graca), što je

Biskup Josip Juraj Strossmayer g. 1868. poslije povratka iz Pariza

skrivila neuvidjavnost Franje Josipa. Car nije htio zamijeniti Benedeka, koji se spremio za vodstvo vojske u Italiji, a ni pojma nije imao o češkim krajevima, car se nije htio ni osvrtati na posljednji zov Benedekov za primirjem, Benedek je naime vidio premoć iglenjače (Zündnadelgewehr). I taj je poraz dovršio rat i s jedne i s druge strane. Franjo Josip uzalud je žrtvovao protiv Italije, koja je poražena dobila cijelu Veneciju, a sanje o obnovljenom njemačkom carstvu pod vodstvom Habsburga pokopane su definitivno na češkim bojnim poljanama. Deputacija hrvatskoga sabora donese u Beč adresu, kojom se izjavljuje spremna na uvjetnu uniju s Austrijom, vjerujući, da će u ministra Belcredija naći pomagača, a ne znajući, da je već sve drukčije uređeno: Belcredi, koji je sebi zamislio nekaki polufederalizam odstupi, a nasljednikom mu bude, navodno po izričitoj želji Bismarckovoj — saski ministar Beust sa zadaćom, da provede dualizam. S Ugarskom je Austrija brzo gotovo sve uredila, tako, da je za 8. VI. 1867. bilo određeno krunisanje Franje Josipa za ugarsko-hrvatskog kralja u Budimu. Hrvatski sabor otklonio za tada svoje sudjelovanje i nato bude 25. V. 1867. raspušten, a uskoro preda i ban Šokčević ostavku... S krunitbom u Budimu dovršena je zapravo revolucija magjarska od g. 1848/9. s potpunom pobjedom Magjara, koji su tu državnu tvorevinu podrivali sve dalje, ne puštajući više ni »ces. kr.«, već su sebi izvojštili i jaču cezuru: »ces. i kr.«! Trebalo je tek naći još »nagodbu«, kojom bi se za svoj rad nagradila. A kako je pri svem tome sam Franjo Josip postupao, zaboravljajući, da kruna stoji ili ima da stoji nad narodima i strankama, pokazuje i pismo Strossmayerovo iz Beča od 29. IV. 1867., gdje mu je car u audijenciji naložio, da ima da brani poznati magjarski program ili »mu zabranjuje u sabor«. »Ich werde gewiss auch vor Zwangsmassregeln nicht zurückschrecken«, vlastite su riječi toga cara-agitatora!

Već je Šokčević preudesio izborni red 4. XI. 1865., ali se u računu prevario. Nije on bio čovjek, koji bi mogao počiniti »oveća« djela. Zato se tražio čovjek druge prirode i našao se u osobi tada skoro pedesetgodišnjega baruna Levina Raucha de Nyek, vlastelina u Lužnici kod Zagreba, osvjedočenoga člana stare horvatszko-vugerszke stranke. Dostajat će prispodoba likova Šokčevića, u biću dobroćudnoga Slavonca, i njegovoga nasljednika, čovjeka skrajne samosvijesti i odlučnosti, koji se neda ničim odmaknuti s puta do cilja. U oštrom pogledu i gotovo prijetećem držanju stoji tu onaj vlastelin staroga kova, koji zna zapovijedati i traži bezuslovnu pokornost, a zna biti i na svoj način popustljiv, ali — dok se to njemu svidi. Takov je čovjek bio dorasao, da zamijeni 28. VI. 1867. kao banske časti namjesnik bana Šokčevića, koji je u nemilosti otpušten, a s opravdanom gorčinom otišao, tako da se do kraja svoga dugoga života (1890.) nije više u Hrvatsku ni navratio. Izborni red, kako ga je Šokčević bio malo izmodelovao, nije dakako dostajao: tobožnji parlamentarni režim nije podnosio istinski parlamentarizam, već je uvijek trebalo te izborne zakone pomalo prekrajati, tako da su konačno za bana Khuena postali hrvatski izbori nekakova opće poznata krilatica. Tako se u saboru od 8. I. 1868. našlo od 66 zastupnika 52 unionista, a tek 14 opozicijonara. Koja depravacija prema saboru od g. 1861.! Pa kad je tih 14 opozicijonara ostavilo taj tako skalupljeni sabor, ostaje Rauch sam sa svojim stadom. 30. I. budu izabrani članovi regnikolarne deputacije, koja je s ugarskom deputacijom uglavila nagodbu, a hrvatski je sabor, ili bolje ono, što se je time krstilo, prihvati 21. IX., a kralj je potvrdi 8. XII. 1868., tako, da je Nagodba uzakonjena kao zak. čl. 1. 1868. (ugarski zak. članak XXX : 1868.). Tako je završena Jelačićeva »Uspomena Narođenja Jugoslavjanske Slobode«.

Nagodba, taj eminentno nezakoniti zakon, stvoren »parlamentarno« po ruglu od parlamenta pukom silom, zakon, za koji je sam član regnikolarne deputacije grof Janković priznao, da sadržaje manje prava no su imale stare županije, već je svojom glasovitom »krpicom« — nad već potpisani zakon nalijepili izmijenjen tekst zbog Rijeke — dokazivao, da je jedinstven na svijetu. Rauch u svojoj »horvatszko-vugerszkoj« ideologiji, koja se već u ilirsko doba preživjela, nije dakako vjerovao u potpunu gubavost svoga djeteta. On je vjerovao u svoju horvatszko-vugerszkim jargonom rečenu izjavu, da: » . . . ja dobro znam, da Vugri nas Hrvate tak dobro trebaju, kako mi Vugre. Stari Deak to priznaje, ali oni drugi misliju, da smo mi Horvati vezda, kad sam napravil nagodbu, od nih zavisni, al sam im danas rekel, da se kruto varaju i da dok sam ja ban, u Hrvatskoj nebu nitko drugi gospodaril«. On je lijepo »gospodaril«, tjerajući po starom receptu svoje protivnike, napose profesore, a svom nedonoščetu od nagodbe postavio je g. 1870. kao nekoga pandura zakonski članak o »veleizdaji« za svakoga, tko bi se usudio u to čudo od zakona dirnuti. Ali Deaka je nestalo, nestalo je »Vugrov«, a Magjari su slabo žalili, kad je u kalu Lonjskoga polja nestalo bana Raucha. I sada daljih pedeset godina ispunja tek jedno: kršenje »Nagodbe« na svaki način i obrana protiv toga. Što su njeni braniči govorili, da je njen temelj bio dobar, tek izvedba da nije valjala, nije međutim bila istina: »nagodba« je bila u suštini truli, narinuti zakon, koji je podao svu vlast kratkovidnim magjarskim državnicima, pa je konačno cijeli svijet vidio, što znači poštivanje zakona u zemljama svete krune ugarske. Neizlječiva megalomanija Magjara zaslijepila ih je posve: u jednu su ruku podgrizali temelj monarhiji, u kojoj su stekli ničim ne

opravdani položaj, oduzimajući joj ideju, koja joj je davala pravo na opstanak, kako je to čak i sam Franjo Josip uvidio i izrekao. Niti bajuneti, na kojima se ne da trajno sjediti, niti najzgodniji geografski položaj, niti pri-vredni obziri ne mogu spasti opstanak države, koju ne prožima i ne spaja viša ideja, do ideja nasilja. To je logika svemira, koja se ne podudara uvijek s ljudskom logikom. A magjarski su državnici svi poslije Deaka smatrali »nagodbu« tek kao pristanak kraljev, da tu smiju raditi, što ih je volja. I u tom su ostali konsekventni do posljednjega časa . . . Ta Magjari nisu ni u novembru 1918. vjerovali, da je istinska riječ: »Es ist dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen«.

Sve bi ovo bio puki pamflet, kad ne bi bila prežalosna istina, koju mora požaliti svatko, tko je upoznao magjarski narod, upoznao u radu, žalosti i radosti. Ali taj je narod zaludivan i zaluđen od svojih vođa, koji su pokazali i potpuno nepoznavanje zakona, kad su se svi osim dvojice, trojice zapanjili još god. 1907., kad se u t. zv. zajedničkom saboru pročuli hrvatski govori sa nagovorom: »Visoki sabore!«, kako je to sama »nagodba« predvidjela i dopuštala.

Kako je ono g. 1852. poslije proglašenja apsolutizma došao Franjo Josip, da vidi učinak svoje državničke mudrosti, tako je i sada od 8. do 11. ožujka 1869. proboravio u Zagrebu, da se naslađuje svojim djelom, koje je »nagodba« donijela njegovom vjernom narodu. Ovaj je puta u kazalištu čuo nakon poklonstvene alegorije Zajčevu operetu: »U Meku«! Bilo je to 9. III 1869. A ovaj ga je puta pratila vjerna i ustrajna pobornica dualizma, carica i kraljica Jelisava. Zagreb je međutim nazvao svoju novu ulicu: Ulicom Marije Valerije (1868.), koja je tek nakon pedeset godina dobila ime Strossmayerovo . . .

Poslije provedene »nagodbe« postaje Rauch banom, 20. IV. 1869. potvrdi kralj uređenje kr. hrv. slav. dalm. zemaljske vlade, a Zlatarović, Poglédić i Žuvić, najtjesniji saradnici Rauchovi postaše odjelni predstojnici. Još se jednom 9. rujna 1869. odigrala kao karikatura instalacija bana Raucha sa obligatnim pečenjem vola.* Nasilja se Rauchova ne umanjiše, pa baš nitko nije žalio, kad su došle teške osvade progonjenoga »Pozora«, koji se sklonio kao »Zatočnik« u Vojni Sisak, zbog više no čudnih makinacija Rauchovih u konsorciju za osušenje Lonjskoga Polja. Na tužbu Rauchovu dođe do presude pukovnijskoga suda u Petrinji 7. I. 1871., koja riješi okrivljenike Mrazovića, Vončinu i Miškatovića, a Beč pristane na odstup Rauchov tek nakon uvida u sudske spise 26. I. 1871. Da je samo nasiljem i zloporabom moglo doći do onoga sastava Rauchova sabora pokazalo se odmah u svibnju te godine, kad je njegov nasljednik Koloman Bedeković u svibnju raspisao nove izbore: od 65 mandata dobiju narodnjaci 51, magjaroni 13, a Krapina izabere Starčevića. Manifestom od 8. VI. 1871. utjelovljena varaždinska Krajina pošalje još daljih 9 narodnjaka. I kada se taj sabor nakon ponovnog odgađanja sastao i u sjednici od 19. I. 1872. konstituirao, te Ivana Mažuranića izabrao predsjednikom, izvadi Koloman Bedeković carski reskript, kojim se sabor raspušta, jer »da ne daje garancije za uspješan rad . . . A u ostalom ostajemo Vam s cesarskom i kraljevskom Našom milošću blagonaklonjeni . . . !«

U toj se godini 1871. posljednji puta nadala prilika, da se Austrija spase od kobnoga dualizma. 5. II. 1871. došao je Hohenwart za ministra i Franjo

* Isp. Dr. Velimir Deželić, Posljednja banska instalacija u Zagrebu. »Narodna Starina« IV. Zagreb, 1925. str. 187.

Josip privoljuje 12. IX. na želje češke i spreman je na krunisanje u Pragu. Nijemci i Magjari rade sve, da to osujete. Prividno bez uspjeha. U to se zbila nesretna buna u Rakovici: 8. X. 1871. pokrenuo ju je Eugen Kvaternik. Do danas nedostaje pravi tumač, koji bi taj očajnički korak protumačio, uza sve što je objelodanjeno. Ta cijela buna nije imala nikakvoga efekta osim toga, što je Andrassy mogao sasvim lako sve neprijatelje dualizma potisnuti: 30. X. 1871. pada s Hohenwartom za uvijek svaka pomisao na uredbu države na ikojem drugom temelju osim dualističkom, pada sve do onoga kobnoga 16. X. 1918., kad je kralj Karlo IV. objavio svojim narodima federativno uređenje države. Njegov mu je ministar odvratio: »Majestät, zu spät«!

Nasljednika Bedekovićeva, Vakanovića, banske časti namjestnika (1872.—1873.) nije poslužila bolja sreća u izborima od njegovoga predšasnika, ma da je našao pomagača u starom zloduhu Rauchu, koji ga je uputio, da izigra pobjednicu narodnu stranku tako, da pozove u sabor viriliste. Tako je konačno došlo do revizije nagodbe, koja u bitnom nije značila ništa, pa je 5. IX. 1873. ta tobožnja revizija prihvaćena. Vakanović morade otići. Nije mogao postati banom.

20. IX. 1873. sjeda na stolicu hrvatskih banova zapravo posljednji hrvatski ban: Ivan Mažuranić. Bez instalacije, bez pečenja vola. I u njegovom životu i radu ima neprijatnosti i mnogo toga skrivio je Beč . . . Ali za svoga banovanja ban je Mažuranić odagnao svaku sjenu, koja je zasjenjivala uspomenu na kancelara Mažuranića. 20. IX. 1873. sjeda on, ne baš po želji Magjara, na bansku stolicu, otvara sveučilište 1874., ali odmah dopunjuje rad Strossmayerov svojim zakonom o pučkim školama 1874. Već slijedeće godine 14. I. 1875. nastaje »zakon o slobodi sastanka«, te se godine ustanovljuje statistički ured, dobiva sankciju zakona »o porabi tiska«, i tu se uvađa porota. Zakon od 15. XI. 1875. »o ustrojstvu političke uprave« donese onu razdiobu na podžupanije, te odijeli sudstvo od uprave posvema, dok je neodvisnost sudaca bila osigurana »zakonom o vlasti sudačkoj«. Zakonski je Mažuranić uredio odgovornost bana i njegova zamjenika pred »kraljevinskim sudom«. Pobrinuo se za seljačke zadruge, uredio zemaljsko zdravstveno vijeće. Za njegovoga je banovanja sagrađen sudbeni stol u Zagrebu, ženska kazniona, proširena kaznionica u Lepoglavi i podignut naš prvi zavod za umobolne u Stenjevcu. Vidio se jasno smjer njegova nastojanja: dati narodu mogućnost za uspješnu političku borbu i održanje, te ga učiniti sudionikom sviju modernih humanih tekovina. »Pešta« to dakako nije mogla mirno gledati, i naumice su se odugovlačile rasprave pri obnovi finansijalne nagodbe. Kralj nije htio, da utjelovi već razvojačenu Krajinu, a 21. II. 1880. prestaje Mažuranić banovati; na polasku nije dobio s »previšnjega mjesta« ma ni najmanje priznanje.

Ja mislim, da nije nitko bolje ocrtao Mažuranića do dra. Jovana Subotića, koji u svojoj autobiografiji (III. 195.) veli, govoreći o napadajima liberala na Mažuranića: »Krivili su ga, sumnjičili i osudjivali žestoko . . . , i taj je čovek sedeo na svom mestu u centrumu, u drugoj klupi, kao da je od kamena. Nije se maknuo na svom mestu, nije se namrštio, nije pokazao znaka da ga to dira, ljuti ili jedi, nije glavom drmnuo, ni okom ni na desno ili levo pogledao, nije usta otvorio, nije glasa od sebe dao. Čovjek živ ali od pravog kamena. Tako je to trajalo iz dana u dan kroz više nedelja . . . . A da je mogao u mnogo prilika protivnike svoje poraziti, da je mogao njihovim pripovestima sasvim drugo lice dati, da je mogao svojoj osobi

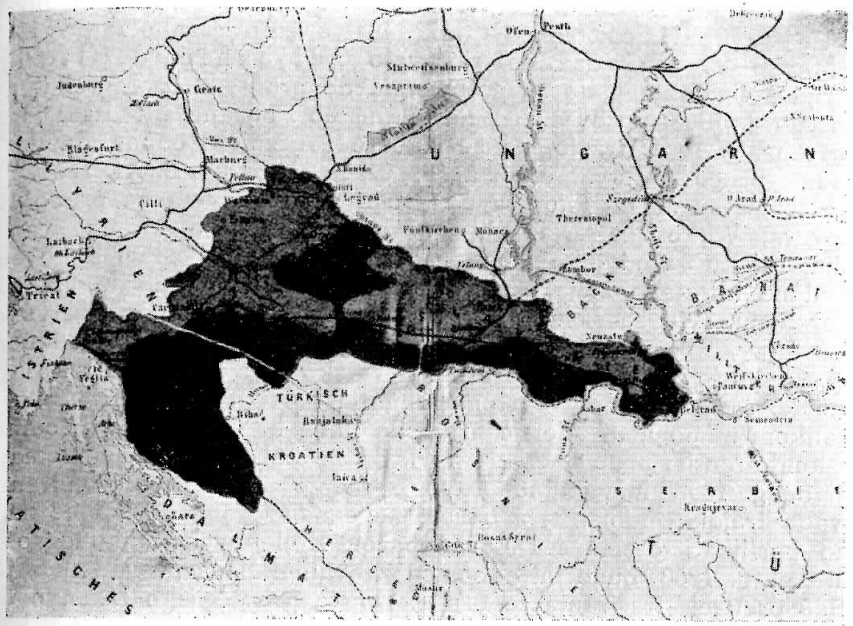

1862. je za bansku konferenciju o željezničkom pitanju izrađen atlas; na ovoj je karti označena projektirana »hrvatska pruga«, koja ovako nikada nije izvedena

i svojem činu jasnu svetlost dati, o tome nije nitko sumnjao; jer je Mažuranić bio dobar patriot hrvatski i jedan od najpametnijih njihovih državnika«.

Promatrajući ove događaje od g. 1860. ovamo do g. 1880. i prosuđujući ih danas iz vremenske udaljenosti objektivno, a to možemo samo »cum ira et studio« —, moramo požaliti, da se sve te teške stvari odigrale baš u ovom za razvitak grada Zagreba sudbonosnom razdoblju, kad je novo doba tražilo posvemašnju obnovu, da Zagreb krene konačno iz predilirskih dana, jer mu do tada nisu to ni ratne ni poratne prilike ni pomisliti dale, da se ikako razvije. Zasnovana je već doduše akademija, ali grad nema nikakove željezničke veze, ma da su još od g. 1858. urisavali u atlase pruge do Siska i do Karlovca. Nema dakako nikakove rasvjete do petrolejske: rijetke su svjetiljke visjele po uglovima kuća. O kakovom vodovodu, o kojem se ozbiljno pred stotinu godina raspravljalo, dakako ni traga; starinski zdenci, od kojih se do danas tek jedan u nekadašnjoj Balbičinoj kući sačuvao, davali su vodu. O drugom ne treba ni govoriti: bolnica je ostala ona stara, a nova, apsolutistička bolnica ostaje neupotrebiva, pa je namjesničko vijeće nudi županiji, a ova sudbenom stolu, a nitko je neće da preuzme. Malo je tragikomično, da se i m e s a r i javljaju sa protestom protiv apsolutizma: u svom podnesku od 5. VI. 1861. traže, »da se ukine pristojba za ogledanje marve, uvedena u vrijeme preobstojaloga neustavnoga vladarstva, gdje su se tereti samo nametali, a nije se pitalo, dali ih budu općinari mogli podnositi«. I zato traže, da se mjesto dosadašnje neupotrebive klaonice u Ružičnoj ulici (tamo, gdje je danas glavna pošta) sagradi nova »ubionica«. I doista im Bouffleur, tadašnji šef gradi-

teljstva, sagradi 1862. na oranici Blandićki novu, sadašnju klaonicu, za koju su bili predvidjeni troškovi od 52.491 for. a prištedilo se 8.991 forint.

Mnogo se teže dakako rješavalo *željezničko pitanje*. I Austrija i Ugarska imale su gotove glavne pruge, a iz Zagreba moralo se još do g. 1862. putovati u Beč kolima do Poljčana. Hrvatski je sabor doduše još g. 1861. tražio, da se izabere željeznički odbor, da dođe do izgradnje pruge Karlovac—Rijeka, ali taj je sabor bio 8. XI. 1861. raspušten. Hrvati su željeli kao glavnu prugu vezu od Zemuna preko Rume, Vukovara, Vinkovaca, Djakova, Požege, Pakraca, Siska na Karlovac, Ogulin, Rijeku sa odvojkom na Senj. Beč je najbolje znao, kako će ove opravdane hrvatske želje osujetiti, pa je Šokčeviću naložio, da sazove konferenciju, i ta se sastala 20. VIII. 1862. u Zagrebu; prisustvovao je Strossmayer, Kukuljević, Vončina, Vranicani, baron Lazar Hellenbach i drugi, pa im je prikazan lijep atlas Hrvatsko Primorje — Die kroatische Seeküste, sa preglednom kartom Primorja i pet nacrta primorskih luka, te velikom mapom, u kojoj je hrvatska linija bila urisana. Ali odmah se jave konkurenti i protest c. kr. povl. Južne Željeznice, koja prema koncesiji od g. 1858. ima jedino pravo izgradnje pruga prema Jadranu. Ta je svađa trajala godinama, a banski željeznički odbor, komu je na čelu stajao poslije Strossmayera Lazar baron Hellenbach, nije mogao ništa uraditi pa g. 1863. bude taj odbor sa zahvalom Beča poslan kući, jer da će Beč preuzeti trasiranje te pruge. Doista je Belgijsko Društvo dobilo koncesiju i izvelo trasiranje te pruge, ali je »Zukunft« od 19. XI. 1864. javila, da do te gradnje ne će doći, jer bi ta pruga od Zemuna do mora značila opasati Jugoslavene željezom, koje bi magnetički privlačilo srodnike preko Save, a to Beč ne želi. Dakako, da su Magjari živo radili, da do te pruge ne dođe, predlažući i tražeći koncesije za svakojake drugosmjerne pruge. U kratko: do izgradnje te pruge nije došlo, a da se radilo i onako ispod žita s podmićivanjem, nije nipošto začudno. U članku: »Gradnja prve hrvatske željezničke pruge« u »Novostima« od 27. VI. 1930. iznosi Gj. Milojčić uz ove podatke i zabilježbu Fr. Vaničeka, člana željezničkog odbora za Senj i pisca: »Spezial-Geschichte der Militärgränze«, da je u adjutanturu zagrebačke generalkomande zalutalo jedno pismo, u kojem francusko društvo »Južnih željeznica« nudi barunu (Hellenbachu) 200.000 for., drugom članu željezničkog odbora 100.000 for., a činovniku J. 70.000 forinta, ako im uspije zapriječiti izgradnju te hrvatske linije. To su za ono doba upravo ogromne svote, nu nije nikako vjerovatno, da je do toga podmićenja došlo. (Baron Lazar Hellenbach, rođeni Magjar, veleposjednik kod Bistrice, bio je doduše unionista, zagovarao u brojnim člancima u »Pozoru« pravedniju uniju s Ugarskom, ali je na žalost prekasno uvidio, da takova uopće nije ni moguća, pa se sasvim povukao s političkog polja). Na žalost se o tim važnim željezničkim pitanjima kod nas razmjerno malo pisalo, tek je »Matica Hrvatska« izdala g. 1907. djelo Gorničića: »Prometna politika« (pod pseudonimom »H. S. Brdovačkog«) u vrijeme opstrukcije u Pešti. Svakako su u prvom redu Magjari zapriječili izgradnju pruge Zemun—Rijeka, a da je dosta skrivila i hrvatska nesloga, ne može se tajiti. Ali nije slično bilo samo onda: g. 1873. namjeravao je barun Mollinary kao šef krajiške vlade izgraditi tu hrvatsku prugu na isključivo krajiškom teritoriju, te g. 1874. početi s gradnjom, ali i tada su Magjari uspjeli, da to osujete. (Isp. Šišić: Korespondencija Rački—Strossmayer I. 201. list biskupov od 8. I. 1873. i list od 31. III. 1875. Koresp. I. 344.). Pa to je i prirodno: znali su

Magjari, da će na tom polju moći razmetati sa magjarizacijom, pa su to i činili na svaki mogući, način sve do onoga časa, kad je posljednji »mehet« zaorio. Upravo je napadno, kako se danas u nas odvija deseterostruki promet uz najveću tišinu, dok je nekada — po nalogu odozgora — i na najmanjoj postaji sve tutnjilo od tonova arpadskoga jezika. Poslije odlaska Magjara ostadoše istina brojne pruge ali slabo ili nikako upotrebljive, a naročito one, koje su zidane prema željicama uglednih pristalica Pešte.

Zagreb je dobio prvu prugu g. 1862. (otvorena za promet 1. X. 1862.) od Zidanog Mosta do Siska, na našem tadašnjem teritoriju 76 km, a gradila ju je Južna Željeznica. Navodno se za tu izgradnju zauzeo ponajviše ban Coronini, ali glavni je bio tada trgovački cvatući Sisak. Od Zagreba do Karlovca izgradi isto društvo prugu g. 1865. A odslije se gradi po magjarskom planu, to jest tako, da se po mogućnosti naškodi Zagrebu i Hrvatskoj. Evo reda izgradnje linija: 1870. od Žakanja do Zagreba (104 km.), 1873. od Karlovca do Rijeke (176 km.). Izgradnja te veoma teške linije kroz burni krš bila je oteščana imperativnim zahtjevom, da se nigdje ne smije nikako približiti hrvatskim lukama na Jadranu. Poslije okupacije g. 1879. izgrađena je pruga Dalj—Brod, a tek g. 1882. nastavlja se izgradnja željeznica od Siska dalje do Sunje (prelaz u Bosnu), i veže se Budim-Pešta s Beogradom linijom Petrovaradin—Zemun. Tek g. 1888. nastavlja se gradnja pruge Sunja—Novagradiška, te g. 1889. Novagradiška—Brod, a onda 7. IX. 1891. predaje se prometu linija Vinkovci—Sremska Mitrovica. Pa tako je ta linija, koja se tek donekle podudara s onom prvozasnovanom hrvatskom linijom od 1861. građena od 1862. do 1891. i to tako, da je brzi vlak krenuo od Zagreba do Inđije — priključak na brzovlak Budim-Pešta—Beograd —, tek 12 godina kasnije za bana Teodora Pejacsevicha. Druge za Zagreb važne pruge građene su kasno: Zagreb—Varaždin g. 1885., Dugoselo—Novska 1897., Križevci—Virovitica 1900. A o drugim darovima Magyar kir. Allamvasutaka govorit će sve dalje godine do g. 1918., a ponajviše g. 1907., koja je pod ministrovanjem sina Košutova, borca za slobodu, donijela — željezničarsku pragmatiku, sa obligatnim, protuzakonitim zahtjevom znanja magjarskoga jezika za činovnike . . .

One godine, kad je zažviždala prva lokomotiva u Zagrebu, riješeno je i drugo važno pitanje za grad Zagreb, *pitanje rasvjete*, kakova je postala potrebom modernoga grada. 7. VII. 1862. primljen je predlog u gradskom zastupstvu, da se sklopi s firmom L. A. Riedinger iz Augsburga ugovor o gradnji plinare, za koju će općina podati besplatno gradilište. Isprva se destiliralo drvo; od 1866. i štajerski ugljen, a tek od 1885. sam kameni ugljen. Prva mala plinara imala je dvije peći i dvije plinospreme, a proradila je 31. X. 1863. Ugovor je učinjen na 35 godina, a najzanimljivija je ustanova ugovora, *da bi za 100 godina društvo davalo plin za javnu rasvjetu besplatno, ako nebi broj stanovnika grada Zagreba pao na ispod 15.000 duša!* Već je 1870. preuzelo plinaru društvo »Gesellschaft für Gasindustrie Augsburg«, 1873. pređe u svojinu »Zagrebačkoga plinarskoga društva«, a g. 1900. otkupi grad nagodbom plinaru za 1,100.000 Kruna. Već se g. 1879. pomišljalo na odstranjenje plinare, ali se moralo odustati od toga, pa se plinara proširivala i radila (do 22. IV. 1911.), dok se nije izgradila nova plinara. U početku mogla je plinara proizvesti 1500 m^3 plina, a g. 1900. proizvelo se okruglo 1,500.000 m^3 plina, što je jedva

dostajalo. Sav razvoj stare i izgradnju nove plinare, koja je danas dosegla već svoj najveći kapacitet, ocrtao je savjesno prof. Fr. Šandor u: »Vijestima Društva inžinjera i arhitekta« (1912. br. 3 i dalje).

Tako se gradić, koji nije imao ni 20.000 duša poskrbio za vitalne potrebe svojih žitelja, a nije smetnuo s uma ni pitanje vodovoda, no to je tek kasnije definitivno riješeno, kad se konačno uvidjelo da Zagrebačka gora ne može davati nikako dosta pitke vode.

12. VIII. 1862. iznese Fr. Devidé tajnik zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, koja je od 1852. počela djelovati, predlog, da se u g. 1864. priredi u Zagrebu p r v a i z l o ž b a u Zagrebu, koja se doista priredila i 18. kolovoza svečano otvorila, pa je trajala do 15. listopada, kad je opet svečanim načinom zatvorena. Glavna je izložbena zgrada bila ona tada prazna bolnica, dok su se oveći predmeti, strojevi i slično, pa stoka i t. d. smjestili na prostoru pred tom zgradom, onako, kako je i 27 godina kasnije upriličena možda najljepša zagrebačka izložba od g. 1891. Izložbu je podupirao ban Šokčević i nadbiskup Haulik, a iznijela je gospodarsko stanje onoga doba sviju »triju kraljevina« u 32 odjela, u kojima je iz Hrvatske izložilo 2988, iz Slavonije 778, a iz Dalmacije 99 izlagača. Katalog je te izložbe veoma savjesno izrađeno djelo od 252 strane većega formata, i tu se u prvom dijelu prikazuje sastav zemlje, pa redom sve grane privrede, stanje duševne kulture i t. d., a izdan je u hrvatskom, njemačkom i — talijanskom jeziku. Zapravo je to bila općenita izložba. Tu je i Šime Ljubić izložio svoja djela, tu su bila djela Fr. Račkoga, Ad. Vebera, tu je Šuhaj i Kušlan izložio »Spise sabora iz g. 1861.« u 4 sv. Dapače, u posebnom odjelu izložene su umjetnine Zasche-ove, Mücke-ove, Hötzendorfove, Karasove itd., a o mnogima više i ne znamo, no ono, što je tamo zapisano. Kao sav rad onoga doba izveden je solidno i p r v i a l b u m grada Zagreba, od kojega se sačuvalo desetak primjeraka, a sastoji od 20 fotografija, uvezanih u kožu. To je dragocjen dokument za proučavanje staroga Zagreba, jer su te fotografije, djelo fotografa i slikara Schwoisera, izvrsno sačuvane. U to se doba počima u Zagrebu razvijati fotografija. Portrete fotografa Pommera u Vijećničkoj ul. 10, pa snimke Zagreba od Julija Hühna, te kasnije Standla nije do danas nitko ni dostigao ni prestigao, usprkos tolikoga napretka optike i kemije. Bilo bi dosta vrijedno, da se ova remekdjela prikažu u skupnom izdanju odabranih komada. Na toj je izložbi izložena i opera »Ljubav i Zloba« od Lisinskoga, pjesme Kuhačeve, tu su prikazani nacrti ondašnjih graditelja J. Jambrišaka, Fr. Kleina, Plochbergera, u kratko cijelo privredno i duševno stanje tadašnjega Zagreba. Vlast je to tada rado pomagala, čak se i Beč prividno zainteresovao. A bila su to vremena, kad je izilazio »Domobran«, da učini raspoloženje za vezu sa Bečom. Dapače, na »poziv c. k. popečiteljstva trgovine u Beču« bude dozvoljeno, da strojeve mogu izlagati tvrtke cijele države. U raznim odborima diljem cijele Hrvatske, Slavonije i Krajine, pa naročito u imeniku porotnika sastaju se imena sviju gotovo važnih ljudi onoga doba iz Hrvatske i Slavonije: od velikaša, biskupa, književnika, »neimara«, trgovaca, do malih građana i seoskih učitelja: uz Bogovića, Pavlešića, Neustädtera, prijatelja bana Jelačića, Kukuljevića, Račkoga, Šuleka, Levina Raucha itd. građanski stolar Šviglin Juraj, rudar Sorko Josip i dakako — vinski trgovac Samojlo Lövinger. Cijeli Zagreb onoga doba!

Kakov je bio p o s l o v n i ž i v o t onih dana, pokazat će najbolje tadašnje stanje vjeresije i štedionica. Zapravo je tada bila jedina Prva

Pogled prve dalm. hrv. slav. izložbe u Zagrebu g. 1864. U pozadini zgrada u kojoj je sada sveučilište

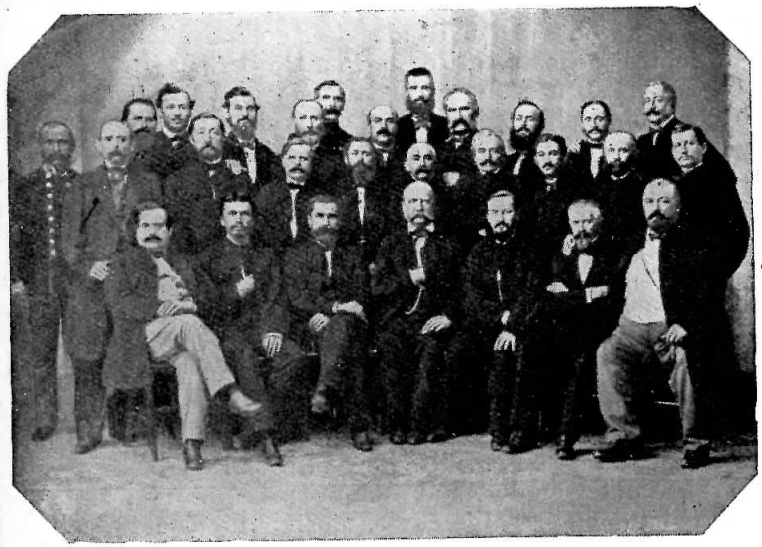

1864. članovi odbora Prve dalm. hrv. slav. izložbe. 1. Horaček, apotekar, 2. Jagić, 3. Šuhaj, 4. Kulmer, 5. Devidé, tajnik komore, 6. Schivitz, trgovac, 7. Pavel Hatz, gradonačelnik, 8. Kadić Franjo, šumarnik krajiški, 9. Irgolić, 10. Grahor, 11. König, urar, 12. Hartmann, knjižar, 13. Jakob Weiss, veletržac duhana, 14. Leutzendorf, trgovac, 15. Weiss Aleks., 16. Hondl, trgovac željezom, 17. Kamilo Bedeković, inžinir, 18. Mijo Krešić, 19. Cvijić, trgovac, 20. Gjuro Deželić, 21. Weiss Samuel, 22. Turković Josip, obrtnik, 23. Frankl Johann, 24. Jakić, knjižar, 25. Petar Zoričić, učitelj, 26. Ivan Kvaternik, 27. Schürer, 28. Nikola Koller, trgovac.

Hrvatska Štedionica (od 4. III. 1846.), koja je g. 1853. imala cijeli novčani promet 749.203 for., u god. 1862.: 3,166.981 for., u god. 1863: 3,925.675 for. God 1862. pokrenuta je akcija, da se u Zagrebu osnuje jedna hrvatska banka, te se u tom smislu zatražila dozvola kod tadašnje dvorske kancelarije. Ma da su pokretači bili ljudi kao Crnadak, Frankl, Hatz, Hondl, Prister, Pongratz itd. nije došla dozvola — po običaju — sve do god. 1868., kad je ta »Hrvatska Eskomptna Banka« (sada već prestala) osnovana sa plaćenim kapitalom od 500.000 forinta. U te ranije godine od 1859. postojala je i »realna vjeresiona«, kojom je upravljalo predsjedničtvo kr. namjestničkoga vijeća (tadašnje zemaljske vlade u Hrvatskoj i Slavoniji). Tako je to ostalo do g. 1872., kad je osnovana »Zagrebačka Štedionica« sa 100.000 for. kapitala, pa »Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica«, također sa 100.000 for., a g. 1873. Hrvatska komercijalna banka sa 500.000 for. kapitala, a tada se tek g. 1892. poradilo na osnutku velike hipotekarne banke sa tri milijuna for. osn. kapitala. (Za prispodobu navodim, da je u Zagrebu u g. 1927. bilo sijelo od 29, što većih, što manjih novčanih zavoda.) U to je doba nastalo osim tvornice plina još nekoliko velikih poduzeća, koja su preturila sve do dana današnjega: g. 1862. nastaje zagrebački paromlin, (od g. 1873. dioničko društvo), g. 1869. diže se tvornica koža, koja je za vrijeme Austro-Ugarske dospjela do visine najvećega poduzeća te vrste u državi, a u nešto kasnije se (1872.) vrijeme stvorila i tvornica parketa, najprije kao tvornica pokućtva od svinutoga drva, vlasništvo braće Pongratz. Desetak godina kasnije odlučio se i sam grad Zagreb, da poradi oko podupiranja industrije, dok je za cijelo vrijeme Pešta sve moguće činila, da omete svaki napredak industrije u Hrvatskoj i Slavoniji.

Duševni život u ovo dvadesetak godina nije ni časom prestao, ako su i tu dolazili počesto teži dani. Pomalo padaju Ilirci u grob, Preradović je davno zastao u radu, pa umre g. 1872., da sedam godina kasnije nađe grob u svojoj zemlji. Gaj se odavno povukao u svoj Mirogoj, da tamo nađe i vječni mir g. 1871., propativši mnogi gorki čas. I tako redom. Velik dio onih ilirskih pjesnika dao se na znanstveni rad, pa ga je neumorno nastavljao i udubio. Lijepa knjiga nije nikako ostajala bez organa: poslije »Nevena« (do g. 1858.), dolazi »Leptir« do 1861., a njemu se odmah priključuje »Naše gore list« do g. 1866., iza toga dvije godine Deželićev »Dragoljub« sve dotle, dok se Matica Ilirska ne odluči da izdaje »Vienac« od g. 1869., koji je proturio 35 godina do g. 1903., kad je novo doba donijelo cio niz novih časopisa. U imenima urednika »Vienčevih« od Deželića i Perkovca, Fr. Markovića, pa Šenoe, Klaića, Arnolda i drugih do Dežmana i Gjalskog odrazuje se i sav smjer lista, koji je bio ogledalo duševnoga života Zagreba i onda, kad je postajkivao i kad je nakon borbene pauze kretao napred. Pa ako je ikad koji perijod zaslužio, da se okrsti imenom jednoga prvaka, onda je doba od 1860.—1880. potpuno zaslužilo, da se prozove Šenoinim dobom. Taj je čovjek poživio u svem 43 godine, napisao bezbroj pjesama, balada, soneta, povjestica, novela, a od 1872., kad je izašlo »Zlatarovo Zlato«, izradi do smrti 1881. »Prijana Lovru«, 1873., »Mladog gospodina«, »Čuvaj se senjske ruke« 1875., »Ilijinu oporuku« i »Prosjaka Luku« 1876., »Seljačku bunu« 1877., »Diogenesa« 1878., »Vladimira« 1879., da sa »Brankom« dovrši svoj rad, a »Kletvu« ostavi nedovršenu. Većina je njegovih radnja u tijesnoj vezi s gradom Zagrebom. Kaže se, da je Šenoa još romantičar, pa to je i istina, ali bez romantike uopće nema poezije i nije nikada ni bilo. Ali u Šenoe je toliko toga,

što još ni do danas nije preživljeno. I sve je to stvoreno uz omašan publicistički rad i duboke pripreme studijem izvora, uz velik rad na obnovi kazališta, gdje je zamijenio staroga veterana Dimitriju Demetra (1872.).

U banskoj konferenciji 1860. položio u Strossmayer 50.000 for. za osnutak Jugoslavenske Akademije, 29. VII. 1861. zaključuje njen osnutak onaj jedincati hrvatski sabor, ali taj zaključak dobiva sankciju tek 7. III. 1863., dok je statut tek 4. III. 1866. potvrđen i članovi 9. V. 1866. imenovani. Zatezalo se dugo, možda i ne krivnjom kancelara Mažuranića, jer da nije dokazano, da u nas ima preduvjeta pravomu znanstvenomu životu. Tri godišta »Književnika« (1864.—1866.) pokazala su posvemašnju spremu radenika. Kao predsjednik akademije radio je Franjo Rački sav svoj vijek, a onaj gest Khuenov kad je izradio nepotvrđenje Račkovo za predsjednika akademije u g. 1886. bio je tek udarac šakom po vodi. Upravo je značajan perijodički pojačani izljev mržnje vlasti na akademiju. U g. 1868. poklonio je Strossmayer i svoju galeriju slika akademiji, u to se doba zamišlja ona pomenuta preudezba Amadeove palače za akademiju.

Težak je bio porođaj hrvatskoga sveučilišta. Već je Corberon nagovarao bana Jelačića, da osnuje u Zagrebu sveučilište. U saboru je 29. IV. 1861. Strossmayer zagovorio sjajnim govorom potrebu stvaranja sveučilišta, a sabor je stvorio zaključak 84:1861. »ob osnovanju jugoslavenskog sveučilišta u Zagrebu«. No i taj zaključak i brojne adrese i drugi zaključci nisu imali baš nikakova učinka sve do g. 1869., kad je sabor predao kralju u Zagrebu 13. III. 1869. ponovno adresu, a kralj je priznao da uvidja potrebu osnutka sveučilišta. Već je 8. IV. 1869. dobio zakon o utemeljenju sveučilišta u glavnom zemaljskom gradu Zagrebu i sankciju, ali do konačnoga ostvarenja došlo je tek nakon pet godina. 15. X. 1873. prihvatio je sabor zakon o ustrojstvu sveučilišta, a 5. I. 1874. dobi taj zakon kraljevu sankciju. 19. X. 1874. otvoreno je konačno svečanim načinom sveučilište, koje se smjestilo u nadograđenoj zgradi pravoslovne akademije na Katarinskom trgu.

U to se je vrijeme podigla opet »Matica Ilirska«, koja je g. 1874. promijenila pravila i uzela ime »Matice Hrvatske«. To je zahtijevalo vrijeme, jer je poslije akademija preuzela viši znanstveni rad, a u g. 1868. utemeljeno »Društvo sv. Jeronima« preuzelo brigu oko izdavanja knjiga za puk. Ime je ilirsko pripalo historiji, ono je izvještačeno moglo povremeno pobuditi oduševljenje i potaknuti na stvaranje cijelu epohu, ali cilja nije moglo doseći, kao ni jugoslavenski naziv kao viši pojam sve dotle dok se ne ustali i učvrsti narođeno ime hrvatsko. I zato je bio upravo simbol toga povratka korjenitom imenu hrvatskom izbor Ivana Kukuljevića za prvoga predsjednika »Matice Hrvatske«, upravo Kukuljevića, koji je g. 1847. stavio narodni jezik na mjesto latinskoga. Kad je pokrenuo g. 1850. svoj »Arkiv«, odredio mu je smjer: »za povjesnicu jugoslavensku«. Ilirska je Matica pokrenula »Književnik«, a Hrvatska je Matica podala »Vienac«, a kad je taj u druge ruke predala, započela je nizom edicija, koje su generacijama podavale sve, što se najbolje moglo u kojoj epohi predati. Izdanja Akademije, Matice Hrvatske i Društva sv. Jeronima sačinjavaju golemu knjižnicu, u kojima ima sijaset djela neprolazne vrijednosti, te se danas traže i plaćaju kao rariteti, ne samo u nas.

U tom se razdoblju razvijalo dalje i knjižarstvo i tiskarstvo, to pomoćna grana književnosti. Gajeva je tiskara postojala već od prije, sada u Gospodskoj ulici br. 38 (Ulica 23. listopada 1847. br. 4., nekada kuća barona Inkey de Palin, kasnije Gajeva od g. 1857., gdje je Gaj i umro).

Tiskaru A. Jakića, osnovanu 1860. prekupio je 1869. Ivan Vončina za Sisak, da je 1871. prenese opet u Zagreb, te osnuje svoju tiskaru u Ulici Marije Valerije, koja će se razviti te g. u Dioničku tiskaru, smještenu kasnije u Preradovićevoj ulici br. 4. do sagrađenja vlastite kuće. Tiskaru Fr. Župana († 1847.) primio je njegov sin Lavoslav, te ju prodade g. 1856. Gaju. Od g. 1853. postojala je tiskara Karla Albrechta (r. u Geri 1826., umro u Zagr. 1887.), smještena u Dugoj ulici br. 327 (ul. P. Radića br. 28), gdje se i danas nalazi. Hartman je sebi uredio i tiskaru u Dugoj ul. 327. (12), a doskora je Julije Hühn, litografski pomoćnik Albrechtov, također iz Gere, uredio tiskaru u Bregovitoj ul. 737 (11).* God. 1874. osnovana je tiskara »Narodnih Novina«, koja će domala postati zemaljski zavod, da se razvije do jednoga od najvećih zavoda te struke u zemlji.

I knjižarstvo je došlo u druge ruke. Gaj je 1852. osnovao svoju Narodnu knjigarnicu (opet u Dugoj ulici, u Mirkovićevoj kući), ali je već g. 1856. prodaje Hartmannu, židovu iz Velikoga Varadina, koji će ju 1881. predati St. Kugliju i Deutschu, a postoji i sada kao velika radnja u rukama sinova Kuglijevih. Knjižaru Lavoslava Župana preuze 1865. H. Fiedler, koji se združio s tiskarom Albrechtom, pa osnuje knjižaru Albrecht i Fiedler (Fr. Župan), koja postade i knjižarom Jugoslavenske Akademije. U šezdesetim godinama postojala je još knjižara Svetozara Galca u Ilici 572 (29), nu ta zamire skoro sa svojim vlasnikom. Na kraju ovoga razdoblja stvori knjigoveža Emanuel Mučnjak (Duga ul. 789) u društvu sa Senftlebenom dobru knjižaru, no i te nestaje poslije smrti Senftlebenove.

Najteže se rađala u nas u m j e t n o s t. Mladi Karas, čije su slike sačuvale do danas pravu umjetničku vrijednost, i to se dapače tek sada počima pravo cijeniti, morao je tražiti lijeka svom promašenom životu g. 1858. u Korani. Svi kasniji slikari toga doba bili su više manje slabi radnici, živeći bez pobude u to za umjetnost sterilno doba. Istom s Nikolom Mašićem dolazi pravi bogodani umjetnik, koji je sebi ne samo kod kuće već odmah u stranom svijetu našao zasluženo mjesto. Jedini kipar toga vremena živi nemirno, pa se tek za čas sklonuo u Zagreb, a ne može se kazati, da je i jedno od njegovih zagrebačkih djela uspjeliji rad. Graditeljstvo je baš sada još posve u rukama stranaca, od kojih su se mnogi doduše ovdje posve udomili. Tek decenije kasnije zbit će se tu veliki preokret.

U ovo dvadeset godina i hrvatsko se k a z a l i š t e s temelja promijenilo. Dakako, ni tu nije išlo nikada lako. Poslije g. 1860. sastavlja neumorni Dimitrija Demeter družbu, pa tako je proradilo kazalište, koje je zaključkom sabora od 17. VIII. 1861. postalo zemaljskim zavodom. Teško je bilo, jer nikad nije bilo jednoga vođe. Od 1860. do 1880. upravljano je na razan način: čas odbori, čas povjerenici, pa ma da su među kazališnim ljudimo bili gotovo svi tadašnji sposobni ljudi od pera, teško su se kola napred pomicala. Od prvoga časa obnovljenoga kazališta do dalekih kasnih dana djeluje tu uz Demetra i drugi pohrvaćeni Grk: Adam Mandrović, dolaze i nove sile prvoga reda: Andrija Fijan, naš najveći glumac sviju vremena, pojavio se 1873., a već 2. I. 1868. osvanula je u našem kazalištu kao glumica Marija Ružička-Strozzi, da do danas nakon 62 godine rada još izlazi na daske kazališta! Stari se Freudenreich vraća u Zagreb i ostavlja cijele generacije izvrsnih umjetnika. I naš teater pu-

* Isp. Gjuro Szabó, Julije Hühn. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 206.

tuje već 1861. u Varaždin (samo je povratak bio malo težak!), a 1862. unatoč ratnoga stanja dolazi u Beograd. God. 1863. daje se Shakespeare, Freudenreich uvodi operetu, 1866., pjeva se već hrvatska opereta (Zajčeva: Gospodje i husari), a i domaći repertoar iznosi dobra djela. 1870. dolazi sa Zajcem i hrvatska opera, pa ostaje sve do 1889., kad joj Khuen prvi puta skreće vratom . . .

D r u š t v e n i je ž i v o t postao u ovo dvadeset godina daleko življi: dvadesetsedam se novih društava utemeljilo, od kojih se gotovo sva uzdržala i do današnjega dana, dakako kud i kamo razvijenija. Tu nastaje »Kolo« g. 1862., »Dobrovoljno vatrogasno društvo«, »Hrv. tipografičko društvo« g. 1870., »Hrvatski pedagogijsko-književni sbor« (god. 1871.), »Zagrebačko radničko društvo«, »Hrvatsko trgovačko društvo Merkur« i »Pravničko društvo« u g. 1873., »Hrvatski Sokol« i »Sbor liječnika« u g. 1874., »Vatrogasna Zajednica«, »Hrvatski pjevački savez«, »Hrvatsko planinarsko društvo« i »Češka beseda« u g. 1875., »Dobrotvor«, »Šumarsko društvo« g. 1877., »Društvo inžinira i arhitekta«, »Pjevačko društvo Sloga« 1878., »Društvo Crvenog križa« i »Hrvatsko arkeologičko društvo« u god. 1879. Kako ovaj popis kazuje tu su većinom i te kako važna društva i počeci velikih organizacija. Nekoja od ovih udruženja počeše odmah s izdavanjem svojih glasila, koja dijelom i danas izlaze. Struktura se društva bitno izmijenila: nestade prilično tuđinskoga elementa, a što je ostalo uživjelo se ovdje potpuno, tako, da je već slijedeća generacija postala više manje hrvatska. Dakako, kao u svakom organizmu izmjenjuju se i u društvenom životu faze intenzivnoga rada i umornosti. Na nekoja od ovih društava moramo se i ovdje barem ponešto osvrnuti; nekoja su izdala prigodom svojih spomendana izvrsne spomenspise. »Kolo« je niklo god. 1862., kao protest protiv premalenog obzira na hrvatsku pjesmu u bivšem »Musikvereinu«, koji je g. 1861. postao Zemaljski Glazbeni Zavod. Od svoga početka radilo je »Kolo« patriotski, a nikada nije umjetnički cilj zanemarilo. I to uz teške uvjete: »Kolo«, koje je svaku proslavu budi samo pripremilo, budi veličalo, nije u g. 1869. dobilo za svoje koncerte nigdje dvorane. »Kolo« je rodilo g. 1874. »Slogu«, g. 1884. pjevački zbor »Merkur«, a g. 1910. »Lisinski«. Što je u prijašnje više patrijarhalno doba značilo »Kolo« za Zagreb, to se ne može tek napisati. Iz svojih prostorija u Dömötörffyjevoj* kući u Dugoj ulici 32. preselio se u svoj dom na današnjem Trgu Kralja Aleksandra g. 1885. Svoje pedesetgodišnjice nije moglo proslaviti, ali još ćemo se vratiti k proslavi dvadesetgodišnjice »Kola« u g. 1882., koja je znatnija od sviju drugih proslava »Kola« u Zagrebu. — »Merkur« s početka skromno društvo za potporu svojih članova, razvilo se od onda u veliku socijalnu ustanovu, koja je od 1923. svoje djelovanje na cijelu državu proširila. Za tjelesni se razvoj pobrinuo »Hrvatski Sokol«, koji je po uzoru češkoga sokolskog društva osnovan iste godine, kad je otvoreno sveučilište 1874., a među osnivačima nalazimo imena dra. Fona, Josipa Torbara, Milana Lenucija, dr. Kosirnika itd. Razvitak Hrvatskog Sokola i sokolstva uopće pokazao je slet od g. 1906. i 1911., pa činjenica, da je pri svom razlazu brojio preko 25.000 članova. Iste je one godine utemeljeno i »Hrvatsko planinsko društvo« (danas planinarsko), koje već g. 1877. podiže drvenu piramidu na Sljemenu, 1878. gradi tamo planinarsku kuću, 1889. podiže željeznu piramidu, a od onda raširilo se djelovanje

* O Dömötörffyju isp. Gj. S z a b ó, Iz starih dana Zagreba. »Narodna Starina« VIII. Zagreb 1929. str. 111.

društva neočekivano po svoj Hrvatskoj, a na Sljemenu se kuća morala znatno proširiti, pa je opet premalena. Danas je planinarstvo, za koje se zauzimalo na početku tek dvadesetak ljudi, postala potreba širokih masa.

Tako je u ovom prevažnom odsjeku vremena, koje sigurno nije spadalo među dobra vremena, položen temelj svemu kasnijemu razvitku grada Zagreba, tako, da se je iz male varošice sa 16.657 stanovnika u g. 1857. mogao uskoro razviti do gradića sa 19.857 duša u god. 1860., a 28.268 stanovnika u god. 1880. Nego ne odlučuje nikako samo broj žitelja u važnosti grada; mnogo više odlučuje kvaliteta žiteljstva. Razmatrajući razvitak Zagreba pričinja se, da su se tu prečesto postavljali, a i sada postavljaju i previsoki i predaleki ciljevi, koji se ili kasno izvedu ili ostanu fragmenti, jer vrijeme ranije skrene drugim pravcima. Pa zato se nekako i čini kao da je mnogo toga daleko preuranjeno, te kad treba dovršiti, izda snaga a i vrijeme je preteklo. Tu je i ona fatalna hrvatska osebina, da prevelikom fantazijom stvara fantome, drži ih realnima i juri za njima. Tako je bilo s Jelačićem, tako — najužasniji primjer — s onako bistrim i na oko realnim Kvaternikom, a iz najnovijeg doba i u mnogim časovima i u Supilovom radu. Tako je došlo do klonulosti nakon nestalnoga fantoma ilirizma, nakon toliko drugih rastepenih fantoma, o kojima ne ću da govorim, jer svatko ih znade. Ali u tom stvaranju fantoma leži i sama stvaralačka snaga i naroda i pojedinaca, pa kad te nestane, nastaje u svakom organizmu senilitet, skleroza, koja i nije drugo do starost. Tako su u ovo doba, o kojem govorimo, gradski oci u Zagrebu zasnovali osnove za budućnost, koje su daleko nadmašile i potrebe i izvodbenu snagu, pa su ostale dijelom neizvedene, a dijelom se tek izvode. To je već dobro zapazio Martin Polić u svojoj: »Parlamentarnoj povijesti« I. 211., gdje upućuje na predloge, koje je gradski zastupnik Vatroslav Egersdorfer podnio zastupstvu o pregradbi čitavih dijelova grada i otvorenju novih ulica u Donjem Gradu, a zastupstvo je to sve odmah prihvatilo. Egersdorfer je bio »kraljevskog kotarskog graditeljnog ureda zagrebačkog predstojnik, vlastelin dobara Prigorje, Gradice i Kurilovec, suvlasnik i tehnički ravnatelj kraljevskog povlaštenog parnog i umjetnog mlina u Zagrebu«, kako to veli popis za izložbu g. 1864. Po osnovi toga gotovo vidovitoga čovjeka imao se preložiti Medvešćak, urediti Jelačićev trg tako, da se poruši cijela istočna strana trga. Htjelo se porušiti neke kaptolske kuće, osnovati cio niz novih ulica, te spojiti neke stare ulice. I tek se u naše doba radi onim tempom, kojim se onda htjelo graditi i raditi, pa mi danas jedva smažemo nekaki pregled toga rada. Predamnom je cio niz planova iz tih ranih godina, u kojima se projektuje gigantska pregradnja Griča za banske dvore, možda daleko veća od modernih osnova. Nu o tim planovima kasnije. U listu od 26. I. 1876. javlja Rački Strossmayeru, da će se početi s izgradnjom Jelačićeva trga tako, da će na sjevernoj strani biti samo tri ili četiri trokatnice po osnovi Melkusovoj, koju da je Schmidt odobrio. Znamo, kako se to izvelo! Uvijek su ti zastupnici čuvali Gornji Grad, ma da su i sve učinili, da se prirodno razvije Donji Grad.

Nepovoljne prilike nisu skršile poletnoga duha Zagreba. No to je i razumljivo, kad se pomisli, da su onda u borbi stajali vanredni ljudi, da su ti u podsvijesti osjetili, da je čak i nagodba zapravo pobjeda hrvatske misli: osjetili su, kako je dvoru bilo stalo, da dođe do toga zakona, tako, da se nije žacao ni zatrti sam parlamentarizam onim Rauchovim makina-

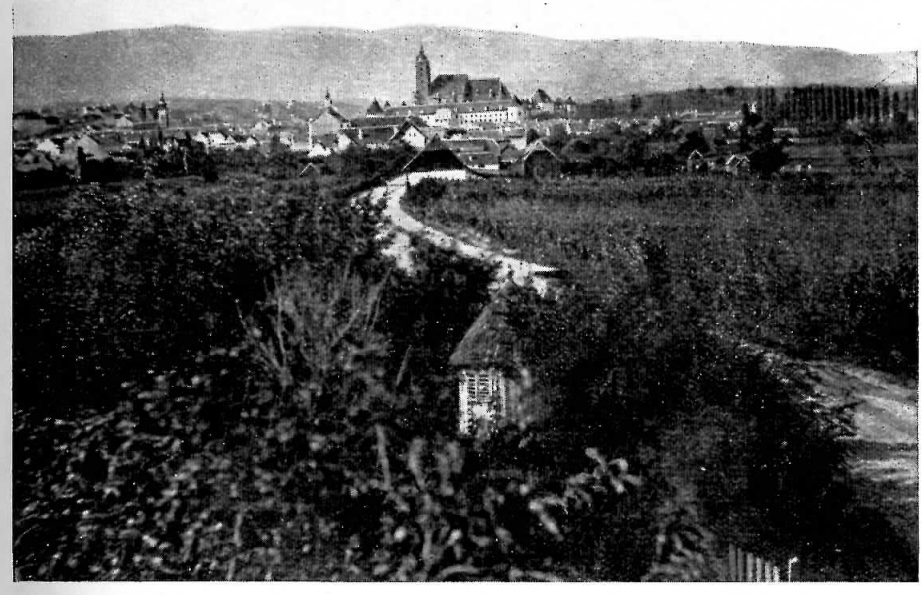

Zagreb 1851. Foto J. Hühn. Na desno od crkve sv. Marije ona šikara sprijeda je današnji Zrinjski trg, a desno od toga stara kasarna; stari dom se diže visoko nad kućercima onda daleko kraće Petrinjske ulice. Jablanovi do početka Vlaške ulice

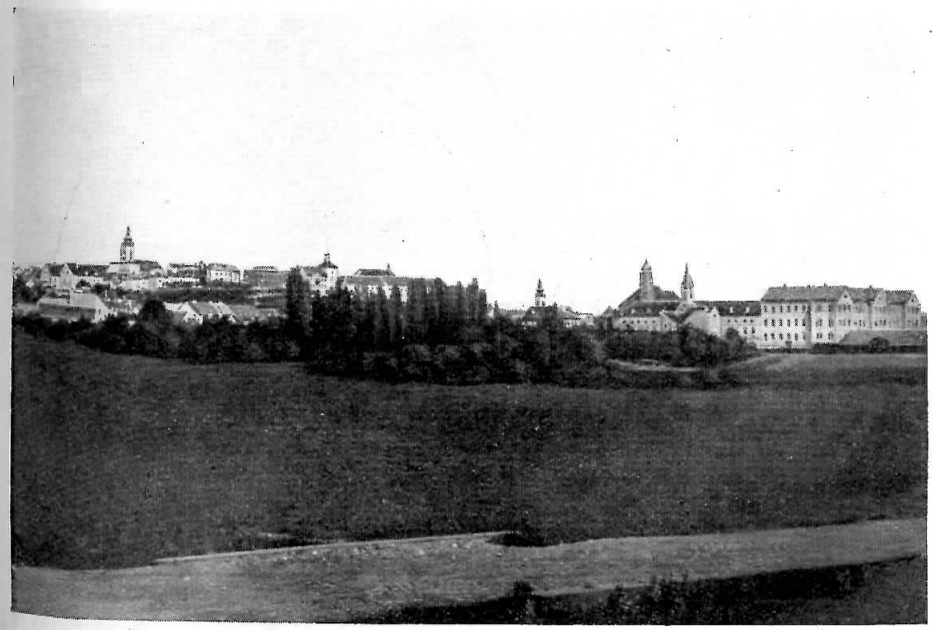

Zagreb 1864. Na desno sadašnje sveučilište, lijevo Ilica i Gornji grad. Sve ostalo je još praznina. Foto: »L. Schwoiser, Fotograf und Maler«.

Zagreb 1861. Gornji grad, Strossmayerovo šetalište. Dolje jednokatnice u Ilici, u kraju današnje Gundulićeve ulice i Ilice. — Foto: Julije Hühn

Zagreb 1861. Dvorište u nekadašnjoj Wernerevoj kući (sada ugao Gundulićeve ulice i Ilice). Kroz otvorenu veliku kapiju vide se još sada postojeće kuće. Gdje je dućan »G. Szemere Herrenkleidermacher aus Graz« tamo je danas dućan urara Novaka u Ilici.

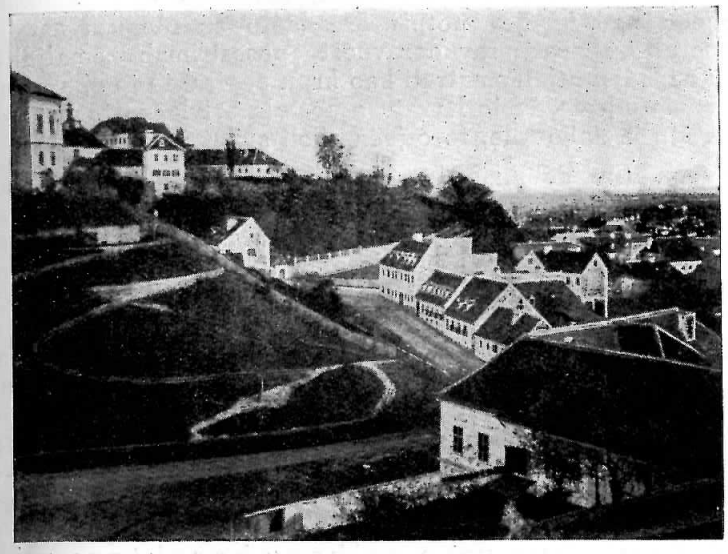

1861. Dio Zagreba sa vrhunca iznad Streljane. Desno: Streljačka ulica, l. Pongraczova palača (nema još parka), u Mesničkoj ulici br. 12. Zachova kuća, a nad njom Grič sa nenadograđenom realkom (sada je to zgrada kr. banskoga stola).

1864. Markova crkva u Zagrebu sa Marijinim spomenikom pred crkvom Spomenik je uništen 1869. prije »restauracije«.

cijama, a nikada nije pravo mario, da ispita službeno onu famoznu »krpicu«, nalijepljenu nad kraljev potpis. De facto su Magjari samim aktom nagodbe morali priznati ravnopravnost »posestrimah zemaljah«. Što su pak oni i tu nagodbu htjeli smatrati kao krpu papira, to je bila samo njihova nesreća, jer na mjesto da je Hrvatska postala privlačna točka, postala je odbojna, a što je dalje bilo, to osjeća cijeli svijet i danas.

Razvitak Zagreba u razdoblju od g. 1860. do potresa 1880. može se lakše pregledati, jer je u g. 1864. izdana katastralna snimka grada, izvrstan rad, većinom čeških mjernika, u 10 listova. Par izvrsnih akvarela, risarija, pa nekoliko litografija i kojih četrdesetak fotografija podaju nam u glavnom sliku grada (V. moj čl. u »Kolu Matice Hrvatske« VIII. str. 165. Lice grada Zagreba u 19. vijeku). Nu dok su u glavnom prikazi grada u to doba dostatni, nedostaje nam na žalost sijaset, danas važnih detalja, pa kako se brzo zaboravlja, postala je rekonstrukcija važnih dijelova grada već nemoguća. Južnu stranu Jelačićeva trga prije proboja nekadašnje ulice Marije Valerije, Jurjevsku ulicu, pa donji dio Mesničke ulice (nekad Lovačku ulicu) neće nitko više moći rekonstruirati, da samo najvažnije spomenemo. Nešto je lakše s Kaptolom, ali vrlo je velika šteta, da se nije sačuvala slika Skalinske ulice, gdje su 1862. zanimljiv prolaz porušili. Ne radi se samo o samim zgradama, već o prikazu karaktera pojedinih ulica i života u njima, koji se u brzo mijenja. Čežnja Zagrepčana, da svoj gradić učine gradom, da mu dadu znatniji izgled pokazuje se u sve to vrijeme, pa dok se u prvom razdoblju grade znatne građanske kuće, to će kasnije, naročito kod stvaranja Zrinjskoga trga nicati palače, gdje će se ispoljiti nekakova teatralnost, koja će se smiriti u onim kasnijim tobože renesanskim građevinama. Pođemo li u Gornji Grad, koji je svoj starinski karakter još do danas najbolje sačuvao, pa stanemo li na Markov Trg, vidimo da mu se bitno izmijenila sjeverna strana: gdje je nekadašnja Ferićeva kuća, Felbingerov rad, podignuta već tada na dva kata, a onaj dio što je pripao barunu Kušlanu (br. 4.) izgrađen je gotovo sasvim s nova u oblicima t. zv. neoromanskoga sloga. Crkva sv. Marka stoji još tada netaknuta, pred njom lijepi kip Marijin, prekrasna tipična slika skromnoga doba. Ali već 1869. uništavaju Marijin kip, nestaje ga netragom, da se tamo načini fontana u čast kraljeva boravka. Čežnja, da Zagreb dobije što vrednije spomenike potaklo je g. 1875. Zagrepčane, a medju tima bili su na žalost i naši najbolji ljudi, da ozbiljno porade na restauraciji svojih spomenika. U zao čas povjere oni te ogromne radove na daleko poznatom dombaumajsteru Schmidtu, pravom čedu svoga vremena, koje nije imalo ni pojma ni osjećaja za umjetnost prošlosti, a najmanje za gotiku, a još manje za gotiku u nas. Videći slijepu vjeru naših ljudi u tobožnje te umjetnike, nastupali su Schmidt i dr. autoritativno, podupirali sasvim protuumjetničko shvaćanje naših najboljih, mjesto da su ih odvraćali, kako bi pravi umjetnik to činio. Utvarajući sebi, da oni nešto mogu »regotizirati«, stvorili su konačno bijedna, upravo tragikomična djela. »Vienac« od g. 1875. u br. 17. pokazuje mišljenje onoga doba o Markovoj crkvi. Ona da je nemilo skrpana i »načičkana«, (!!!) pa će se promijeniti izvana i iznutra »prema pravilom umjetnosti«. Oltare će se sve izbaciti i samo tri nova postaviti. Prozori bit će od šarenoga stakla sastavljeni prema ornamenticinašenarodnenošnje (!), kako će to Schmidt narisati (!), koji će uopće stvoriti djelo posve izvorno prema značaju našega naroda i zemlje (!!!). »Vienac« g. 1876. str. 351.

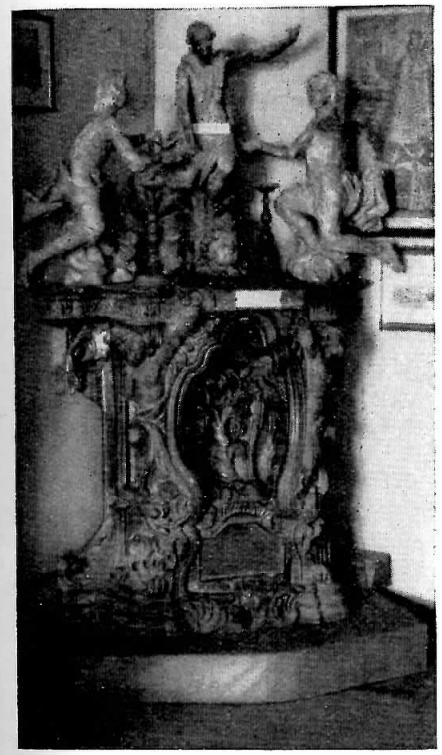

Iz crkve sv. Marka u Zagrebu. Tabernakul sa oltara, remekdjelo drvorezbarstva, izbačen i zamijenjen današnjim »remekdjelom«. Ovaj na slici prikazani tabernakul čuva se spašen u Muzeju grada Zagreba

kaže, da će se ljetos potrošiti za restauraciju Markove crkve 25.000 for., a za tri godine imat ćemo u Zagrebu velelijepi spomenik graditeljstva iz dobe gotičkog štila. Prema tim besmislicama se doista i radilo. Schmidt pošalje u Zagreb kao izvađača Hermana Bollé-a iz Kölna, koji je tu kroz godine haračio i uništavao nemilice sve, što je bilo umjetničko, a stvorio kupove bezvrijednoga kamenja. Prešao je na katolicizam i postao svemoćni Hofrat. Pogledamo li Markovu crkvu, katedralu, unijatsku crkvu, ili onaj s homerskim neukusom i neznanjem »restaurirani« barokni portal Rauchove palače, razumjet ćemo motive toga rada »umjetnika«, koji se drznuo prema pismu Račkoga Strossmayeru od 29. X. 1880. kazati, da treba i biskupski dvor porušiti, jer da nije vrijedan, da se za opravak potroši 50.000 forinta! Po Schmidtovim, sasvim šablonskim, gotovo palirskim planovima, obnovljena je konačno crkva: porušena je kapela sv. Fabijana i Sebastijana, koju je Zagreb g. 1499. sagradio, gdje je stojao jedini kameni stari grb Zagreba. Učinjeni su veliki prozori, veliko pjevalište, zatrpane su grobnice, srušeno je zapadno pročelje sa renesanskim portalom i načinjen je »gotički«. Izbacano je izvrsno pokućtvo, od kojega su se dijelovi spasli u muzeje, gdje svatko može njihovu vrijednost provjeriti. Mjesto toga došla su tri oltara, valjada najbijednije tvorevine u cijeloj zemlji, da, i stara još sada čvrsta gotička vrata zamijenjena su — kopijom tih istih vrata! A najbijednije i upravo lakrdijaški smiješno nakazuje šareni krov s drečavom bojom jadnu crkvicu, koja je nakon potresa g. 1882.

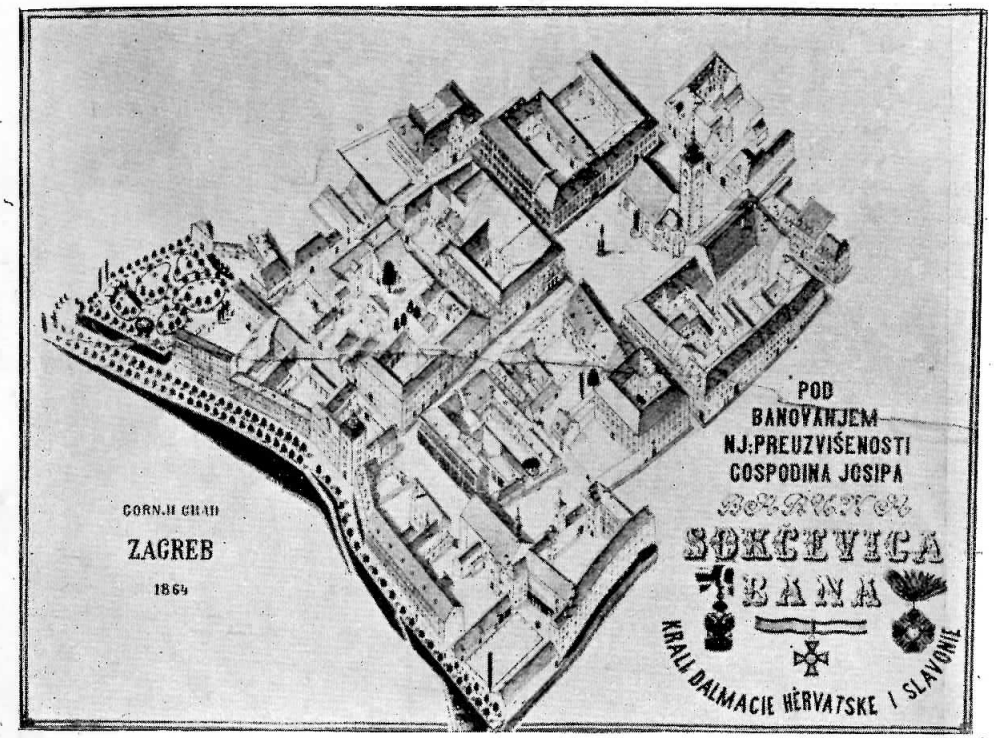

Zagreb, gornji grad 1864. Izvrstan nacrt što ga je učinio Fr. Maticka, jedan od geometara zaposlenih pri katastru

posvećena. Za toranj nije bilo para, pa on ostavši u svom priprostom ruhu danas gleda samilostno na djelo velikih »arhitekata«.

Da se ne vraćam više u Gornji grad, spomenut ću, da je onaj sklop kuća na Markovom Trgu uz županijsku sgradu, pa sjeverna strana Kamenite ulice, te Opatičke do županijske kuće, gdje su u šezdesetim godinama bili dućani i gostionice (pripadale Fr. Županu, Hellenbachu, pa Županu, Filipoviću, Županu), pregrađen od g. 1907. do 1910. u kasarnu za vladine urede.* Mjesto stare unijatske crkve sv. Vasilija bude g. 1887. sagrađena »bizantinska« crkva sv. Ćirila i Metodija — opet nedjelo Bollé-a —; sagrađena je na mjestu dviju drvenjara kuća na uglu Vitezovićeve ul. (nekad Bubnjarske ulice, koja se zvala vulgarno: Pomarančengasse), pregrađeno je staro kazalište 1897., izgrađena je nekadašnja Gajeva kuća za potrebe gruntovnice 1888., pregrađena je Burattičina palača (tada Vraniczanijeva, prije Josipovićeva, nekad grofa Rogendorfa). Nadograđena je akademija u svrhu smještanja sveučilišta na drugi kat (1873.), a za realku pregrađena je 1863. južna zgrada onako, kako danas stoji. Za župnika Boroše izgrađen je župni dvor u sadašnjem obliku, a poslije potresa dobila je Katarinska crkva sadašnju fasadu. Nekadašnja Amadejeva stara teaterska zgrada pregrađena je posvema konačno u svrhe muzeja, koji se tamo

* Isp. Gj. Szabó, Zagreb nekada i Zagreb sada. »Narodna Starina« II. Zagreb 1923., str. 76. i d.

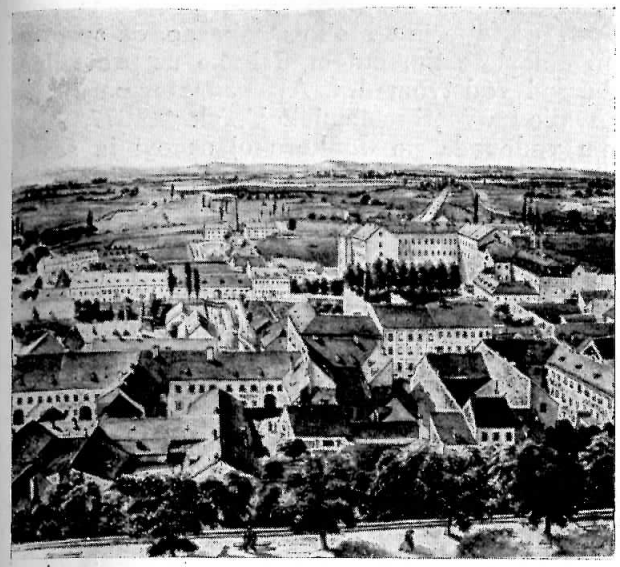

Akvarel Gj. Friedricha iz g. 1843. Zagreb, donji grad, vidjen s realke na Strossmayerovom šetalištu. Sprijeda Ilica, u sredini zametak Gundulićeve ulice, Samostanske ulice još nema. — U sredini u pozadini stara plinara; na desno sadašnje sveučilište bez kasnijega stubišta

1888. smjestio. U Mesničkoj se ulici mnogo toga izmijenilo, naročito od vremena, kad je prestala biti trgovački važna ulica, a ona dva kućerka Berte Haslinger, kasnije Feliksa Junga, dao je novi vlasnik Guido Pongratz srušiti, pa mu je tu 1865/66. sagradio Jambrišak kuću br. 23., koja danas čini dio budućeg kraljevskog dvorca. Jedna je od tih prijašnjih kućeraka bila segnula daleko u samu cestu: po svoj prilici ostatak nekadašnjih Mesničkih vrata. Na suprotnoj je strani bila nekad kapelica sv. Ivana, kasnije pregrađena u Zachovu kuću, a sada je sve to posve preinačeno i u dvokatnicu pretvoreno. Streljačka je ulica sasvim izmijenjena, na uglu Mesničke stoji tu još jedino nekadašnja Šramova kuća, a od ove do Ilice sve su novogradnje od šezdesetih godina amo, koje se završuju polukružnom kućom, što je u tada modernom, figurama načičkanom »renesanskom« stilu sagradio 1867. Franjo Klein.

Još moramo poći Jurjevskom ulicom onih dana. Još je istočni dio posve neizgrađen, tu će na zemljištu »Katholischer Gesellenvereina« niknuti u osamdesetim godinama kuće Seć i Raverta. Još stoji na odvojku Mlinarske ulice nekada Kriegerova kuća, koja je imala prekrasan vrt, a kasnije je prešla u ruke Nicolinija, pa je stajala sa portalom s dvije vaze i napisom: »Villa Mojmir« (samrtni dom Lisinskog). Još je stojalo netaknuto groblje svetoga Jurja, gdje je našla pokoj Gajeva mati i Jelačićev prijatelj feldmaršallajtnant Neustädter i načelnik Hatz i cijeli otmjeni Zagreb onoga vremena, prekrasno groblje, koje je prestalo služiti 1877., a vandalizirano je g. 1907/8. Upravo klasičan primjer neukusa. Groblju nasuprot stajao je osamljen osmerostrani toranj, po svoj prilici djelo Felbingerovo, koje je pok. Miletić dao sebi u villu izgraditi. Tada je to bio ogroman posjed Ivana Šupljikca, tu je g. 1878. izgrađen prvi rezervoar zagrebačkoga vodovoda. Ljudi od g. 1861. poradili su prvi i na tom pitanju: grof Ferdinand Kulmer, Vatroslav Egersdorfer, Mijo Krešić, Guido Pongratz, Eduard Suhin, dr. Aleksa Vancaš. Istraživali gorska vrela, načinili uz pomoć Kamila Bedekovića elaborate, ali ni taj ni kasniji

nisu izvedeni, sve dok se nije došlo do uvjerenja, da u gori nema dosta vode i da je ta slabija. Od 1871. kad je ing. Melkus pokazao, da se prava voda nalazi u savskoj nizini polazi se tim putem, dakako uz protivljenje pristaša gorskoga vodovoda pod vodstvom dra. Al. Vancaša, pa se radi toga i načelnik Vončina zahvalio na časti načelničkoj. Tek g. 1877. odluči zastupstvo 12. III. izgradnju vodovoda po Junkerovoj osnovi iz savske nizine, načelnik dr. Andrijević lati se posla i 7. VII. 1878. otvori ban Mažuranić zagrebački vodovod. Potanje je genezu zagrebačkog vodovoda opisao Ursiny u »Vijestima društva inžinjera i arhitekta« 1898. br. 3, a dalji će se razvoj kasnije spomenuti.

Najveće se promjene desile u Donjem Gradu, koji je zapravo tek nastajao. Pogledajmo samo prekrasan akvarel Fridrihov iz g. 1864., koji nam podaje sliku grada, gledanoga sa Strossmajerove promenade. Tu nema još ni Gundulićeve ulice, a Samostanska nije ni probijena; od Marovske stoji par kuća, a daleko diže se — plinara. Iz iste godine pokazuje druga fotografija Zagreb sa juga: tamo je sadašnje sveučilište, nekoliko kuća Savske ceste (sada Frankapanske ulice), a drugo su vrtovi Ilice, nad kojima se diže stari Grič, gdje se baš pregrađuje realka. U to doba postoji tek uz Ilicu Margaretska ulica (danas Preradovićev trg) s davno već porušenim kućama do »Svilarske ulice«, gdje se nalazila velika pilana Heinzelova, a sjekla ju je Marovska ul. sa kojih dvadesetak kućica i Nikolićeva, već tada posve izgrađena. Sa Nikolićevom je tekla paralelno Tesarska — kasnije Berislavićeva ulica, — koje se kasnije otvorila do Zrinjskog Trga (1873.), a počela se izgrađivati nakon katastrofalnoga požara pilane Heinzelove 18. VIII. 1877. Gajeva se ulica tada zvala Bolnička, Gundulićeve i današnje Praške (prije Marije Valerije, pa Strossmayerove) ulice još nikako nema, Petrinjska je sezala nešto niže od današnjega Zrinjevca, a osim par puteljaka nije bilo drugih ulica u Donjem Gradu. Današnja Jurišićeva bila je zapravo tek puteljak, kojim je djelomice tekao Medvešćak, pa se tek pomalo počela pretvarati u pravu ulicu. Klesarska se ulica razvila tek kasno u Dalmatinsku, a »Nova« je ulica postala Medulićeva.

Ilica je u bitnom ostala u prvim godinama ovoga razdoblja nepromijenjena, nu doskora se počelo s izgradnjom mnogih kuća, tamo do današnjega Pejačevićeva trga, a svakako je jedna od najljepših kuća br. 42., što ju je 1860. sagradio pekar Majcen, gdje je neko vrijeme bio i telegrafski ured smješten. Velika je bila novogradnja zgrade, gdje je do naših dana postojao hotel k »Caru austrijanskom« (1867.), koji je sada sasvim pregrađen u trgovačku kuću Kastnera i Oehlera. Uz tu je zgradu stajao jednokatni hotel »K ugarskoj kruni« (danas izgrađen u »Grand hotel«), koji je pripadao podkancelaru Eduardu barunu Jelačiću, a taj je sav posjed ostavio Hrvatskoj i Ugarskoj u pola. Magjari su si uzeli taj hotel, a Hrvatskoj pripade kuća na suprotnoj strani s dva omanja kućerka sve do bolnice milosrdnika s prostranim zemljištem, koje je prodano, te dalo glavni dio glavnice za gradnju novoga kazališta. To je stari »Theatergrund«, gdje je nekad vlada kanila podići novo kazalište, te pozvala Hellmera g. 1878., koji je načinio 2 osnove, a vlada je po tom dala izraditi treću. Po dopisu od 19. VII. 1878. (br. 13.482) vidi se, kako je i o tom pitanju vodio Mažuranić brigu, ma da se u otpisu veli, da je osnova za tada još neizvediva, ali u skoroj budućnosti da će se možda izvoditi. Zemljište je kupila Prva Hrvatska Štedionica, koja je 1897. dala

1861. Zagrepčanke u vrtu nekadašnje Wernerove kuće (ugao Ilice i Gundulićeve ulice)

sve one male objekte porušiti, pa je sagradila palaču po nacrtima Vancaševima. Na žalost imademo veoma malo snimaka iz ranijih godina, koji bi pokazali Ilicu u vrijeme, dok je još postojala seoska kapija uz Wernerovu kuću (gdje je danas Bothe i Ehrmann). Tu je stanovao neko vrijeme Jul. Hühn pa nam jedna slika pokazuje njegovu gospođu sa drugima damama onoga doba na užini pod velikim drvetima iza iličke kuće. Na žalost je pod kraj ovoga doba nadograđena otmjena kuća Stankovićeva u nezgrapnu trokatnicu, kako i danas stoji.

Za razvoj je grada osudna godina 1866., kad se svečano proslavila 300 godišnjica Nikole Zrinjskoga, gdje je odlično sudjelovalo »Kolo«. Već je g. 1860. bio stvoren odbor za podignuće spomenika banu Jelačiću pod predsjedanjem barona Jos. Neustädtera, 22. X. 1861. učinjen je prvi ugovor sa Antunom Fernkornom, koji je tek nadopunom od 2. XII. 1864. postao obvezatan. Na tom se ugovoru čitaju potpisi: Fernkornov, pa Nauma Mallina, Neustädtera, Price, Adolfa Hudovskog, Vukotinovića, Šupljikca, Anastasa Popovića i Frigana (V. »Morgenblatt« 1929. br. 352). Za sam spomenik imao je Fernkorn dobiti 36.000 forinta, a napose se trebalo sabrati velika svota za podnožje iz domaćega granita, pa se u

Zagreb 1864. Jelačićev trg bez spomenika. Stankovićeva kuća dvokatnica. Sprijeda od 1855. Manduševac

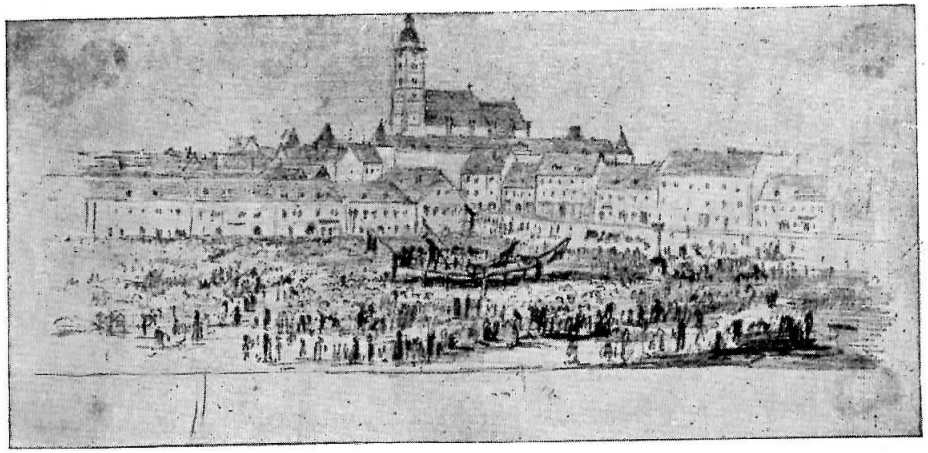

Zagreb 1864. Svečano polaganje temeljnog kamena za Jelačićev spomenik. Risarija Zalderova

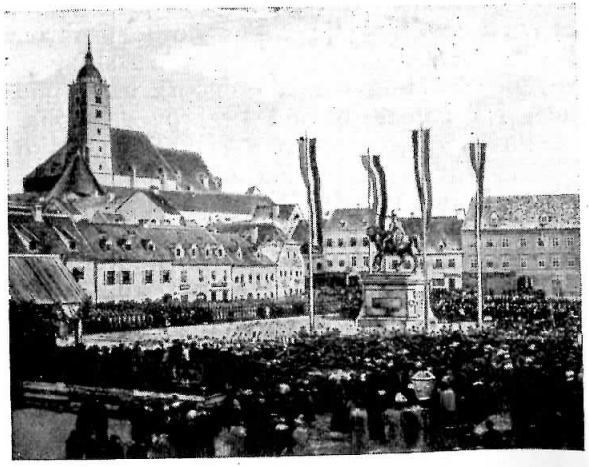

Zagreb 17. XII. 1866. Na Harmici. Otkriće spomenika bana Jelačića

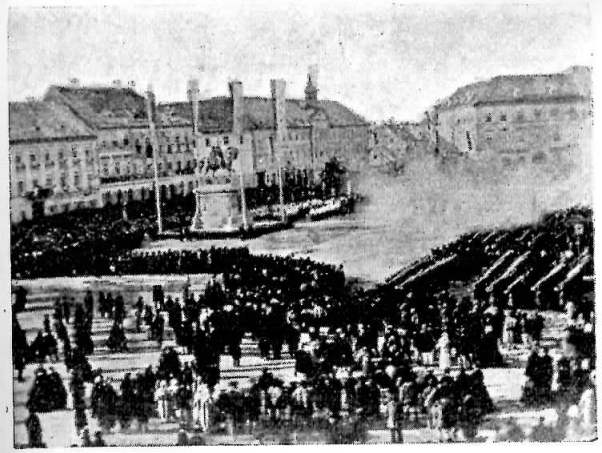

Zagreb 17. XII. 1866. Na Harmici. Otkriće spomenika bana Jelačića

Zagreb 1892. Potok Medveščak teče sadašnjom Tkalčićevom ulicom; tu je danas od g. 1898. široka cesta

»Naše gore listu« od 1864. tuži, da presporo dolaze prilozi. Konačno je došlo do polaganja temeljnoga kamena uz veliku slavu, koju nam je savremeni nacrt slikara Zalder sačuvao, a 17. XII. 1866. otkriven je svečano spomenik banu nesretniku. Teško bi možda već slijedeće godine došlo do postavljanja toga spomenika. Još da pregledamo u kratko, što se zbilo s Jelačićevim trgom u ovo šezdesetpet godina koje su prohujile od dana postavljenja spomenika. Te se godine zaključilo otvorenje spojne ulice sa tadašnjim sajmištem, koje je dobilo ime Zrinjskoga trga. Na sjevernoj su stajale one kućice, mimo kojih je pokojni ban polazio na vječni počinak, koje smo još mi stariji svi vidjeli, a vlasnici su im tada bili: Koller, Weigelhofer, Fuchs, Popović, Dizdar, Gavella, Schwarz, Antolković, Baumgärtner, Alth i Arko. Iza ovih je kućica tekao još dugo

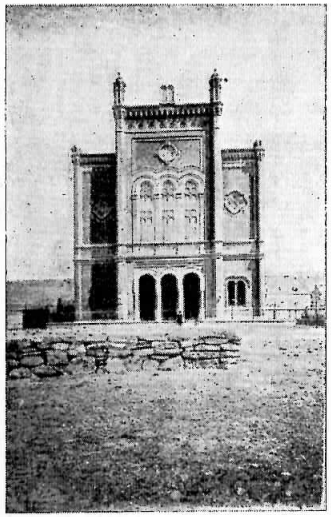

Zagreb 1866./1867. Židovski tempel u sadašnjoj Praškoj ulici (sagradio Fr. Klein). Pred hramom s ovu stranu ceste kamenje za gradnju Bettelheimove kuće

Medvešćak, preko kojega je u Splavnici i Bakačevoj ulici vodio drveni most. Gradsko je zastupstvo zamišljalo, da se tu izgrade tek tri četiri velike palače, ali su istom poslije potresa Baumgärtner i Wasserthal sagradili veliku kuću po nacrtima Ruperta Melkusa, tako, da se je građevni pravac za nekoliko metara k jugu spustio. Bilo je obrečeno, da će to zemljište dobiti svi besplatno od grada, koji kuće do g. 1884. izgrade. Prvi je dovršio kuću Pongratz (po nacrtima Bollèovim g. 1884., danas vlast. »Assicur. Generali«), drugi 1888/9. Gavella, i tako je ostalo do početka XX. stoljeća. Tada nastaje (1903.) kuća Radova, pa Kolmarova (Hönigsberg i Deutsch), a kada su se naši delegati vraćali iz Budim-Pešte iz borbe protiv protupravne Kossuthove željezničarske pragmatike 1907. dovršavala se Popovićeva zgrada (Benedik i Baranyay). Dakle 27 godina poslije potresa! Južna se strana brže izgradila: 1871. sagradila je Štedionica današnju Singerovu kuću, a poslije potresa sagradio je Priester nasuprot novu kuću, koja je kasnije pregrađena za Jugoslavensku banku. Susjedna Živkovićeva prijeđe u svojinu Hertmanovu, koji ju je nedavno pregradio; na mjesto one neoromanske Hinterhoberove kuće sagradi 1910. Nikola Ćuk, nasljednik Ilije Guteše s Markova Trga, novu kuću, uz onu, što je 1872. sagrađena (Jul. Berić). Obje Felbingerove stajale su i nadalje: kuća Pavla Hatza, željezara i načelnika Zagreba pade g 1928., da odstupi mjesto Hotelu Milinov, tako da je jedina Felbingerova kuća, danas vlastništvo Priesterovo, ostala stotinu godina. Najdulje se održala zapadna fronta: tu je sve ostalo do novoga doba. Na uglu Jurišićeve ulice stajala je zgrada, koja ulicu gotovo zatvarala, ta je vlastništvo Polakovo tek 1898. porušena, kad je sagrađen novi »Hotel k trim gravranom« u Jurišićevoj ulici. Tu je nastala — progutavši i susjednu kuću — zgrada Elsa-fluid doma, koja je sada nakon 25 godina temeljito pregrađena. Tako sada ne ulazi Petrinjska ulica lijevkom na Jelačićev trg, već ulazi u Jurišićevu ulicu. Sada padaju stare kuće nekada Concilia, Stuper, Canjuga, a doskora će se i tu sasvim promijeniti lice grada.

U to se doba počima izgrađivati spojna ulica sa Zrinjskim trgom, gdje je Franjo Klein sagradio 1866./7. židovski hram s troškom od 120.000

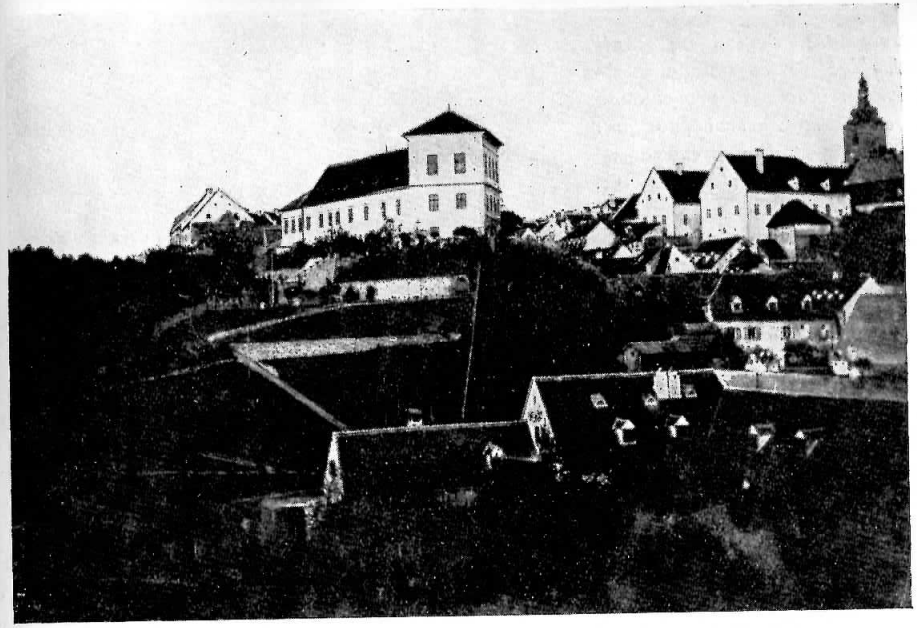

G. 1861. Pogled na sadašnji kralj. dvor u Zagrebu. Još nema parka oko dvorca; na desno se spušta stari gradski zid prema onim starim kućama, koje su g. 1865 zamijenjeno novogradnjom u Mesničkoj ulici. Foto: J. Hühn.

for., lijepu građevinu, koja se danas dakako gubi utisnuta u kuće, dok je osamljena vrlo povoljno djelovala. Do g. 1878. bila je ta cijela ulica izgrađena.

Ponosni Zrinjski Trg, nekada oranica Pirkova, kasnije Novi trg, a od 1866. Zrinjski Trg — bio je do g. 1870. pravo sajmište, vulgo fihplac. Iz onih dana s početka šezdesetih godina sačuvala se do danas kuća na uglu Nikolićeve ulice, gdje je danas ljekarna, svojina pekara Halma, pa i ta je dakako u doba secesije pregrađena i nadograđena. U Nikolićevoj ulici nije do nje bilo nikakovih kuća, a na suprotnoj je strani, gdje je od 1900. podignut Reininghausov »Marijin Dvor«, stajala je stara pivara, kasnije krčma Dimlingerova. Ovuda se prilazilo do toga sajmišta. Uz Halma stojala je na zapadnoj strani velika prizemna zgrada u ključ: žandarska kasarna, dalje su bili vrtovi, kuća željezara Weigelhofera, pa opet vrtovi Jeršić, Potz, Hermann, Taitl. Na južnoj je strani bilo šest parcela (439—443), koje su spadale Mikšiću (s kućom), Priesteru, Murgiću (s kućom), Čavraku, Iliću i Uzorincu. Na zapadnoj su strani bili do stare Petrinjske vojarne, koja je jednim krilom sezala do Zrinjskoga Trga, vrtovi, gdje tek u 80-tim godinama nastaju kuće Kulmer i Marjanović, dok je kasarnsko krilo izgrađeno tek 1904./5. u zgradu Hipotekarne banke. Nasuprot, na uglu Gjorgjićeve ulice stajala je kuća Dobronićeva, do nje vrt baštinika Antolkovića gdje je 1906. sagrađena dvokatnica Antolkovićeva. Na susjednom zemljištu sagrađena 1877./8. po nacrtima Grahorovima palača sudbenoga stola, (fasadu načinio gradački arhitekt Leuff) s troškom od 156.000 for., a mjesto susjedne Mudrovčićeve kuće izgradila je zemlja tek 1893. zgradu kotarskoga suda. Na sjeveru bili su

Zagreb 1872. Pogled na Donji grad. Već je sagrađena kuća Siebenscheinova, do pravoslavne crkve još su kućerci (do god. 1897.), u pozadini lijevo ogromna kuća Kukovićeva, kroz decenije utočište siromašnih činovničkih familija. U pozadini desno još su jablanovi (stajali su do g. 1898.)

vrtovi i Zachovo vinotočje, te jedna kuća, tada u posjedu žandarskog pukovnika Ljubinkovića. Možemo sebi predstaviti, kako je izgledao trg u doba, kad se tu pekao glasoviti Rauchov vol za vrijeme instalacije, kako je tu bilo, kad su cirkusi podavali publici umjetničke užitke. A još hodaju ljudi, koji su to doživjeli.

G. 1875. poče se uređivati južni dio. Rečeno je, kako se odmah nakon osnutka Akademije tražila za nju dostojna palača, pa se načinili planovi za pregradnju staroga Amadeovoga teatra, kasnije magjaronskoga kasina u Demetrovoj ulici. Nu budući to nije odgovaralo, pomišljalo se na gradnju nove palače, pa je Schmidt načinio nacrt za palaču tamo do realke na Griču. To su željeli i Strossmayer i Rački, a toplo je zagovarao Kršnjavi, tada još privrženik Strossmayerov. Već je sam smještaj palače na Griču nemoguć, a Schmidtova osnova do zla boga rđava. Nu tadašnje je gradsko zastupstvo, ma da je bilo isprva sklono, da ispuni biskupovu želju, odredilo, da se Akademija ima graditi na Zrinjskom Trgu, pa je u decembru 1875. kupilo svih spomenutih šest parcela s kućama na južnoj strani Zrinjskoga Trga za 43.059 for., dalo kuće porušiti, te predalo zemljište za gradilište Akademiji. Strossmajer se tužio na taj »vele tužan i sramotan zaključak« (15. I. 1876. iz Rima), pisao je načelniku Vončini, ali tu je zastupstvo pokazalo i dalji pogled i više umjetničko shvaćanje, pa je po novom, daleko boljem nacrtu Schmidtovom sagrađena tamo Akademija, s troškom od 240.000 for. do g. 1879., a za opravak poslije potresa potrošeno je još 14.000 for. To je ubrzalo izgradnju Zrinjskoga Trga. Na zapadu nastadoše dvije kuće R. Patriarcha, kuća Sollarova, Medakovićeva, i Metela barona Ožegovića (kavana »Zagreb«); na uglu novootvorene Berislavićeve ulice dr. Magjarević, a uz njega podiže palaču Drago baron Vraniczany. Na sjevernoj strani sagradiše kuće: Obća zagrebačka štedionica i zalagaonica, Cecilija Schweinburg i konte Buratti, pa je tako trg bio izgrađen, kad se je potresao Zagreb. Fotografija te godine pokazuje Akademiju kao posljednju kuću tadašnjega Zagreba, dok je od starih kućeraka stajala još tren Mikšićeva kućica, gdje će za dvije godine graditi baron Ljudevit Vraniczany svoju palaču, današnji »Seljački dom«. Za uređenje je trga stekao zasluge načelnik Czekuš, komu je zastupstvo u lipnju 1870. dopustilo za prve radove 29.569 for., a nastavio je rad načelnik Pavao Hatz.

Ogledamo li se u drugim dijelovima Donjega grada naći ćemo velikih promjena do kraja ovoga razdoblja. Na sadašnjem Trgu Kralja Aleksandra (nekada Sajmištu, pa Sveučilišnom i Wilsonovom trgu) sagradio je

1878. Primjer arhitekture tih godina. Zgrada Hrv. slav. Gospodarskog društva u Zagrebu (stoji i danas nadograđena na Trgu Kralja Aleksandra, sada šumarsko - gospodarski fakultet sveučilišta). Sagradio Fr. Klein

Franjo Klein prvu znatniju zgradu Gospodarskog društva g. 1878., koja je do danas zadržala svoju vrijednost. Gundulićevu ulicu našli smo još 1864. u zametku, a sada je postala prava ulica, gdje je industrijalac Sachs sagradio niz kuća, a među ovima i onu na uglu Samostanske, gdje se odigrala 1883. scena sa skidanjem dvojezičnih grbova. Glazbeni je zavod podigao tu 1875/6. svoju prvu zgradu, a milosrdnice svoju veliku školsku zgradu 1877. U Kukovićevoj, sada Ulici Kraljice Marije, podigao je topolovački vlastelin Mirko Kuković ogromnu zgradu, da ublaži donekle stambenu bijedu, koja je zavladala napose od vremena, kad je 1869. organizirana zemaljska vlada u Zagrebu. Sam inicijator te gradnje nije doživio njeno dokončanje, ali što je ona bila za ono doba, pokazuje najbolje možda jedina sačuvana fotografija iz g. 1872.; danas davno zastarjela kuća, odlučila je znatno sudbinu onoga dijela grada. Na današnjem Preradovićevom Trgu diže stari Siebenschein veliku zgradu, za onda na periferiji grada 1871. Na tom su trgu stajale uz pravoslavnu crkvu redom kućice do Samostanske ulice, jedan je dio nestao već davno, druge su otkupljene i porušene istom 1897., kad se počelo pripremati gradilište za palaču Prve Hrvatske Štedionice. Još 1866. nema traga Draškovićevoj ulici, ali do kraja ovoga razdoblja već se najveći dio izgradio, da konačni razvitak započme nakon preloženja Medvešćaka.

Preostaje još, da razgledamo po Kaptolu i s njim vezanim dijelovima grada. Još će dugo teći starim koritom Medvešćak i njegov prastari odvojak Mlinski Gat, koji je tjerao mlinove na Potoku, što i danas preudešeni postoje. Malo je neugodan bio Medvešćak, ali slikovit: mostići vode preko potoka, zarubljenoga mjestimice drvećem. Krvavi je most bio od davnine presvođen. U Skalinskoj je ulici nestalo »Štengica«, onoga prolaza kroz uvijek svijetiljkom rasvijetljenu kućicu, nestalo je i uzanoga prolaza do Opatovine; tu je nasuprot trgovine »K sedam zviezda«, nekada svojina Anastasa Popovića, jednoga od utemeljitelja I. Hrvatske Štedionice, dugogodišnjega predsjednika trgovačke gomore, porijeklom Grka, sagrađena kuća, u kojoj je dugo godina postojala Pučka kuhinja, dobrotvorna institucija zagrebačkog »Društva Čovječnosti«, što ga je još g. 1846. osnovao Jacques Eppstein, pa je reorganizirano g. 1857. Ta je kuhinja postojala od 1875. do 1919., kad je »Prehrana« preuzela njenu funkciju.

Kaptol je svoju osebujnu fizijonomiju zadržao do nedavne prošlosti onako, kako je to još fotografija od g. 1864. pokazivala. Na sjeveru su bila vrata, odstranjena početkom sedamdesetih godina, dok je južnih, Bakačevih već prije 1862. nestalo. Tada je okoliš dobio drugi izgled: kuće su preinačene, napose na desno kuća Fellnera, nekadašnjega tvorničara igraćih karata, gdje je kasnije Hagenauer imao kroz godine svoju trgovinu. Do nje je stajala kuća Ane Šek, a uz nju krasna kuća Antonije Rober (kasnije Hermine Rober). Tu je kuću sagradio Felbinger za »dvorskoga« biskupa Alagovića. Vanredno skladna građevina sa stubištem izvana na Kaptolskoj strani. Tako je Bakačeva ulica ostala tjesnac do g. 1899., kad je 10. IV. počelo rušenje tih kuća. Usred trga, koji je bio doista posve zatvoren trg, stajala je prekrasna kaptolska vijećnica od g. 1660., zgrada jedinstvena u Zagrebu, odlična formama i svojim slikarijama izvana. Fotografu Standlu i putopiscu Charlesu Yriartu, koji ju je narisao u djelu »Bosnie et Herzegovine« (Paris 1876.) imamo da zahvalimo, da nam je njena slika ostala sačuvana, pa ju je kasnija umjetnost u svojim djelima obnovila. Nu tko želi čuti mišljenje onoga doba o toj zgradi, neka prolista »Vienac« od g. 1876. Upravo su sve zlo, sve pogrde na nju sasuli! Kuriju kod sjevernih vrata kupila je 1875. općina, te je tu — nakon desetgodišnjega razmišljanja — podigla 1876. svoju prvu pučkoškolsku zgradu za 42.176 for., koja nadograđena i izgrađena i danas tamo postoji. Inače su stajale tamo tek same stare kurije, poslovnom svijetu nije tamo bilo mjesta.

Starac je Haulik kupio Fernkornov kip sv. Jurja za svoj milí Maksimir g. 1867., još je dvije godine uživao tamo, ali 1869. morade i on poći s ovoga svijeta. Nasljednikom mu postade na žalost svega hrvatstva Magjar Joszef Mihalovits iz Torde, koji je kasnije »u počast Hrvata« dobio i kardinalski klobuk. Osjećao je, da je tu posve tuđ, zatražio dapače sam premještaj iz Zagreba g. 1872., ali je po želji magjarske vlade morao kao njen eksponent ostati tu do kraja života 1891. Mora se priznati, da je mogao biti i daleko neskloniji Hrvatima. U to je doba nastao živ pokret i za »restauracijom« zagrebačke katedrale, a na žalost je najviše doprinio toj i takvoj »restauraciji« biskup Strossmayer, koji je opetovano pisao o katedrali, takovim načinom, da se pokazalo, da je u njega vanredno velika volja za stvaranjem, ali daleko osjećaj prave umjetnosti. To su, dakako, odmah zlorabili ljudi kojima bi bila sveta dužnost, da korigiraju krive nazore biskupove, ali oni toga ne učiniše, jedno iz veoma prozirnih motiva, a drugo, jer su bili — ma da su se izdavali za umjetnike, daleko od svake umjetnosti. Tko je god vidio onu divnu katedralu, urešenu upravo nekim nadljudskim sjajem, urešenu radom generacija kroz stoljeća, neće je nikada zaboraviti, kako je ni ja ne zaboravljam, ma da sam je vidio kao dijete. Pa se mora zapanjiti, kad pročita n. pr. ovake riječi biskupove: »Ja pako najodlučnije tvrdim, da u cijeloj stolnoj crkvi zagrebačkoj dan danas niti jedne jedine stvari ne ima, koja bi slogu crkvenom odgovarala ili inače vrijedna bila, da se uzdrži«. Ili ovo: »O p ć e j e m n i j e n j e u Z a g r e b u, da su oltari glavni u pobočnih lađah lijepi i da bi na svaki način vrijedno bilo zadržati ih. Ja posve protivno mislim, da ti oltari upravo ne vrijede . . . Podulje sam se vremena desio pred jednim i drugim oltarom, nebi li te izvanredne ljepote opazio, ali ih nikako opaziti ne mogoh, već se opetovano uvjerih, da svijet ob onom najviše govori, o čemu najmanje razumuje . . . « I tako dalje. A već davno vidi svatko i po fragmentima, da su to bila remekdjela, kakova se u svoj Evropi rijetko nalaze, da, dijelom

Zagrebačka katedrala prije 1880. (prije potresa). Najljepša između svih poznatih fotografija. Ističe se neobičan sklad svih ovih prikazanih zdanja sa svim dijelovima, koji opet čine jedinstvenu cjelinu.

i ne nalaze. Vidi se, da je ono »opće mnijenje u Zagrebu« bilo ispravno, a nije bilo samo u Zagrebu, već eto skromni pop Novak veselo vozi oltar iz katedrale u Križevce, veleći, da svaka lijepa stvar svakamo pristaje! Ali ljudi kova Schmidt-Bollé-ova, koji su svoju tobožnju »umjetnost« razvikali i proturali čak do naših dana, turali je i onda, kad je sav svijet prestao s onako barbarskim radom, namitali su se kao apsolutni čuvari umjetnosti, a posljedica je bila onaka restauracija sv. Marka, koji je prvi pao žrtvom, pa katedrale, Marije Bitrice, iločke, križevačke crkve itd., u kratko svega, do česa su doprli. Naši domaći graditelji onoga doba nisu sigurno bili lošiji ni u čemu, kako nam i danas njihovi radovi svjedoče, a pok. Lacko Mrazović napisao je prigodom prve umjetničko-obrtničke izložbe g. 1879., koja se održala u novosagrađenoj palači bar. Dragana Vraniczanija: »Ali nam se čini, da bi n. pr. osnove za gradnje na našem centralnom groblju kao i za druge naumljene gradnje glavnoga nam grada mogle slobodno i bez bojazni stati uz osnove Schmidtove i Bolléove«. (»Vienac« 1879. 831). Ali Bollé je našao u Isi Kršnjavom tada odlučnoga braniča, koji je dapače u preporuku onih jadnih kuća br. 5 i 5a u Novoj Vesi napisao u »Viencu« od g. 1881. članak: »Kuće gotskoga sloga u Zagrebu«. Pa zar je čudo, da je poslije potresa stara kurija na Kaptolu preko puta katedrale zamijenjena onom crvenom nakaradom, koju je Lunaček dobro okrstio pastoratom. Ti ljudi nisu imali ni truna osjećaja za ljepote prave arhitekture, nisu vidjeli skladnost tih jakih linija, kako nam ih pokazuju prekrasne fotografije Hühnove, napose ona iz g. 1861., gdje se vidi stara katedrala iz Vlaške ulice, a na trgu pred njom stoji još onaj vitki spomenik kuge, koji je 1878. odstranjen. Nego tu neka te same slike govore i

svoju osudu izreknu. Najbijednije je, da su ti ljudi nastavili haračenje još daleko u drugo vrijeme, kad se je posvuda s tim utamanjivanjem prestalo, a kad se je digao glas, da se barem kule pred crkvom na molbu kaptola ne sruše, tada među imenima potpisivača onoga protesta, koji je čak Khuena sklonio, da je rušenje zabranio, nije bilo ni jednoga od onih, koji bi tu prvi biti morali. Tek kada se počelo s izgradnjom posljednjega dijela programa Schmidt-Bolléova nakon odstranjenja Bakačeve kule, onda je i vlast vidjela svu tu nemoguću grdobu, te je pred 22 godine dalju izradbu zabranila, a do danas se nije našao način, kako bi se taj užas, taj najdostojniji spomenik Schmidt-Bolléov popravio.

Nadbiskup Mihalović htio je saslušati i mnijenje drugih o naumljenom velikom poslu, pa je pozvao Sebastijana Brunnera, opata, kog je dapače učinio kanonikom svoga kaptola (Ivši Tkalčiću nije dopustio, da primi crveni pojas od Strossmayera, jer da »rado pije«!), da poda svoje mišljenje o naumljenoj restauraciji. Taj je izvještaj sačuvan u kaptolskom arhivu pod br. 209-1873., pa makar je i on za nekakovo »regotiziranje«, opet preporuča čuvanje vrijednoga, napose oltara, koji da su prekrasni, pa se i drugdje u gotičkim crkvama n. pr. u Luzernu ostavljaju. Veli među ostalim: da bi trebalo da se hoće Westminsterska opatija ili Sta. Croce restaurirati, da bi trebalo na stotine nestilskih komada izbaciti. Pa je tu, kao kod svake restauracije crkvi nuždan obzir, te se mora sa spomenicima, vezanim s narodnosnim osjećajem, kao što su grobni spomenici i zapisi, oprezno postupati i respektirati ih.

Nu to sve nije pomoglo. Schmidt je 1875. načinio svoje sasvim šablonske nacrte za tobožnju restauraciju, ali je ipak još mnogo toga ostavio: logično krovište, spoj sa dvorom, dapače i onaj veliki otpornjak od dvora do crkve. I na rođendan Franje Josipa 18. kolovoza 1878. poče to veliko djelo s velikim pompom, te se nastavilo s radom do 9. XI. 1880., kad je veliki potres došao u pomoć gospodi »restauratorima«. Dakako, naivno bi bilo i pomisliti, da bi ovakovi meštri mogli pravu umjetnost prošlosti poznati i braniti, na pravi put upućivati: sada istom dobiše slobodne ruke za svoj rad. O potresnim danima govoriti će kasniji dio ove studije, ali ovdje ću već sada u kratko spomenuti, što ovamo spada, da se na taj bijedni posao više i ne vratim. U katedrali se srušio sasvim nevaljali svod nad svetištem, loša kasnija radnja, koja bi se i onako morala srušiti. Srušila se u desnom pobočnom brodu glavne lađe postrance kamena prečka, koja je probila čak i grobnicu nekadašnjega koraliste Wiesnera. Rasklimao se toranj, naročito u gornjim partijama, a stubišta, što ih je kod svetišta Bollé već dogradio, pomakla su se u osi. Nema sumnje, velike štete, ali ni ove nisu daleko opravdale t. zv. restauratorski postupak. Taj je u glavnom sastojao: iz novogradnje svoda u svetištu, pojačanju dvaju pilova, odstranjenja obih lijepih empora i hodnika, koji je dvor spajao s crkvom, odstranjenja dviju polukružnih kapela, novogradnje krovišta, tornjeva, zabata, kojih nikada nije tamo bilo, iz novogradnje sakristije, dopune fijala, pregradnje pročelja, izgradnje novoga portala mjesto staroga Vinkovićevoga, što ga je Schmidt ostavio. U kopiji su obnovljena kanonička sjedala, svetište je povišeno (dapače dvaput, jer je prvi puta ispalo previsoko), sagrađeno je novo pjevalište, učinjen novi izlaz, otvoreni dijelom zazidani prozori, uništene sve grobnice, čak i biskupska, tako, da danas nitko ne zna ni gdje je Haulik pokopan. Stari mramorni pločnik izmijenjen je pločicama klinkera. Sve je staro pokućtvo izbačeno, izbačeni su i svi stari oltari (osim malih dvaju), koji su premješteni na drugo mjesto), od tih 18

G. 1861. Pogled na staru katedralu iz Vlaške ulice. Na l. spomenik kuge, srušen 1878. Izvrsna fotografija Jul. Hühna.

oltara bila su dva remekdjela prve vrsti, rađeni koncem XVII. stoljeća u Zagrebu, dok je dvanajst drugih spadalo među vrlo dobre radnje od kamena (među njima djela Robbina!), izbacane su gotovo sve grobne ploče kanonika, među kojima je bilo ljudi prezaslužnih i za crkvu i za narod. K tomu je nestalo divne patine, pa je sve otučeno novim alatom izvana i iznutra. Konačno je porušena Bakačeva kula (tobože radi trošnosti, a jedva su je razvalili, pa kamen odvozili za regulaciju Save), knjižnica biskupa Mikulića, te spojne stijene sa Vrhovčevim vratima. Po tom se vidi, da je tu nastala gotovo posvemašnja novogradnja: lijepo, staro, majstorski klesano kamenje, leži na rpi uz crkvu do dana današnjega. Za vrijeme opravaka služila se misa u crkvi sv. Marije, a g. 1895. iznova se počima služba u sada novoj katedrali. Izvana je crkva tek g. 1899. dovršena, do manjih radova.

Tako se utrošio rad kroz 22 godine, utrošio silan novac, a sam je Iso Kršnjavi, koji je morao mnoge bolléovske grijehe na sebe preuzeti, priznao, da je rad taj bio kud i kamo previše puristički. Stara se katedrala nalazi u muzejima, u slikama naših umjetnika, u nekoliko starih fotografija, a danas služi u modelima kao izvrstna reklama domišljatim trgovcima, koji time privlače na hiljade publike!

G. je Shauff otkrio u Beču kod nekog antikvara prekrasnu Standlovu fotografiju od 16. XI. 1866., po svoj prilici jedini sačuvani eksemplar. Prikazuje pogled sa stare katedrale, od koje se vidi još stari krov, prema

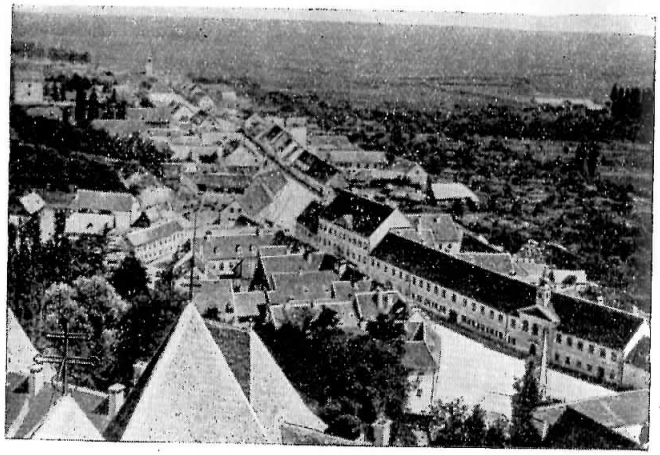

Zagreb 1866. Pogled sa tornja stare katedrale prema Maksimiru. Vlaška ulica sa spomenikom kuge, u pozadini drvored jablanova nedaleko crkve sv. Petra. Na desno u pozadini tada nova klaonica (iz 1861.). Foto Standl.

Zagreb 1890. s istog mjesta, sa tornja katedrale u gradnji. Na desno: izgrađena nova jašiona. Još stoje jablanovi na cesti u Maksimir. Foto: Mühlbauer

Zagreb 1928. snimak sa tornja katedrale. Novi Zagreb protegnuo se do Maksimira. Nekadašnji orfanotrofij ima već dva kata. Sprijeda zgrada sada već likvidirane Slavenske Banke na uglu prema Ribnjaku, Vlaškoj i Draškovićevoj ulici

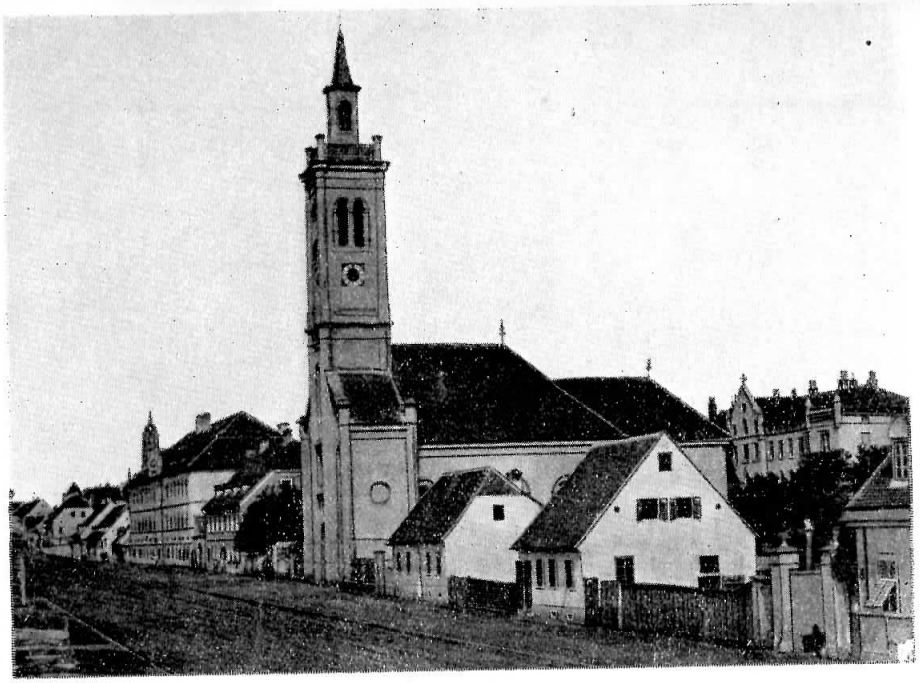

1861. Iz staroga Zagreba. Vlaška ulica g. 1861. sa crkvom sv. Petra. Slika pokazuje najjače razliku vremenâ u poredbi sa sadašnjošću. Lijevo u pozadini toranj katedrale iza vojn. bolnice, toranj crkve sv. Petra sa starim završetkom. Na desno novogradnja posadne bolnice u t. zv. neoromanskom slogu (danas preinačeno). Foto: J. Hühn.

Vlaškoj ulici tamo do Maksimira. Još se vidi drevni drvored od jablanova, vidi se orfanatrofij u prijašnjem stanju, još stoji kugin spomenik u Vlaškoj ulici. Daleko je na desno u poljima nova za onda klaonica. S iste je točke učinjena snimka i godine 1890., gdje se već zapažaju velike promjene, ali još teče stari Medvešćak svojim koritom, Draškovićeva ulica skreće već prema jugu sa tri kuće, drvenim se mostom prelazilo preko Medvešćaka u Jurišićevoj ulici, orfanatrofij je već nadozidan, otraga se vidi nova jašiona. A prispodobiš li s ovima današnji snimak s tornja katedrale, ne treba ni riječi više potrošiti za prikaz o neočekivanom razvitku grada Zagreba od onda do danas.

God. 1878. dobio je Zagreb novi način označivanja kuća, ne kao dosada po popisnim brojevima (što je silno oteščavalo orijentaciju, jer bi dvije susjedne kuće imale često posve razdaleke brojeve), već po uputnim brojevima, kako to gradu pripada. Tom su prilikom izmijenjena 22 imena, a 26 je ulica dobilo nov naziv. Tom je prilikom izdalo gradsko poglavarstvo »Novu Numeraciju Kuća«, djelo veoma pomno izrađeno sa oznakom vlasnika svake kuće, pa se lako pregleda mijena posjednika prispodobivši to s popisom od g. 1864., učinjenim za katastarsko snimanje. Konačno treba spomenuti i novo centralno groblje, na kojem je 3. II. 1876. prvi pokopan Miroslav Singer, učitelj gimnastike »Hrv. Sokola«, a 24. XI. 1928. našla je kao 100.000 mrtvac pokoj Marta Štern. Stara su groblja redom napuštena: Jurjevsko 30. IV. 1876., Rokovo

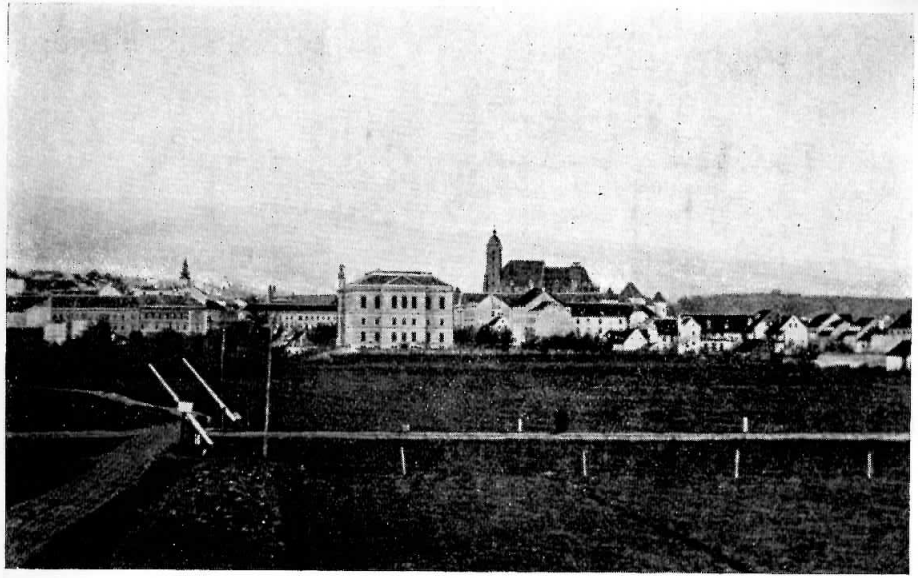

1880. Pogled na Zagreb s mjesta gdje danas stoji glavni kolodvor. Stara katedrala, na desno Petrinjska ulica, sprijeda u sredini zgrada Jugoslavenske Akademije. Vidi se i sjeverna strana nekadašnje Kukovićeve ulice (sadašnje Ulice Kraljice Marije)

2. VI. 1877., groblje sv. Tome 9. II. 1879., Vojničko 10. IX. 1879., sv. Petra 7. II. 1879., dva židovska groblja: podno sv. Roka 6. III. 1877., drugo kod Petrove ulice 14. VII. 1878. i groblje za pravoslavne, tamo gdje je danas »Dom zanatlijskog i pomoćničkog društva« 29. VIII. 1877.

U ovom je razdoblju od Jelačića do Coroninija, pa od Šokčevića do Pejacsevicha Zagreb proživio veoma teška vremena, proživio apsolutizam, proživio sve šikane nevjerovatno besmislene politike, koja je za konačni cilj postavila utamanjenje svih tekovina narodnih. Francuski topovi kod Solferina donose dah slobode, nestaje cilindara, padaju grbovi, sele tuđinci, a spremni domaći sinovi daju se na posao, kako već davno nisu vedro radili. Redomice se stvaraju institucije, koje će se u buduće bujno razviti, posvuda su postavljeni čvrsti temelji, tako da će se moći odhrvati i elementarnim nezgodama, i svim onim gotovo suludim atentatima vlastodržaca kroz decenije. Pa to je i bila zamisao bana Ivana Mažuranića, koji je uvijek naglašivao, da je teže stečeno sačuvati od samoga sticanja. Nitko više nije mogao onemogućiti napretka gradu Zagrebu, koji je dosegao već 30.000 stanovnika. A kada je Ivan Mažuranić, koji je uvijek volio šutiti, još jednom progovorio, mogao je mirno kazati, da vjeruje u prošlost, sadašnjost i budućnost Hrvatske (a po tom i Zagreba).

O ŠKOLAMA I SJEMENIŠTU U ZAGREBAČKOJ BISKUPIJI.

O tome je dosta pisao Tkalčić u uvodu svoje publikacije »Monumenta Civitatis Zagrabiensis« (u sv. I. i II.) Po njegovim je izvodima o tome pisao onda i Cuvaj u svojoj »Gradji za povijest školstva«, a iza njega su te izvode preuzeli različni drugi pisci, ali ja mislim da su to samo različne kombinacije i hipoteze, izvedene na temelju podataka kaptolskih statuta iz XIV. stoljeća (Tkalčić M. E. Z. II. 78.), gdje se govori o lektoru i sublektoru, te o njihovim berivima. Tkalčić sudi o zagrebačkim školama po nalazu rukopisnih knjiga, koje se nalaze u metropolitanskoj biblioteci, ja pak mislim, da su to rukopisne knjige, koje su pojedini slušači nauka na različnim stranim sveučilištima pisali predavanja onih profesora, koje su slušali.

Svatko se može sam osvjedočiti, da svi Tkalčićevi izvodi o školama, sjemeništu i učenju teologije nisu obloženi dokazima savremenih spisa, te mislim, da je posve neispravno, kada se na strani 158. Uvoda, sveska I. M. C. Z. tvrdi, da su se sjemenišne škole do g. 1400. dijelile u tri odjela, a) grammaticalia, b) logicalia, c) theologica. Ja mislim, da je podluka velikoga dijela klera u zagrebačkoj biskupiji prije tridentskoga koncila bila veoma primitivna, a samo neki manji dio, da je učio na vanjskim učilištima, u Parisu, Padovi, poslije u Gradcu, Beču, Bologni, Rimu itd., a najveći dio da je učio kod kuće, tek najpotrebnije stvari, da se habilitira za svećeničku službu. U tom bi nam mogli biti putokazom glagolite, kao i u potonje doba grčko-istočno svećenstvo. Krčelić (H. E. Z. I. 177.) piše za biskupa Gašpara Stankovačkoga, litteris virtutibus in Aula Draskovichij condiscendis deditus. O Domitroviću piše isti (Rukopis, II. 58.) Domitrovich a Gasparo Ztankovachky Zagr. Eppo. in Aulam acceptus, educatus. Tako su valjada i drugi biskupi, kanonici, župnici, sposobnije mladiće uzgajali, podučavali, te za svoj podmladak skrbili. Najstariji protokoli ordinandorum dokazuju, da je mnogo više svećenika redeno ad titulum mensae različnih vlastelina, kanonika, župnika, nego li ad titulum Capituli, kako se je tada taj izraz upotrebljavao umjesto ad titulum dioeceseos.

Krčelić je valjada po tradiciji pribrao neke podatke o školama i sjemeništu, ali ti su podaci dosta nejasni, a čini se i nepouzdani. On veli, da su počeci sjemeništa nastali za biskupa Draškovića, poslije apostazije Filipovićeve. Aedes Filipovichij, ad detestandum tantum facinus, injiciendumque terrorem spectantibus, atro deturpavit colore, fenestris, portisque fractis... Mansit biennio fere, Domus Filipovichij deserta, deturpata. Postea anno nempe 1756. fundum illum pro scholis, erigendoque Clericorum Seminario (quod antea Domi suae servabat) convertit, applicuit. Hodie dum Seminarium in quo humaniores scholae traduntur, Cathedralis Ecclesiae Zagrabiensis Clericorum, ab atro videlicet colore illo, Cherna Skola, id est Schola nigra, vocitatur, audit. (H. E. Z. I. 248.) Na drugom mjestu veli Krčelić, opisujući život Filipovića: Aedes vero superius attactae, cum annis aliquod pro desertis haberentur, postea in Scholas pro Juventute erudienda, matutae sunt, quas scholas a nigro Domus colore, vulgus nigram Scholam, Cherna Skola appellavit. Magister primus fuit Jose. Ottauchich, ad quem audiendum pueri comparebant, mansitque docendarum Scholarum munus Canonicis, qui Archidiaconi non forent, et propterea hodiedum magistri appellantur. (To ne stoji.) Cum iam Tridentino Concilio commendatum fuisset, ut Seminaria pro juventute erudienda erigerentur, Schola illa nigra in Seminarium conversa est, cuius fundatio incepit a Ferdinandea Abbatia B. M. V. in Area Capitulari et Praepositura S. Helenae in Szamobor Donatione et Incorporatione pressus. Seminarij hujus tot pijs diversorum Legatis debet, quod ne aedificio pro alumnor. puti. et Scholarum sex fundatione satis magnificum est. Semper tamen suum agnomen Cherna Skola, sive Nigra Scola conservat et retinet, talique hodiedum vocatur cognomine, quoid eidem Seminario utinam saepe numero e re non conveniret. (Kercselich, Vitae Canonicorum, rukopis.)

Kako mi se čini, Krčelić je u ovoj svojoj vijesti napisao nešto tradicije, te dodao k tomu svoje kombinacije, a u stvari će valjada biti slijedeće istina: Sva je, naime, prilika, da je zemljište, na kojem je stajala kurija kanonika apostate Filipovića, upotrebljeno za gradnju sjemeništa, a možda je i koji dio zgrade, ili cijela, bila upotrebljena u tu svrhu. Koliko je mladića smješteno

u tako zvanu crnu školu, o tome se dakako ništa ne znade. Što Krčelić govori o fundatione Ferdinandea, u tome valjada ne ima historičke istine, jer su za Ferdinanda bila tako nemirna vremena, da se je vjerovatno teško moglo misliti na fundacije za sjemenište. Osim toga savremene isprave dokazuju, da je iza odlaska Cistercita iz Zagreba, početkom XVI. stoljeća biskup Luka zamolio sv. Stolicu, da dozvoli srušiti župnu crkvu sv. Emerika, koja se je nalazila pred katedralnom crkvom, da se potonja uzmogne utvrditi ogradnim zidom proti turskim provalama. Pošto je biskup Luka prije umro, nego li je dospio poslužiti se papinskom dozvolom, da župnu crkvu sv. Emerika sruši i katedralu zapadnim zidom utvrdi, to su zagrebački prepozit Albert, te čazmanski prepozit Andrija za stranu Kaptola ponovno zamolili sv. Stolicu za dozvolu odstranjenja župne crkve, koja im je g. 1511. izdana. (Tkalčić, M. C. Z. III. 109.)

U bulli, kojom se dopušta rušenje župne crkve sv. Emerika, te prenos katedralne župe u cistercitsku crkvu sv. Marije in Area Capitulari, ne ima govora o posjedima cistercitskoga samostana, pak ja mislim, da su ti posjedi ostali na uživanje prepozitima in Area Capitulari, koji su upravljali crkvom sv. Marije. U bulli se naročito veli, da čast prepozita mora ostati netaknuta. (M. C. Z. Tkalčić, III. 110.) Poznato je više prepozita b. dj. Marije u XVI. stoljeću. G. 1608. upisano je u bolonjskoj kronici, R. Thoma Tarcis Praepositus B. M. V. in Area Capitulari, debitum naturae persolvit, et Praeposituram obtinuit ex collatione Rsmi. Zagrabien. Petrus Domitrovich. (Chron. bon. 94.) Krčelić piše u svom rukopisnom nastavku povijesti zagrebačke biskupije: Abbatia vero B. M. V. in area Capitulari, alias de Campo Zagr. dictam per mortem Martini Dobrovich vacantem cum Praepositura S. Helenae ad Bregane, juxta Tridentini dispositionem sess. 25. de Capituli consensu cum omnibus appertinentiis Seminario clericorum Ecclesiae Zagrabiensis vigore juris Patronatus sui applicuit, univitque. His tamen legibus, ut Ecclae. ad Praeposituram vel Abbatiam spectantes restaurentur, ut officia divina in eis juxta morem antiquum peragantur, ut causae inter Praepositurae subditos emergentes per viam appellationis ad Epum. Zagr. provocentur, qui eas vel per se, vel per vicarium cum aliis ex Capitulo quatuor per Epum. et Capitulum deputandos, revidebit et determinabit. Factum est hoc 1621. in vigilia s. Bartholomaei. Quod etiam Viennae 1624. 26. Junij Ferdinandus II. confirmat, ac articulo 12. 1548. suffragante donat cum facultate pdictae Abbatiae Titulum cum Benedictione Abbatiali, cuipiam canonicorum ab Epo. conferendi«. (Krčelić, Rukopis 65.)

Prema ovoj je bilješci Krčelića Ferdinand II. (kao što je to on pisao i u rukopisu Vita Canonicorum) fundirao prihode zagrebačkog sjemeništa sa posjedima cistercitskoga samostana, te dosljedno tomu odpada moja opaska. Ovi Krčelićevi podaci biti će eventualno putokazom, kojim će se moći doći u trag tome, da se saznade, koje posjede je zagrebačko sjemenište dobilo od bivših posjeda cistercitskoga samostana.

Zagrebačko sjemenište posjeduje danas neki posjed pod imenom Otok u župi sv. Klare u blizini župe Jakuševac. U župi sv. Klare postoji filijal pod imenom Otok, koji je udaljen od sjedišta župe ¾ sata, a sjemenišni posjed iznosi preko 300 jutara. Možda je taj posjed nekoć pripadao Cistercitima, pak je eventualno to onaj Otok sv. Jakopa (insula Egidii) o kojemu je govora u XIII. stoljeću (Vidi Tkalčić, M. Z. E. I. 116.), što je možda tim vjerovatnije, jer je u blizini toga Otoka župa Jakuševac, koje ime je po svoj prilici nastalo od imena Jakop.

Osim ovoga posjeda Otok zvanoga, imade danas zagrebačko sjemenište neki drugi posjed u selu Opatovini stenjevečke župe, a ovaj filijal stenjevačke župe se je u XVI. i u XVIII. stoljeću zvao Opatovina seu Otok (Vidi župne matice župe Stenjevec). Taj posjed danas nije velik, ali je nekoć morao biti veći, pak ga sada Sava, na čijoj obali leži, sve većma odplavljuje. Tkalčić drži, da je u tome mjestu bio cistercitski samostan, kako to ime Opatovina dokazuje, samo on krivo piše, da Opatovina spada u vrapčansku župu. (Vidi Uvod u M. C. Z. 151.) Ovaj posjed su u XVIII. stoljeću uživale zagrebačke opatice, jer se u stenjevečkim župnim maticama spominje, da je u selu Opatovina seu Otok umro, vilicus sanctimoniallium, a znade se, da su Cisterciti svoj samostan na Egidijevom otoku, kada su se preselili u Zagreb, predali nekim opaticama. Dakako, da to nisu bile Klarise, koje su se naselile tek u mnogo kasnije vrijeme u Zagrebu. (1. c. 89.)

Zagrebačko sjemenište imalo je do nedavno neki posjed i u Samoboru, a taj je bio nekoć vlasništvo Cistercita. Taj je posjed prodan nedavno za vrijeme rektorata kanonika Barona, dok je bio sjemenišni ekonom Filipec. O tome će valjada točniji podaci biti u sjemenišnom arkivu, pa će studij tih transakcija biti tim interesantniji.

Po prilici u isto doba je i zagrebački Kaptol darovao neki posjed u župi Sesvete, za uzdržavanje zagrebačkog sjemeništa. U kaptolskom Albumu (Act. Cap. ant. fasc. 104. n. 5.) ima bilješka koja glasi: Anno 1622. Ven. Capitulum statuit unanimi consensu, ut praedii Vrabchensis, nunc per liberam Rsmi. Dni. Francisci Erghely Epi. Vesprimensis et Canonici senioris hujus Ecclesiae Zagrabien., vacantis, ea pars colonorum in Mindszent commorantium, sessionum circiter viginti, cum omnibus eorum redditibus, possessoribus hactenus dare consuetis, ad intertentionem nempe alumnorum Seminarii eousque applicentur, sicut et de facto applicuerunt, donec succedentibus tranquillioribus et pacatioribus temporibus, annisque fertilioribus, praesentes haec necessitates submoverentur.

Ova privremena pripomoć sjemeništu, ostala je trajnom, pak od toga doba potiče posjed sjemeništa u sesvetskoj župi.

Već je prije spomenuto, da je u doba biskupa Domitrovića malo svećenika ređeno ad titulum dioeceseos, ili kako se onda pisalo, ad titulum Capituli, kako to dokazuju onodobne knjige Ordinandorum. Tada je bilo, kao u opće od vremena borba o prestolje između Ferdinada i Zapolje, kao i u doba provale Turaka u naše krajeve. To je i bio razlog, da je od polovine XVII. do polovine XVIII. stoljeća dolazilo u naše krajeve mnogo popova glagoljaša, koji su poplavili gorički arhidjakonat, te doprli ponešto u katedralni arhidjakonat sve do zagrebačke okolice. U spisima o kanonskim vizitama nalazi se napomena o dosta glagoljaša na župama, a spominje ih i Draškovićeva sinoda. Ova okolnost potaknula je oduševljenoga pristašu staroslavenskoga bogoslužja Tkalčića, da je u svojoj raspravi »Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj« (Zagreb, 1904.) od strane 75. do 87. za vrijeme od g. 1448. do 1743. popisao sva mjesta odnosno župe, gdje su se nalazili popovi glagoljaši, glagoljski misali ili inače kakova pisma. U ostalom svi ti podaci nisu mogli dokazati, da je u zagrebačkoj biskupiji bilo redovito bogoslužje staro slovensko, a oni glagoljaši XVI. i XVII. stoljeća, bili su izbjeglice pred turskom najezdom, kako je to svojedobno i prof. Jagić ustvrdio, desavuiravši Tkalčićeve izvode.

U Zagrebačkom se sjemeništu nije sve do polovine XVIII. stoljeća predavala spekulativna teologija, kako to dokazuju kanonske vizite, koje kod svih svećenika, koji su u Zagrebu učili, redovito vele, da je dotičnik tek »Casista«, dočim kod onih svećenika, koji su učili filosofiju ili teologiju u Gradcu, Beču, Padovi, Bolonji, Rimu itd. uvijek se piše: Philosophus seu Theologus Vienensis, Bolognensis itd.

Zagrebački kanonik i naslovni šibenički biskup Tomo Augustić (1668.—1702.) ostavio je testamentarno 3000 renskih forinti kao zakladu, da se kamatama te glavnice plaća profesor spekulativne teologije za klerike zagrebačkog sjemeništa, nu jer se nije nitko našao, koji bi za tu svotu spekulativnu teologiju htio predavati, to su se kamate k toj glavnici priklapale sve do g. 1746. kada je gornja glavnica narasla na 17.000 renskih forinti, a tada je izlučena svota od 15.000 for. koja je predana isusovačkomu provincijalu, te su od gornje godine Isusovci počeli predavati spekulativnu teologiju. Od toga je vremena počeo padati interes za vanjska sveučilišta, a skoro zatim je kralj Josef II. ukinuo bečki i bolonjski zavod zagrebačke biskupije. U potonje doba su utemeljena centralna sjemeništa (kao i ono u Paviji), a sve je to smrću Josefa II. prestalo te se klerici u biskupskim licejima izobražavali za svoju buduću službu. U najnovije doba g. 1874. utemeljeno je zagrebačko sveučilište u čijem se sklopu nalazi bogoslovski fakultet.

Dr. Ljudevit Ivančan.

O KAZNAMA U ZAGREBAČKOM KAPTOLU.

U zagrebačkom kaptolu se je često dešavalo, da su upotrebljavane kazne. Već je g. 1248. tvrdio arhidjakon zagrebačkog kaptola Albertus, prigodom izbora biskupa, iza smrti biskupa Stjepana II. da su neki zagrebački kanonici majoris excommunicationis sententia innodati, pak da stoga ne imadu pravo glasa za izbor biskupa. (Vidi Podatke str. 16.) Isto je tako cijeli zagrebački kaptol bio izopćen, jer nije priznao pred strahom prijetnje kralja Vladislava, koji se smrću zagrozio zagrebačkim kanonicima, ako budu priznali Benedikta svojim biskupom. (Podatci str. 171.)

Poznato je, da je biskup Ivan (1288.—1295.) u vrijeme borbe o prestolje kralja Karla Martela, uz kojega je pristajao biskup, i Andrije III. kojega je podupirao Kaptol (Vidi Zagr. shematizam XIII.), biskup neke kanonike skinuo, te na njihova mjesta imenovao Talijane, koji su pristajali uz kralja Talijana. O tom biskupu piše Ivan Tomko Mrnavić: Unde inter Joannem et Capitulum, lites ingentes exortae sunt, inarma et in apertas persecutiones, magno detrimento nobilissimae Ecclesiae, nisi dextera Domini vitam ejus anno salutis 1295. praecidisset. (Kercselich H. E. Z. I. 96.) Isto su tako mnogi kanonici za vrijeme borbe o prestolje između Ferdinanda i Zapolje g. 1529. lišeni kanonikata; stranom ih je tištio biskup Šimun Erdoedy, pristaša Zapoljin, a onda i kralj Ferdinand, koji je smatrao, da kao apoštolski ugarski kralj imade pravo imenovati i skidati kanonike.

U kaptolskim statutima XIV. stoljeća ne

ima doduše izrično spomenutih ustanova o tome, da kaptol može izricati osude i kazne, ali je poznato, da je već u prastaro doba skinuo nekoga kanonika Talijana poradi protunaravnoga zločina. (Vid. Podatke.) Poznato je, nadalje, da je Kaptol osudio prebendara Andriju de Zelina, na gubitak prebendarskoga mjesta. (Tkalčić M. C. Z. II. 346.) Isto se tako znade, da je kaptol više puta prigodice stvarao zaključke o kaznama, koje su kanonici potpisivali, te glasili na kaznu exclusio de consortio fratrum ad annum et diem, vel in perpetuum, prihvatio omnium proventuum, deturbatio ad ultimum praedium, amissio senii itd. Ove je kazne diktirao kaptol u vlastitom djelokrugu, a katkada ih je i biskup potvrđivao, a koji puta se događalo, da je Kaptol diktirao kazne bez znanja biskupa, te se biskup kadikad zauzimao za kojega osuđenoga kanonika, ali je Kaptol odgovarao, da je ta osuda predmet isključivo kaptolske jurisdikcije. (Podatci, 603.)

Bilo je slučajeva, da su biskupi kaznili kanonike poradi različnih propusta u crkvenoj službi, a to se vidi iz crkvenih računa iz doba biskupa Osvalda i Luke, (Tkalčić M. C. Z. XI.) Naročito pro peregrinatione sine licentia domini nostri episcopi, (l. c. 293.) negligentia in missa, (l. c. 324.), poradi nedolaska na pranje nogu na veliki četvrtak, (Act. Cap. ant. f. 104. n. 5.) što dokazuje, da su se još g. 1672. kanonicima noge prale, kao danas u djakovačkoj biskupiji.

U kaptolskim statutima g. 1794. imade posebni titul »De Poenis, mulctis pecuniariis, de modo et qualitate dictandarum poenarum«.

Dr. Ljudevit Ivančan.

KADA JE SAGRAĐEN SPLITSKI ZVONIK?

Veličanstven i prekrasan diže se nad Splitom njegov zvonik. Nije on samo mjesto, u kom su smještena zvona da slave Boga, ni arhitektonska cjelina sa katedralom da joj digne liniju k nebu, on je centar grada, koji se oko njega okupio zajedno sa Dioklecijanovom palačom i njenim ljepotama. U njemu su oličeni napori mnogih generacija, on spaja 6 stoljeća u svojoj zamisli, osnovi, gradnji i dograđivanju, naše doba sa XIV. stoljećem. Zajedničko dobro svih Splićana gradio se zvonik prinosima i crkve i grada, i svećenika i privatnika. Nikao na ljepotama Dioklecijanovog Peristila i Mauzoleja udružio je u sebi njihove ljepote sa nastojanjima romanske umjetnosti, na koju su uticala i kasnija vremena, u kojima je dograđivan. Zamišljen i započet u doba pune avtonomije grada Splita, zvonik je vidio i lomljenje i slabljenje te avtonomije, cvjetanje i uništavanje trgovine svoga grada i njezini novi zamah, vidio je slobodu njegovu sasvim uništenu i njegovo uskrsnuće.

Kada je počela gradnja splitskog zvonika? Pisci koji su bili u Splitu prije 1750. g. govore o zvoniku, ali ne o dobi kada je sagrađen, ni o tome tko ga je sagradio. Farlati nam donosi sliku i opis zvonika, kakav je bio u njegovo doba, 1751. godine. On kaže da u Splitu postoji tradicija, da je splitski zvonik Sv. Dujma započet usljed jednog obilnog dara Jelisavete, žene ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika († 1387.), dakle krajem XIV. stoljeća, a da je onda u XV. stoljeću gradnju nastavio splićanin arhitekt Tvrdoj. Neki[1] navode i jedno mišljenje, po kome bi zvonik bio započet poticajem i darom kraljice Marije, žene napuljskog kralja Karla II. Hromoga (1270—1323), a sestre ugarsko-hrvatskog kralja Vladislava, i stavljaju početak građenja između 1300. i 1322. godine. U najnovije doba bavio se ovim pitanjem prof. Jelić[2], koji stavlja početak gradnje zvonika Sv. Duje u početak XIII. stoljeća, i onu kraljicu Mariju, o kojoj splitska legenda govori, identifikuje sa Marijom, ženom ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV., koja je 1242. godine boravila u Splitu i njegovoj okolici. Njezine dvije kćeri su u Dalmaciji umrle i bile metnute u jedan mali kameni sarkofag, koji je bio postavljen nad arhitravom glavnih vratiju splitske katedrale. Kao najjači dokaz za ovo datiranje početka gradnje splitskog zvonika služi Jeliću jedan natpis, koji da se nekada nalazio ispod gornjeg ruba prvoga reda zvonika. Tog natpisa danas nema, a za čudo nije ga bilo više ni neposredno prije rušenja zvonika, kad je Jelić pisao svoju prvu raspravu o zvoniku, štampanu u »Bullettino Dalmato« 1887.

Tada je (1887. g.) i Jelić pristajao uz mišljenje, da je zvonik započet za Marije žene Karla II. Hromoga (1270—1323), a nastavljen za Jelisavete žene Ludovika Anžujca (1342—1382), a da je u XV. stoljeću Kolafisa, žena splitskog kneza Ivana Cetinjskoga dala za gradnju 100 romanata, nadalje da je onda poslije 1416. g. nastavio gradnju kampanila splićanin Nikola Tvrdoj. — Ali je poslije toga Jelić doznao da se u rukopisu »Spalatensia et Sibenicensia« u Garagnin-Fonfogninoj biblioteci u Trogiru nalazi bilješka splitskoga kanonika Berarda početkom XVIII. stoljeća, u kojoj je on tvrdio, da se još u njegovo doba nalazi Kolafisin natpis ovakav (u prijevodu): »Kolafisa, žena gospodina Ivana komesa Splićana za dušu svoga već pokojnoga muža dala je u ovu gradnju stotinu romanata. Godine Gospodnje 1257.« »Ovakav se isti natpis nalazi u zvoniku ove crkve.« Uz ovu bilješku nalazi se u spomenutom rukopisu na rubu i ovo: »I ovo: natpis u zidu zvonika Sv. Dujma s lijeve strane nad jaslicama uklesanim u kamenu, koji se i danas nalazi.«[3] Farlati, koji donosi ovaj natpis bez godine, uzima da je ova Kolafisa bila žena splitskog komesa Ivana Cetinjskoga.[4]

Nikako se ne može uzeti da je gradnja splitskoga zvonika počela prije smrti splitskog historičara, političara i arhiđakona splitskog kaptola Tome, koji je od tridesetih godina XIII. stoljeća, pa sve do svoje smrti živo učestvovao u poslovima svoga grada i svoje crkve.

Nije moguće da Toma, koji spominje za ranije nadbiskupe male crkvice koje su sagradili, ne bi ni riječju spomenuo ovako silni zahvat u čitavo predvorje katedrale, u koju je on svakog dana zalazio. Rušenje protyrona moralo je za dugo vremena zatvoriti prilaz glavnim vratima katedrale; ono je sasvim izmjenjivalo izgled crkve Sv. Dujma, a za sve je to trebalo dopuštenje splitskog kaptola, čiji je on bio arhiđakon. Kako bi dakle bilo moguće da on ne spomene i ne pripiše sebi u zaslugu ovo što je učinio? I zbog toga je isključeno da se zvonik počeo graditi za vrijeme njegovog arhiđakonata.

Nije moguće da se ovaj zvonik počeo graditi ni prije Tominog arhiđakonata, u XIII. stoljeću, a ni u XII., jer bi Toma, bez svake sumnje, bio tačno zabilježio kada se dogodio ovaj važni čin u historiji splitske katedrale. Ni jedna isprava XIII. stoljeća nikada ne spominje gradnju zvonika. Pobožni ljudi su u ovom stoljeću zavještali različnim crkvama, ali nikada za gradnju zvonika katedrale. Čak je neka Stana, kći nekog Rugera, 20. jula 1229. u svom testamentu ostavila šest perpera »za gradnju zvonika Sv. Stjepana«, a ne za onu zvonika Sv. Dujma.[5] Splitska komuna sve do XV. stoljeća ne vodi nikakove brige za zvonik, a u splitskom statutu cijela je prva knjiga posvećena splitskoj crkvi.[6] Tu se uređuju odnosi prema crkvi i svećenstvu,

Mauzolej cara Dioklecijana (splitska katedrala) sa zvonikom

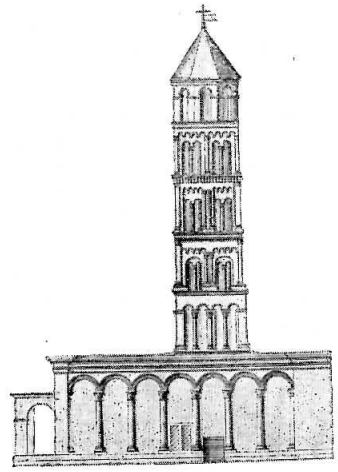

Toranj sv. Dujma u Splitu. Iz djela Farlati, Illyrici sacri Tomus I. Venetiis 1751.

[1] Eitelberger, Die mittelalterlichen Kunstdenkmäler Dalmatiens, 266, 267.

[2] Bullettino Dalmato 1887., str. 158, 162.

[3] »Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva« N. S. I. Zagreb, 1893.

[4] Farlati, Illyr. S. III. 365.

[4] Colapiza uxor domini Johannis Spalatinorum comitis pro anima viri sui iam defuncti in hac opera centrum romanatos exposuit. Anno domini 1257. Quest' istessa iscrizione si ritrova nel campanil di questo duomo. — Jelić Vjesnik hrv. arheol. dr. N. S. I. 1893.

[5] Codex Diplomaticus, III. 307, 308.

[6] Statuta Spalati ed. cit. st. 6—16.

a i prema crkvenoj riznici i dr., ali o zvoniku nema nijedne riječi, dok je kasnije komuna odredila za zvonik neke prihode i stalnu godišnju subvenciju za njegovu gradnju.

26. kolovoza 1352. godine Veliko je Vijeće grada Splita izabralo, pošto je Madij Mihe Dobroga svršavao svoju dužnost, Grgura Petrakinog za »suprastanta na gradnju crkve Sv. Dujma na običan način i običnim redom« (quod ser Gregorius Petri Petrache sit confirmatus suprastans ad laborerium ecclesiae Sancti Duymi modo et ordine consueto«,[7] ali se za zvonik nikako ne brine.

Za to »da je gradnja zvonika počela svakako prije 1257. godine, a da je dograđenje prvoga reda izvršeno oko iste godine« služe kao dokaz Jelići: I. navodni natpis Kolafise, koji se nalazio »u začelju pod krunom prvoga reda«, II. što je »kameni sarkofag dviju kćeri Bele IV. 1242. godine preminulih u Klisu postavljen nad korniš arhitrava glavnih vrata stolne crkve«... za koji su za smještanje trebala osobita lazila, pa jer »zacijelo nije vjerovatno da su baš za tu radnju bila napravljena lazila, radije se namiče misao da su 1242. godine lazila za gradnju zvonika već postojala, te je s njih bilo lako na onu visinu staviti sarkofag i udesiti ispred njega natpisnu ploču. Po tom bih zaključio, da je 1242. godine prvi red bio već u gradnji«. I sada Jelić zaključuje: »Boravak kraljice Marije u Spljetu i spljetskoj okolici 1242. god., odnošaj groba njenih kćeri sa spljetskom stolnom crkvom, nagoni na zaključak, da je to ona tradicijonalna kraljica, kojoj splitska predaja pripisuje početak zvonika.«

Isključeno je da je kraljica Marija, koja je mrzila Splićane i koja je toliko jada zadala Splitu, da su morali čak njenog muža Belu IV. moliti za posredovanje, učinila išta dobroga za Split, a pogotovo ne nešto tako velikoga da je ona Splitu davala zvonik. Samo malo dublji pogled u splitsku historiju toga vremena pokazuje nam da je nešto takovo nemoguće.

Pitanje podizanja naročitih lazila za smještanje vrlo malog sarkofaga i ploče nad ulaznim vratima katedrale nije zacijelo igralo nikakovu veću važnost. Kraljici su umrle dvije kćeri u Klisu. Šta je prirodnije nego da ih sahrani u katedrali najbližega grada, i da se u tu svrhu napravi mala drvena konstrukcija da se taj mali sarkofag smjesti.

Treći je argument Jelićev, da početak gradnje splitskog zvonika postavi u ovo doba taj, što je relijef Sv. Dujma, koji se nalazi ispod relijefa Rođenja Hristova na lijevoj unutarnjoj strani zvonika, ugrađen svakako za gradnje zvonika. Taj je relijef, po njegovu mišljenju, skinut sa oltara Sv. Dujma 1210. god. i sada za gradnje umetnut. Vjerojatno je, da je basrelijev Sv. Dujma izvađen iz žrtvenika Sv. Dujma, ali se to opet nije moglo zbiti prije početka XV. stoljeća. Istina je, da je žrtvenik Sv. Dujma bio popravljen prilikom pregleda moći Svečevih za nadbiskupa Krescencija 1103. g., kao i za nadbiskupa Bernarda 1210. godine, ali to su bili samo neznatni popravci. Temeljito se to učinilo početkom XV. stoljeća. U bastardellu D. god. 1408. splitskog arhiva u zadarskom »Archivio di stato« nalazi se i ova isprava: »Gospodin Cvitko knez Splita izjavio je, da je dobio i primio od gospodina Krisana Markovog koji je davao u ime spomenutog gospodina Marka, svog oca, i po naredbi gospođe hercegice (dominae ducissae), kako je tamo kazao XLIII marke i dvije unče srebra u trima limenim kutijama, koje je srebro darovala spomenuta gospođa hercegica od svog vlastitog novca pokojnom nadbiskupu za gradnju jedne rake (pro fabricando unam archam) za moći Sv. Dujma.[8]

Do godine 1427. bila je ova nova raka dovršena i onda ona stara skinuta. Tada je, vjerojatno, za operarija Tvrdoja koji je gradio zvonik ugrađena i ona, kada se doprlo do visine gdje je mogla da zgodno stoji. Prilikom pregradnje zvonika krajem XIX. stoljeća pokazalo se da je ona metnuta u doba redovite gradnje zvonika.[9] Znači da to nije moglo da bude prije početka XV. stoljeća.

Teže je pitanje sa natpisom Kolafise. — Farlatijevo mišljenje, da se tu radi o udovici kneza Ivana Nelipića, koji je bio splitski komes 1403. i 1419. god. ne može da stoji, jer se žena kneza Ivana Nelipića nije zvala Kolafisa, nego Jelisaveta. Sačuvala nam se jedna isprava pisana hrvatskim jezikom, a ćirilskim pismenima, koju izdaje knez Ivan Nelipić 3. maja 1416. godine u Klisu, zajedno sa svojom ženom Jelisavetom. »Mi Ivaniš ban, knez cetinjski, kliski, ramski i omiški... obitamo im se našom virom i rotom i naše gospodje Alsabete«, kaže knez Ivan Nelipić. Dakle nema nikakove sumnje da se tu ne radi o udovici Ivana Nelipića, nego o nekoj drugoj.

Da li je ta Kolafisa udovica krčkog kneza Ivana, koji je bio splitski potestat 1242./3. godine? Za tu tvrdnju govori spomenuti rukopis gdje je godina 1257. sasvim jasno navedena. Ne bi smetalo ništa ni to što se tu govori, da je ona darovala za gradnju

[7] Jelić, »Zvonik Splitske stolne crkve«, »Vjesnik Hrv. arh. dr.« N. S. I. 76, 77.

[8] Bastardellus D. u Državnom Arhivu u Zadru, Archivio di Spalato.

[9] Jelić, o. c. 77.

zvonika 100 romanata, jer je taj zlatni novac bio u Dalmaciji još i u ovo doba u kolanju. Malo godina prije 1257. g., 7. septembra 1241. g. humski knez Andrija sklapa mir sa Spićanima, i obvezuje se da će u slučaju da se ne bude držao ugovora, platiti splitskoj komuni 1000 romanata. Isto tako se i splitska komuna njemu obavezala, da će mu ona isplatiti istu sumu, ako se ona ne bude ugovora držala. I druga okolnost govori da se tu moglo raditi o ženi Ivana Krčkoga. Odmah iza 1244. godine oduze mletački dužd Jakov Teupolo braći krčkim knezovima Ivanu, Fridriku, Bartolu i Vidu otok Krk, i progna ih iz države. Vjerovatno je dakle, da je udovica kneza Ivana ostala u Splitu i poslije smrti svoga muža, i tada darovala spomenutu svotu. Ali u samom natpisu ima jedna riječ, koja nam nikako ne dopušta da pripišemo taj natpis udovici Ivana Krčkog. U ovom se natpisu naziva Kolafisa »udova komesa Splićana Ivana«, a Ivan knez (komes) krčki nije nikada bio splitski komes, nego splitski potestat.

Ivan Frankapan, knez Modruški i Vinodolski, bio je splitski potestat 1251. g. ali nikada on nije bio »splitski komes«, jer 1242/43. godine Split nije imao komesa nego samo potestata, a 1251. god. bio je splitski komes »ban cijele Slavonije« Stjepan, koji je splitski komes sve do 1258. godine, a Ivan Krčki je samo »potestat«. Prema tome nije Ivan Frankapan nikada mogao biti »Ioannes Spalatinorum comes«. Od splitskih komesa poznato je još nekoliko njih sa imenom Ivan, i ti su: Ivan, koji je bio komes 1167., 1169., 1171., 1174. godine, Ivan Foscarino (1336—1338.), Ivan Dandolo (1342—1343.), Ivan Gradonigo (1347—1349.), Ivan Quirino (1357.), Ivan de Grisogonis (1363—1369.), Ivan Gorjanski (1398—1402.). Prvog splitskog komesa Ivana treba odmah eliminirati, jer je on bio komes još u XII. stoljeću, dakle prije pisanja Tome Arhiđakona. Rekli smo da krčki knez Ivan Frankapan nikada nije bio splitski komes, nego uvijek potestat, a da se udovica Ivana Nelipića zvala Jelisaveta, a ne Kolafisa. Ostaju ostali Ivani, kojih ima nekoliko. Ali možemo sigurno ustvrditi da nijedan od mletačkih komesa nije bio muž Kolafisin, s prostog razloga što su mletački komesi dolazili u naše gradove na 2 godine i odlazili, žene im bile Mlečanke i zajedno se s njima vraćale svojim kućama, a i kad bi neki od njih bio umro u Splitu, to bi se one vratile u Veneciju. Svakako pak možemo isključiti Ivana Quirina, koga su splićani jednostavno otpravili natrag u Veneciju. Ostaju prema tome samo Ivan de Grisogonis i Ivan Gorjanski. Nije moguće da je ova Kolafisa bila žena Ivana Gorjanskoga, koji je bio splitski komes 1398—1400. god. sam, a onda 1401. i 1402. zajedno sa bratom Nikolom Gorjanskim. Ivan Gorjanski nije živio u Splitu niti je s njim direktno upravljao, nego je imao potestata ili su gradom upravljali »rektori i sudci«, odnosno samo jedan rektor.

Ostaje dakle još Ivan de Grisogonis, koji je bio splitski komes 1363—1369. godine, upravo dakle onda kada je živjela i kraljica Jelisaveta, koju je i splitska tradicija označila kao onu kraljicu koja je počela graditi splitski zvonik. Ali Kolafisa ne može da bude ni njegova žena, jer romanati misu ni u početku XIV. a kamo li krajem tog stoljeća bili u opticaju. To što se spominje da je kneginja Kolafisa dala za gradnju zvonika 100 romanata ne dopušta da se zapis datira poslije XIII. stoljeća, čak ni krajem XIII.

Iz svega ovoga vidimo, da je splitski kanonik Bernard godinu 1257. prosto dodao. Da je ta godina doista bila uklesana, bili bi je, bez sumnje, prepisali i splitski svećenici i izvjestitelji Farlatija, kad su već prepisali čitav natpis. A bili bi svakako tome prigovorili, kad je izašlo Farlatijevo djelo, u kojem je on tvrdio da je gradnja splitskoga zvonika započela u XV. stoljeću. Nije moguće, da bi oni, — da je tu stajala uklesana godina 1257. — dozvolili, da im Farlati onako na laku ruku smanji starost njihovog kampanila. Čudnovato je, što je kanonik Bernard kod svih ostalih natpisa ispisao rimskim brojem godinu, a u ovom slučaju arapskim, kako smo se uvjerili iz Bernardovog rukopisa, koji se sada nalazi u Državnom Arhivu u Zagrebu.

Mi sumnjamo, da li je uopće taj natpis stajao na spomenutom mjestu, jer je doista čudnovato da se on nije našao prilikom pregradnje zvonika. Možda je to bilo proizvoljno čitanje onog natpisa koji, jako oštećen, doista stoji nad relijefom »rođenja«, ali se ne odnosi ni na kakovu Kolafisu, nego na Sv. Josipa i Bogorodicu. Sam natpis je stilizovan kao neki zapis, a nikako kao natpis. Proculiano je zabilježio 1567. godine, da je Colaphissa pokopana u jednoj splitskoj crkvi, i da je dala novac za kampanil. Možda je na grobu, u atriju Sv. Duje, stajao natpis, koji je govorio o tom njenom poklonu.

Moje je mišljenje ovo: Kolafisa je doista poklonila spomenuti novac za gradnju kampanila, i taj novac predala u crkvenu kasu, što se zabilježilo u knjigama i o čemu je vjerovatno napisana i jedna isprava. To je bilo 1257. godine. Ali tad se kampanil nije još ni počeo graditi, pa je taj poklon ostao kao zaklada sve do onda kad se zvonik počeo da gradi. Za vrijeme mletačkog vladanja, kada uopće u Splitu nije bilo potestata nego su bili samo komesi, uklesali su, možda u zvonik, ime i svotu i namjenu da-

rovateljice Kolafise. Sada, kada je na čelu Splita stajao samo komes, moglo se misliti, da je to tako uvijek bilo, i namjesto »potestatis« uklesali su »comitis«. To se moglo dogoditi tim prije, što je Ivan bio komes Krka, pak je na natpisu ili u zapisu možda stajalo »comitis Iohannis, Spalatinorum potestatis«, ili samo comitis Iohannis. Kasnije je ušlo Iohannis Spalatinorum comitis. Da se ukleše 1257. godine da je Kolafisa udova splitskog komesa Ivana, kad on nije bio komes nego samo potestat, bilo bi isto kao da se na pr. za današnjeg bana ukleše da je ministar. I kako to danas ne bi niko dozvolio, još je to manje bilo moguće onda.

U Splitu je, kako rekoh, postojala u doba Farlatijevo, dakle u drugoj polovini XVIII. stoljeća, tradicija da je zvonik početa da se gradi poticajem i darom Jelisavete, žene ugarsko-hrvatskog kralja Ludovika, koja je o svom trošku dala da se izradi srebreni sarkofag Sv. Šimuna u Zadru. Da li je to doista učinila kraljica Jelisaveta nije ničim potvrđeno. Prvi dokument koji govori o gradnji splitskog zvonika Sv. Dujma jeste ugovor, koji je 1416. g. 20. lipnja sklopio splitski nadbiskup Dujam i kaptol splitske katedrale sa splićaninom Nikolom Tvrdojem. Da se tačno vidi duh toga ugovora, evo ga u cijelosti:

1416. dana 20 juna.

Prepoštovani otac u Hristu, gospodin Dujam splitski nadbiskup, kao i poštovani kaptol splitske crkve, koji se za ovo specijalno sastao, po običaju u nadbiskupskoj kuriji, na svaki način, put, pravo i oblik, na koji su bolje mogli, imenovali su i postavili gospodina Nikolu Tvrdoja iz Splita, koji je prisutan i koji ovaj teret prima na sebe dobrovoljno za operarija i nadzornika kampanila (zvonika) crkve Sv. Dujma i njegove gradnje, i to tako da može da nadje majstore radnike i ljude da grade i da rade i čine da se radi spomenuti zvonik, kao i da stvari i sprave, potrebne za spomenuti zvonik, nadje, kupi, ili dade da se načine, kako mu se bude bolje učinilo za spomenuti posao i gradnju. Isto tako da za bilo koji trošak koji nastane za spomenutu gradnju, kao za plaću majstorima, tako i za to da se načine ili kupe potrebite stvari spomenuti gospodin Nikola može i smije da u spomenuto ime traži i zahtijeva i u sudu i izvan njega sve i pojedine legate, koji su ostavljeni gradnji i za gradnju spomenutoga zvonika bilo od koga u testamentima ili kodicilima, i sva dugovanja koja su dužni bilo na koji način spomenutoj gradnji i koja pripadaju toj gradnji, i da ih pošto ih utjera, upotrebi ili ih odredi u spomenuti i za spomenuti posao i gradnju, sa dobrom vjerom i pažnjom, i da o tim legatima i dugovima sam gospodin Nikola može da dade priznanicu i ugovor da dalje neće ništa tražiti od njega ili od njih, od kojih je tražio i dobio, ali tako da je sam gospodin Nikola dužan i da treba da spomenutom gospodinu nadbiskupu i kaptolu dade i predade dobar i čist račun i obračun o svemu spomenutome što je upravljao i učinio. Spomenuti gospodin nadbiskup i kaptol obećavaju istom gospodinu Nikoli za se i svoje nasljednike i u ime onih, kojih se tiče ili bi ih se moglo ticati, da će oni smatrati kao stalno i odobreno štogod bude spomenuti operarij učinio i uradio u spomenutim stvarima i u svakoj spomenutoj stvari, pod prijetnjom kazne koju propisuje splitski statut.«[10]

Iz ovog ugovora splitskog nadbiskupa i kaptola s jedne strane a Nikole Tvrdoja s druge strane vidi se: da su nadbiskup i kaptol 20 lipnja 1416. g. imenovali Nikolu Tvrdoja za operarija i nadzornika kampanila i gradnje kampanila, i da su mu stavili na raspolaganje novac određen za gradnju zvonika Sv. Dujma u svrhu gradnje tog zvonika, s time, da im on ima da polaže račun o utrošenom novcu. Njegova je dužnost bila i da nađe majstore i radnike a i da prema potrebi, utjera sva potraživanja koja je imala zaklada za gradnju zvonika. Nadbiskup i kaptol dali su Tvrdoju punomoć da čini sve što treba za gradnju zvonika i da u tu svrhu troši novac prema svom nahođenju.

I sada je Nikola Tvrdoj mogao da započne sa svojim poslom t. j. da nađe majstore i radnike, i spremi sve potrebno za rad. Kada je tačno počeo ne znamo, ali svakako prije 1420. god., kad je nadbiskup Dujam ne htijući ostati pod mletačkom vlašću ostavio Split. Tvrdoj je do 1420. g. svakako učvrstio najdonji dio zvonika, pa je na pornjacima metnuo grbove nadbiskupa Dujma de Judicibus i Lovre Ivana de Grisogonis. Kako je ovaj posljednji bio »rektor« Splita u oktobru 1418., možemo vjerovati da je gradnja pod nadzorom Tvrdoja započela upravo tada.

Tvrdoj nije bio arhitekt nego upravitelj kampanila, predstojnik tehničkoga i financijalnoga odbora gradnje kampanila (operarius et suprastans campanili S. Duymi et fabricae eiusdem). Tvrdoj nije dakle bio nikakav »magister« on je imao samo onu dužnost kao i svaki drugi »operarius« kampanila iza njega t. j. on je imao da se pobrine za majstore i za novac.

Splitski zvonik zasnovao je u XIV. stoljeću jedan majstor, čije je ime nama ostalo nepoznato upravo onako kako su nam nepoznata imena onih majstora-arhitekata, koji su zasnovali i mnogobrojne druge srednjevjekovne crkve i kampanile. Gradnja kampanila, koja je počela u XIV. stoljeću nastavila se u XV. Tvrdoj je svakako bio jedan od najaktivnijih »operarija« splitskog zvonika, jer se pod njegovom upravom učvrstio najdonji, već u XIV. st. sagrađeni, dio zvonika, i gradnja se nastavila. Kada i kako se zvonik dalje gradio ispitat ćemo drugom zgodom. Potpuno je dovršen početkom XVIII. stoljeća.

Ošinut nekoliko puta gromom, rasklimao se ponosni kampanil, a stari vapnenac, uzet iz drevnih rimskih građevina, na mnogo se mjesta znatno istrošio, zamazak između zidova oslabio, a i toliko još toga, učinili su da je zvonik bio u drugoj polovici XIX. stoljeća u vrlo rđavom stanju. Od 1886. godine započela se zbog svega toga temeljita rekonstrukcija cijeloga zvonika, po osnovi arhitekta profesora Hausera, a rekonstrukciju je izveo splićanin A. Perišić.

Dr Grga Novak.

[10] Farlati, Illyr. S. III. 365, 366.

1842. slavila se u Zagrebu šestogodišnjica opstanka slobodne općine na Griču a s tim u vezi iskrsnula je i uspomena na provalu Mongola u Ugarsku i u Hrvatsku. (Isp. I. Kukuljević Sakcinski, Borba Hrvata s Tatari i Mongoli. Zagreb 1862. U lijepoj je književnosti poznata Demetrova pjesan »Grobničko polje«, pa kao pokušaj starinskog historijskog romana: Slavoljub Breyer: Tatari u Hrvatskoj i Dalmaciji i Hrvatica. Zagreb 1872.). Slikar Mücke, rodom iz Pečuja na gornjoj slici »Borba Hrvata s Mongolima 1242.«, navodno na Grobničkom polju (Jelenju), obradio je slobodnom fantazijom versiju o junaštvu braće Kupiše, Kresa i Raka u vezi s ugarsko-hrvatskim kraljem Belom III. (IV.) Slika se nalazi u Arheološko-historijskom odjelu Hrvatskog Narodnog Muzeja.

SITNA GRAĐA ZA KULTURNU POVIJEST GRADA ZAGREBA

1. BORAVAK NADVOJVODE JOSIPA, UGARSKOG PALATINA, U ZAGREBU 1827.

U zbirci crteža i bakroreza Ivana Krstitelja Tkalčića, koja je poslije njegove smrti prešla u posjed grafičkog odjeljenja Strossmayerove galerije, nalazi se jedan akvarel anonimnog autora, koji prikazuje nadvojvodu Josipa, palatina ugarskog, i biskupa zagrebačkog Maksimilijana Vrhovca. Taj akvarel, visok 182 a širok 339 milimetra, slikan je živim bojama (crvenom, modrom, ljubičastom, zelenkastom, žutom, smeđom i crnom) na čvrstom žućkastom oporom papiru i ima na svom donjem rubu kaligrafirani zapis: *Josephus Palatinus Hungariae et Maximilianus Episcopus Zagrabiensis.* U

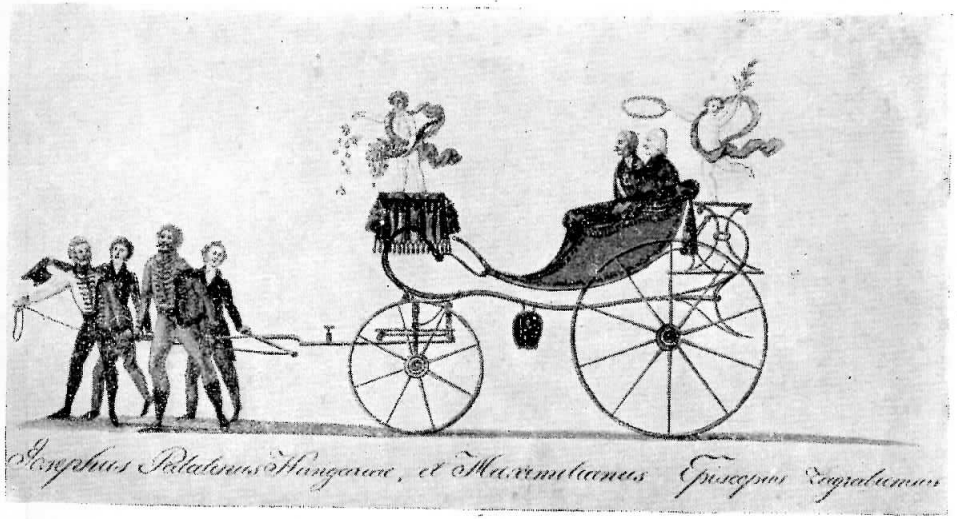

Nadvojvoda palatin Josip i biskup Maksimilijan Vrhovac. (Po akvarelu iz Grafičke zbirke Strossmayerove galerije)

visokoj paradnoj kočiji à la Daumont sjedi s lijeve strane biskup Vrhovac a s desne nadvojvoda Josip. Iza njih, na stražnjem sjedalu, na kojemu sjede inače tjelesni husari, lebdi jedan putto, koji drži u desnoj ruci iznad glava palatina i biskupa lovorov vijenac a u lijevoj granu lovorike. Ispred njih, na sjedalu na kojemu inače sjedi paradni kočijaš, stoji drugi putto, koji iz roga obilja prosipa cvijeće. Kočiju vuku četiri muškarca, dva u velikaškoj narodnoj nošnji a dva u onodobnoj modnoj svečanoj građanskoj sa cilindrima. Akvarel je nastao, nema sumnje, oktobra godine 1827. za posjete nadvojvode Josipa u Zagrebu.

Nadvojvoda Josip Antun Ivan, palatin ugarski (rođen 9. III. 1776., umro 13. I. 1847.), sin cara Leopolda II. i Marije Ludovike, uputio se potkraj augusta 1827. iz Budima sa svojom trećom ženom Marijom Dorotejom, kćeri vojvode Ludviga Fridrika Aleksandra od Württemberga, i svojom djecom iz drugoga braka, blizancima nadvojvotkinjom Herminom Amalijom Marijom i nadvojvodom Stjepanom, na odulje putovanje u Rijeku i Hrvatsko Primorje. Dočekani u Hraščini, na granici županije zagrebačke, od izaslanstva, u kojemu su bili podžupan Lentulaj, kanonik i opat Ožegović, grof Ivan Erdödy, županijski bilježnici Sović, Bužan i Haraminčić, prispjeli su gosti o podne dana 25. augusta u Zagreb, gdje su ih dočekali ban Guylai, zborni zapovjednik barun Radivojević, biskup Vrhovac, veliki župan Lukavski te pretstavnici svećenstva, građanstva i vojske. Za vrijeme svečanog ručka svirale su ispred svratišta »Kod rimskog cara«, u kojemu su gosti bili odsjeli, glazbe pješačke pukovnije L'Espine, gradska i kaptolska. Odmah poslije ručka nastavili su gosti put na Rijeku i Hrvatsko Primorje, gdje su ostali do 10. oktobra. Palatin se toga dana odvezao sa Rijeke do Ogulina. Sjutradan posjetio je u Plaškom episkopa gornjo-karlovačke srpsko-pravoslavne eparhije i uputio se poslije toga preko Rakovice »duž korduna« do Gavranić-Unke. Poslije poziva baruna Radivojevića, koji je pratio palatina na ovome putovanju,

Nadvojvoda palatin Josip. Po bakrorezu C. Mahlknechta. (Iz Grafičke zbirke kr. sveučilišne knjižnice)

pozdravio je gosta na granici turski zapovjednik Bihaća paša Ahmed Kopidži, darivajući ga prekrasnim arapskim konjem, srebrenim i zlatnim čašama te svilenim velima, moleći ga, da mu oprosti što, kasno obaviješten, nije dospio da spremi darova dostojnijih. Reče, da je to najsretniji dan njegova života, jer mu je dano da pozdravi brata velikog cara austrijskog, koji tolike godine živi s njegovim vladarom u prijateljskim susjednim odnošajima. Palatin nadari bogato kićenu pratnju pašinu obećavši, da će paši samom uzvratiti dostojnim darom iz Budima. Pri odlasku pratnja je pašina izvodila veoma smjele konjičke trke i igre. Prenoćivši u Rakovici, palatin je, sjutradan, posjetio Plitvička Jezera i pad Slunjčice i sastao se 13. oktobra u Karlovcu sa ženom i djecom, koji su toga dana Lujzinskom cestom doputovali sa Rijeke. Istoga dana na večer stigli su gosti u Zagreb. Kod savskog mosta dočekao ih je i pozdravio gradski načelnik Štajdaher sa svim članovima magistrata. Otuda se svečana povorka, ispred koje je jašilo dvadeset i četiri svečano odjevenih biskupskih predijalista, u grad. Po ulicama, kojima je povorka prolazila, bila je postrojena četa gradske garde pod zapovjedništvom gradskog kapetana Kavića. Gosti su odsjeli u banskim dvorima, gdje su ih dočekali pretstavnici svećenstva, građanstva i vojske. Odmah poslije pozdrava uputiše se u kazalište, gdje se te večeri prikazivala drama *Die Belagerung von Solothurn*, i ostali ovdje, burno pozdravljeni, do kraja drugog čina. Čitav je gornji grad te večeri bio sjajno rasvijetljen. Sjutradan, u nedjelju 14. oktobra, prisustvovao je palatin sa svojom djecom tihoj misi u župnoj crkvi sv. Marka, koju je služio župnik Horvatić a nazočni su bili pretstavnici svih staleža. Prije podne bilo je u banskim dvorima veliko primanje. Odužim govorima oslovili su palatina biskup Vrhovac i veliki župan križevačke županije barun Bedeković. Odgovarajući palatin je istaknuo svoje žaljenje, što, spriječen drugim poslovima, ne će ovom zgodom posjetiti dikasterijalne i druge javne zgrade i ustanove. O podne primili su palatin i njegova supruga gospođe visokog plemstva, koje je predvodila barunica Radivojević. U pô dva

Biskup Maksimilijan Vrhovac. Po litografiji nepoznata autora. (Iz Grafičke zbirke Strossmayerove galerije)

odvezli su se gosti u prekrasnoj paradnoj kočiji biskupovoj na Kaptol, gdje su iznajprije razgledali katedralu i dragocjenosti u njenoj riznici. Poslije toga bio je svečani objed u biskupskim dvorima. Biskup je u počast gostima i na večer toga dana priredio svečanu večeru. I toga je dana bio grad prekrasno rasvijetljen, naročito pak Kaptol (monumentalni ulaz u biskupsku palaču, kaptolska vijećnica i zdenac, koji se nalazi iza nje). Sjutradan, 15. oktobra, rano ujutro, otputovali su gosti preko Čakovca u Budim.

Iz ovih vijesti, koje crpimo iz zagrebačke »Lune« (1827., brojevi 77.—86.) ne razabira se, da li se palatin doista za vrijeme svoga boravka u Zagrebu vozio zajedno sa biskupom Vrhovcem u njegovoj paradnoj kočiji onako, kako nam to predočuje pomenuti akvarel. Sva je, dakle, prilika (a upućuju nas na to i likovi onih četiriju muškaraca, koji vuku kočiju), da je anonimni autor našega akvarela imao namjeru, da (koristeći se. može biti, originalnim modelom biskupove paradne kočije) dade tek jedan simbolički prikaz, koji je, i ovakav, zacijelo zanimljiv prilog za kulturnu povijest grada Zagreba.

3. SLIKA MAJKE BOŽJE »GALAKTOTROFUSE« IZ KAPELE MEDVEDGRADSKE

U Strossmayerovoj galeriji nalazi se pod inventarnim brojem 387. danas neizložena slika, za koju galerijski katalog (6. izdanje, 1922.) kaže ovo: Navodno kretska škola XVII. vijeka: Bogorodica drži Isusa. Prvobitna je slika prebojadisana docnije. Ostrag je prilijepljena cedulja s bilješkom, da je ta slika negda bila u medvedgradskoj kapeli, odakle ju je prenio zagrebački biskup Aleksandar Mikulić godine 1692. Platno na drvu. Visina 0.305, širina 0.255. Dar iz ostavštine prebendara Tkalčića u Zagrebu 1905.« — O toj slici napisao je već 1902. u »Katoličkom listu« Ivan K. Tkalčić članak pod natpisom »Slika Majke Božje iz ruševina medvegradskih (ujedno osvrt na djelovanje biskupa Mikulića)«. — Prije svega treba ispraviti neke netačnosti iznesene u galerijskom katalogu. Visina je slike na lijevom rubu 0.307, na desnom 0.303; širina na gornjem rubu 0.257, na donjem 0.253. Riječi »platno na drvu« treba naročito objasniti. Ne može se izrijekom kazati, da je slika slikana na platnu. Naime, susrećemo se ovdje s jednom tehnikom, koju u svojim poglavljima 27. i 53. pominje već stara atoska *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς* (poredi: Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos aus dem handschriftlichen neugriechischen Urtext übersetzt, mit Anmerkungen von Didron d. Ä. und eigenen von Godch. Schäfer — Trier 1855, str. 69. i 83.) jedino s tom razlikom, da je veoma fino tkano platno iznajprije prilijepljeno na dasku od cedrovine a zatim na to platno stavljen 2 mm debeli sloj ljepila, sadre i sapuna. Ukrućena, izgladjena i izbrušena glatka površina tog sloja prevučena je najzad bolusom. Na toj plohi je onda uljenim bojama naslikana slika. Oko same ploče stavljen je 10—18 mm široki okvir i njime uvećana slikovna površina. — Tkalčić opisuje sliku ovim riječima: »Pomenuta slika jest kip Majke Božje, a slikana je uljenim bojama na daski od tvrda drveta, visoka je 28 cm, a široka 22 cm. Na prednjoj strani lik je Matere Božje na pozlaćenu tlu, sa prostranom aureolom, plaštem pokrivene glave, koji se plašt spušta po cijelom tijelu do njezina pojasa (jer je samo dotle slikana), a ispod vrata taj je plašt svezan ili spojen okruglom pozlaćenom kopčom; ispod onoga dijela plašta, koji joj pokriva glavu, visi nešto bijele tkanine, kao peča, koja joj pokriva polovinu čela i desnu stranu lica. Na lijevoj strani u naručju drži maloga Isusa, koga nešto ljevicom pridržaje o glavu, dočim desnicu stavila mu na lijevo koljeno i njom ga drži. Isus je dijete punokoso, obla i puna lišca, aureolom oko glave, u crvenoj haljinici, te prstići s desne a cijelom lijevom ručicom drži za sisu i sisa. Sisu Majke Božje umjetnik je naslikao nešto više od obična položaja, t. j. blizu ispod vrata bogorodičina. Ova pomenuta slika bez dvojbe jest radnja mljetačke škole najstarijega vremena«. — Naša slika reprezentira naročiti tip bizantinsko-kretskih Bogorodica, tip t. zv. »Galaktotrofuse«, a djelo je osrednjeg majstora kretske slikarske škole s kraja 16. ili s početka 17. stoljeća. Slika nije dobro sačuvana. Nesamo što je često opravljana i prebojadisana (u novije vrijeme vašarski bronsirana, tako te staroj pozlati ozadine nema više traga), već je i sama daska po vremenu na više mjesta prsnula (u sredini od gornjeg do donjeg ruba i na desnoj strani gore). Uporedo s tim pukotinama, a i na samim rubovima, čestj su se slikanog sloja odljuštile i otpale. Na stražnjoj strani slike nalazi se prilijepljen 10 cm širok a 4 cm visok komad papira, na kojemu je napisano ovo:

Praesens S. Imago in tabula cedrina picta, e Palestina, ut fertur, allata, vetustate venerabilis, olim in Capella Arcis Vrsinae, vulgo Medved supra Zagrabiam ante annos quadringetos celeberrimae, nunc diratae, collocata, post immemorabilem Altaris, in eadem Capella habiti, ruinam, inter rudera abhinc decennio reperta, vetustiori nitori et venerationi restituta est. Anno Domini MDCLXXXXII.

Per Alexandrum Ignatium Mikulich Episcopum Zagrabiensem.

Ovu je bilješku, dakle, napisao svojom rukom zagrebački biskup Aleksandar Ignacije

Majka božja medvedgradska. (Po slici u Strossmayerovoj galeriji)

Mikulić (* 1650. u Brokunovcu, † 10. 5. 1694. u Zagrebu). U prijevodu glasi ona: »Ovu svetu sliku, naslikanu na ploči od cedrovine, donesenu, kako kažu, iz Palestine, starinom časnu, koja se nekoć nalazila u kapeli Medvedgrada iznad Zagreba, prije čitiri sto godina slavnoj a danas ruševnoj, našao je prije deset godina u ruševinama oltara, koji je bio u toj kapeli, medju kamenjem i povratio je ljepšem sjaju i poštivanju ljeta Gospodnjega 1692. Aleksandar Ignacije Mikulić, biskup zagrebački«.

Biskupa su Mikulića, pored njegova umjetničko-istorijskog interesa, pri tome vezivale još i tješnje veze sa Medvedgradom, koji je, ranije, neko trideset i osam godina bio u posjedu njegove porodice. Naime, Nikola Zrinski morao je taj grad 1619. založiti za 2100 zlatnih forinti Tomi barunu Mikuliću, djedu biskupovu. U zalogu porodice Mikulić ostaje Medvedgrad do godine 1657., do smrti biskupova oca, Aleksandra Ignacija starijeg. Dašto, da je u sve ovo vrijeme grad bio već ruševan (već ga oko 1640. isprave zovu »arx diruta«), ali je biskup, zacijelo, često odlazio do tih ruševina i u njima sâm našao sliku, o kojoj je ovdje govor. Treba žaliti, da još do danas nemamo kritičan prikaz života i djelovanja biskupa Mikulića, muža rijetkih i odličnih sposobnosti. Takav bi kritičan prikaz morao obuhvatiti povijest i djeda i oca njegova, djeda Tome, čuvena pravnika i državnika, najbogatijeg u svoje vrijeme čovjeka u čitavoj kraljevini, i oca Aleksandra Ignacija, zlotvora i ubice, koji po svojim opačinama živo potsjeća na lik jednog Cezara Borgije, čovjeka, koji, odbjegavši u Turke da se ukloni pravdi i zakonu, pogiba sam od ruke ubojničke u Bosni ispod gore Kozare. Iz braka njegova sa Barbarom Vukoslavićevom, koje je prvog muža svojom rukom ubio, da se nje domogne, rodio se u Brokunovcu, porodičnom imanju, oko 1650. Aleksandar Ignacije Mikulić. Poslije pogibije očeve, kad su zaplijenjena sva znatnija porodična imanja, ostali su porodici tek posjedi Turkovčina i Maligutić, kojih prihodi nisu dostajali za uzgoj mladićev, pa je stoga kralj iz zaplijenjene imovine izlučio svotu od 6000 forinti, da se kamatima te glavnice omogući njemu dostojan odgoj. Skrbnik je njegov bio Daniel Rauch, nadzornik trideset-nice u Nedelišću. Mladić je svršio u Zagrebu humaniora a u Grazu filozofiju. Iz zagrebačkog sjemeništa poslan je 1668. u Bolognu. Dok je još ondje učio, imenovan je 1671. (dakle u dvadeset i prvoj svojoj godini) kanonikom zagrebačkim. U Bologni položio je doktorat rimskog i crkvenog prava. Vrativši se u Zagreb, bio je profesorom u sjemeništu i postao 1684. lektor, 1685. prepozit, 1686. opat sv. Margarete de Bela i biskup kninski, a 1688. biskup zagrebački. Na kraljevskom dvoru bio je ličnost veoma uvažena i vršio zamašne državne i političke funkcije. Otmen u svom spoljašnjem nastupu imao je i istančanog osjećaja za sva kulturna nastojanja. Posredstvom kardinala Kolonića dobio je od biskupa beneventskoga kardinala Vincencija Ursini-a humeral sv. Augustina Kazotića, biskupa zagrebačkog, za koji je dao načiniti lijep relikvijar. Dao je uvezati u srebrne korice, urešene likovima hrvatskih i ugarskih svetaca, čuveni misal sa minijaturama, koji se danas čuva u riznici prvostolne crkve zagrebačke. Najznatnije je, medjutim, njegovo djelo, što je kupio knjižnicu Ivana Vajkarda Valvazora i time osnovao metropolitansku knjižnicu, za koju je podignuo i naročitu zgradu.

Nastojanjem biskupa Mikulića sačuvao nam se, dakle, u našoj slici jedan umjetnički spomenik iz starog Medvedgrada. Nije ta slika, doduše, nikakvo vanredno umjetničko djelo, ali nam je ono i ovako nadasve drago. Da je Medvedgrad u svoje vrijeme imao i znatnih umjetničkih djela, svjedoče nam riječi Baltazara Adama Krčelića, koji u svom rukopisnom djelu »Vitae Canonicorum Zagrabiensium« u životu kanonika Marka Torusti-a kaže: »Crederem pictura insigni quae in arcis ruderibus hodiedum deprehendi solet, a fratribus his Italis (naime braće Nikole i Marka Torusti, rodom Mlečana) arcem ornatam fuisse. Penicillus apparet Italicus«. Koliko žalimo, da nam se od tih fresaka s početka XIV. stoljeća nije do-danas sačuvao ma i najmanji ostatak.

Poslije smrti biskupa Mikulića došla je

Bakrorez iz djela »Manuale parochorum« god. 1690.

naša slika u zagrebačku katedralu i nalazila se ovdje, po kazivanju Tkalčićevu, sve do godine 1880. na menzi kamenog oltara sv. Trojstva uza srednji stub južnog crkvenog broda. Kad su prigodom restauracije crkvene veliki lijepi stari oltari raspoklanjani raznim crkvama a sitniji predmeti umjetničkog značaja raštrkani, došla je slika u posjed I. K. Tkalčića, koji ju je oporučno ostavio Strossmayerovoj Galeriji, u kojoj je sve do 1927. visjela pod brojem 387. Danas se ona nalazi u galerijskom spremištu.

Ugodna mi je dužnost, da ovdje izrečem svoju najusrdniju zahvalnost gospodinu opatu i kanoniku dru Ljudevitu Ivančanu, koji mi je ljubezno dopustio, da se poslužim podacima iz njegova rukopisnog djela o kanonicima zagrebačkim i gore pomenutim rukopisom Krčelićevim.

3. SLIKA ZAGREBAČKE STOLNE CRKVE IZ GODINE 1690.

U knjizi bezimena autora *Manuale parochorum in duplici epitome, Barbosiana de officio et potestate parochi, et Gavantiana de sacris ecclesiae ritibus descriptum,* štampanoj u štajerskom Grazu 1690. a posvećenoj *Venerabili diaecesanae synodo, jussu illustrissimi ac reverendissimi in Christo patris ac Domini, Domini Alexandri Ignatii Mikulich, Dei, et apostolicae sedis gratia abbatis Divae Mariae Virginis de Topuzka, Sac. Caes. Regiaeque Majestatis Consiliarii, Comitatis de Bersencze supremi ac perpetui Comitis etc. anno Domini 1690 in Domino Zagrabiae congregatae pastoribus zelantissimis* ima bakrorez vješta anonimnog bakroresca, koji prikazuje u gornjoj česti Krista kako predaje ključeve apostolu Petru, dok se ispod toga nalazi dolje nalijevo grb biskupa Mikulića a nadesno slika zagrebačke katedrale.

U primjerku pomenute knjige, koji se čuva u Kr. sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (sign. 41.199) tog bakroreza nema, nego sam ga našao u zbirci crteža i bakroreza Ivana K. Tkalčića (danas u grafičkom odjeljenju Strossmayerove galerije) sa starom rukopisnom bilješkom: *E libro »Manuale parochorum« Graecii impresso anno 1690 dedicato Episcopo Zagrabiensi Mikulić. Apparet scutum Episcopi et Ecclesia Cathedralis Zagrabiensis.* Iako je prikaz katedrale podosta površan i šematičan — izveden, zacijelo, od kojega gradačkog bakroresca po usmenom kazivanju i predočivanju a, možebiti, i po kojoj sumarnoj skici — ipak nam on i takav upotpunjuje niz onih malobrojnih prikaza zagrebačke katedrale, koji su se sačuvali iz starijih vremena.

Dr. A. Schneider

O POSJETI FRANJE JOSIPA I. GODINE 1852. U ZAGREBU.

Kad je početkom god. 1852. uveden u Austriji centralistički apsolutizam pošao je car Franjo Josip I. na putovanja po cijeloj državi, da on i njegova vlada steknu što više simpatija u narodu. Tako je i u jeseni god. 1852. trebao posjetiti po prvi puta Zagreb. No njegov doček u Zagrebu nije ni izdaleka u narodnom pogledu bio jednak dočeku bana Jelačića, a u drugu ruku zbog neprestanog kišovitog vremena skoro je sasvim promašio svoj cilj.

Mladi car Franjo Josip I. krenuo je iz Beča dne 1. oktobra 1852. sa namjerom, da posjeti cijelu Hrvatsku i Slavoniju, te vojničku Granicu, Rijeku i jedan dio Lombardije. U Hrvatsku je došao preko Graza, Maribora na Ptuj. Kod dravskog mosta dočekao ga je ban Jelačić sa potpukovnikom Iv. pl. Filipovićem i kapetanom Petrom Preradovićem. Tamo je bio podignut šator, gdje je car primio dostojanstvenike, te je dalje krenuo u Varaždin. U Varaždinu je odsjeo u palači grofa Franje Draškovića, tu je primio poklonstvene deputacije. Poslije toga je za jednu uru razgledao grad i vojsku, te krenuo dalje kočijom preko Toplica i Sv. Ivana prama Zagrebu. Sve je bilo najbolje udešeno, te je car taj put dne 2. oktobra iz Varaždina do Zagreba prevalio za nešto preko četiri sata. Putem su posvuda bili podignuti slavoluci. Tako u Toplicama dvije piramide sa carskim i hrvatskim zastavama, carskim orlovima i prigodnim napisima. Po cijelom putu dočekivao je narod cara sa gruvanjem mužara i burnim klicanjem. Kada je car u tri i pol sata stigao do Maksimira ili kako se je onda nazivao »Jurjaves«, dočekao ga je službeno ban i generalitet sa plemstvom. U Zagrebu se je tada okupila sva hrvatska i slavonska aristokracija, te je tu bio jedan knez, 13 grofova, pet baruna, 10 generala, te cijeli katolički i pravoslavni episkopat. Po cijeloj velikoj jablanovoj aleji stajala je poredana vojska sa šest vojničkih banda, te veliki seoski banderij pod vodstvom kapetana konjice Černolatca. Bili su I. banovci, II. banovci, Gjuroki, Križoki, Slunjani i jedna carska talijanska regimenta. U Vlaškoj ulici dočekalo je cara, pod jednim slavolukom, odaslanstvo grada, koji ih je milostivo primio, te je odjašio do katedrale, gdje ga je dočekalo svećenstvo, na čelu sa nadbiskupom Haulikom, koji je odslužio svečani Tedeum. Nato je car krenuo u banske dvore, gdje je odsjeo. Grad je bio sav iskićen hrvatskim i carskim zastavama, te nanovo popločen, a na Jelačićevom trgu bio je podignut novi zdenac sa kandelabrom, kasnije prozvan Manduševac. Kiša je i vjetar cijeli dan harala, te je raspoloženje bilo vrlo slabo u narodu. Navečer je imala biti rasvjeta, koja je ali bila otkazana, a u kazalištu je bila svečana predstava. Drugi dan je bila još silna kiša i vjetar, no na Jelačićevom, a osobito na Markovom trgu je uvijek bilo sve živo, jer je došlo vrlo mnogo stranaca u Zagreb. Zabava u Jurjavesi i rasvjeta se je opet morala radi ružnog vremena odgoditi. Uju-

tro je car razgledao vojnički logor u Čermomercu, te prisustvovao vojničkoj misi, a navečer je bila zabava u Dvorani i ples, i tu je car s mnogima razgovarao.

Treći dan je tekar osvanulo lijepo vrijeme, a Zagreb se je kao preporodio. Dopodne je car razgledao grad i Narodni Muzej, a popodne se je odvezao u Jurjaves, gdje se je sada održala pučka svečanost. Bilo je tu na livadi naroda u narodnom odijelu iz sviju krajeva Hrvatske i Slavonije i Vojne Krajine, koji su se na svoj način zabavljali i igrali kolo. Car je razgledao cijeli park, a svuda su ga dočekivali. Tako kod Mirne kolibe, koju su prekrstili u »Sretnu kolibu«, dočekale su cara djevojke u dalmatinsku narodnu nošnju obučene, te su ga darivale prekrasnim voćem iz voćnjaka. Kod Švajcarije su ga dočekale djevojčice odjevene kao Švajcarice i ponudile mu sira, mlijeka i cvijeća. U 5 sati bio je carski objed u banskim dvorima, na koji su bili pozvani mnogi gosti i naši dostojanstvenici. U 6 sati bila je priređena na Markovom trgu serenada i bakljada te narodni ples, a u 8 sati pošao je car sa pratnjom da se proveze gradom i da vidi rasvjetu, koja je konačno ipak treći dan uspjela. Bila je takova rasvjeta, kakove Zagreb još nije vidio. Najljepše su bile rasvjetljene crkve sv. Marka, Katarine i katedrala, kazalište i oba šetališta Južno i Sjeverno. U novinama se još napominju stanovite kuće, koje su se rasvjetom osobito odlikovale. Svuda su se prodavale carske himne, koju je preveo Preradović na hrvatski sa slikom mladoga cara po 10 nvč., a svi siromasi grada Zagreba bili su nadareni sa jednom forintom. Pjevala se pjesma: Bog poživi Svjetlog cara, zemlje gospodara — I njegove ruke od mejdana — Jelačića hervatskoga bana!

Slijedećeg dana 6. oktobra je car rano još pregledao čete u Černomercu, te je poslije krenuo put Karlovca, koji je razgledao i gdje su ga također vrlo lijepo dočekali i dalje krenuo dne 7. oktobra na Rijeku i u Lombardiju.

Prema prije određenom programu imao se je car opet povratiti na Rijeku i u Zagreb oko 13. oktobra, no vrijeme je pokvarilo cijelu osnovu, te je car poradi neprohodnih puteva od silnih kiša morao svoj put odgoditi za drugu godinu, te je ravno preko Trsta otputovao u Beč. U Zagrebu je bilo sve opet mirno, te su gosti i vojska otišli, samo su ostale graničarske bande, da se što više uvježbaju pod vodstvom zagrebačkog vojničkog kapelnika.

Zagrebačke Gajeve »Narodne Novine« i »Agramer Zeitung« pune su hvale i klanjanja prigodom tog puta kroz Zagreb i Hrvatsku, iz kojih se izvještaja naravno ne može konstruirati pravo narodno mnijenje. Bečke pak novine ističu veliku nepokolebivost Hrvata i lojalnost prama carskom domu, makar da su ih sa magjarske i ruske panslavističke strane (t. j. Bakunin) nastojale, da skrenu sa puta njihove prevelike odanosti i lojalnosti.

Zanimljiva je u tom pogledu korespondencija tadašnjeg zagrebačkog tiskara Karla Albrechta, koji je pisao o tome svom tastu tiskaru Josipu pl. Platzeru u Varaždin, i koji je kao Nijemac bio skroz objektivan posmatrač tadašnjih naših političkih prilika.

Dne 26. lipnja piše Albrecht Platzeru, da je javljeno, da će car Franjo Josip stići koncem septembra u Zagreb. Dotle se mora cijeli grad urediti hodnicima ili trotoirima, a sve užasne zagrebačke ceste moraju se popraviti i popločiti.

Dne 22. septembra piše: Čini se da je pravo prokletstvo na pripravama oko dočeka careva, jer nema uopće nikakovog veselog raspoloženja i oduševljenja kod naroda. Tim više, jer se je za priprema oko dočeka dogodilo već nekoliko nesreća. Ja se držim neutralan, te ću naravno zapaliti nekoliko svojih svijeća ili samo jednu sa rasvjetljenim napisom. Tko mene pozna ne će mi to zamjeriti.

Tako je Albrecht htio da se ne zamjeri Hrvatima prevelikom bakljadom, a nije naravno smio da se zamjeri ni vlasti. Tiskara Albrechta nalazila se je tada u Demetrovoj ulici, iz koje se je kasnije preselila u Dugu ulicu. Dne 26. septembra piše: Za doček cara prave se velike priprave. Naša kuća bit će sjajno iluminovana. Same svjetiljke stoje oko sto forinti, što će sve platiti moj susjed banski savjetnik Žigrović. Stanovi su za te dane vrlo skupo iznajmljeni. Graf Karoly plaća za pet soba dvije tisuće forinti. Car će residirati u banskim dvorima, a ban se je iselio. Tada je bio banom Josip Jelačić, koji je imao svoju palaču u gornjem gradu u Demetrovoj ulici. Dalje javlja: Jučer navečer bio je pokus za ples sa bakljama, tu su svirale četiri glazbe. Bile su to vojničke glazbe iz četiri regimente, koje su za to vrijeme bili komandirane u Zagreb. Plesači su bili graničarski i talijanski vojnici. Plesalo se je po svoj prilici narodno kolo. Najefektnija će biti crkva sv. Marka, koja će biti do vrha tornja rasvjetljena. Cijela rasvjeta na crkvi upalit će se najedamput sa posebnom vrpcom za upaljivanje (Zindschnur). Nadbiskup Haulik daje narodu sto akova vina na veselje. U Dvorani će se obdržavati ples, te će se car nekoliko puta provesti mimo mojih prozora. Ljudi će biti više no što je zvijezda na nebu.

Dne 4. listopada piše: Javljam sada nekoliko svojih ličnih opazaka o doček cara, koji je bio vrlo miserabilan, a ne sjajan, kako ga naduvenim tonom opisuje »Agramer Zeitung«. Dobri car sasvim mi se je sažalio, kad je ušao u naš Zagreb. A meni slobodno možete vjerovati, koji sam lično sve to vidio. Jer ne samo da nijesu svi slavoluci bili na vrijeme gotovi poradi lijenosti radnika Hrvata, nego je također i oduševljenje bilo vrlo slabo, te se je sve do banskih dvoriju čulo tek pojedince koji usklik: »Živio car!« Uistinu je bio vrlo slab doček priređen tom našem mladom monarhu, koji je imao biti u analima označen svečanim crvenim slovima. Dapače nije bilo jučer ni rasvjete, a i za danas je bila ista otkazana poradi kišovita vremena. Vidjelo se je jasno na caru, da je bio poradi svega toga vrlo nezadovoljan. Sam ban, koji je sa carem došao, bio je također srdit poradi tog dočeka i ponašanja »njegovih Hrvata«, koji su mogli, da su htjeli sve na vrijeme već prije svršiti. Drugačije su cara dočekali Magjari, makar što su se prije toga još i bunili.

Konačno piše dne 8. listopada ovo: U Zagrebu je sada opet sve tiho i mrtvo. Veličanstvene(?!) svečanosti su prestale, koje će caru uistinu ostati nezaboravne(!). Sve se je ponesrećilo. Dapače i rasvjeta, od koje se je toliko nadalo, bila je vrlo nepotpuna i žalosna. »Živio« poklici vjernih Hrvata su izginuli u užasnoj kiši, koja je upravo lijevala na grad Zagreb, koji je kao careva zaručnica sav bio svečano okićen.

Dr. Franjo Bučar.

ADOLF HUDOVSKI.

U drugoj polovini XIX. stoljeća budio se Zagreb na nov život. Spajanjem sredovječnih jurisdikcija u jedan kraljevski i slobodni grad (1850.) udaren je temelj i označen pravac njegovom budućem razvoju. Generacija što je tada bila na čelu grada našla se pred mučnim zadatkom da iz četiri starovjeke varošice sa stoljetnim tradicijama stvori bazu za budući kulturni i privredni centar tek nedavno probuđene nacije, a sve to u doba kad je svaku ekspanziju sputavala željezna ruka neprijateljskoga austrijskog apsolutizma s germanizacijom. Jedini saveznici u tom nastojanju bijahu pretstavništvu ondašnjeg Zagreba ljubav rođenom gradu i svijest o njegovoj velikoj ulozi u budućnosti. Prvaci tadašnjega gradskog vijeća dobro su znali, da je prvi uvjet za napredak valjana i sređena administracija, a znali su sebi naći i saradnike, koji će u gradskoj upravi izvršiti osnovni organizatorni posao. Jedan od tih saradnika — prvih osnivača moderne gradske uprave — bio je Adolf Hudovski, senator grada Zagreba.

Prema tradiciji što se sačuvala u porodici Hudovski ona je poljskoga porijekla. Među plemićima koji su iza prve diobe Poljske (1772.) ostavili domovinu bio je po toj tradiciji i djed pomenutog senatora Hudovskog koji se sa ženom i sinčićem zaputio preko Ugarske u Hrvatsku. Roditelji se putem razbole i umru oboje, a mališ ostavši sam dopre nekako do Osijeka gdje ga primiše na odgoj u jezuitski samostan. Kasnije stupi u vojsku, postade oficir, pa je kao kapetan služio u Bjelovaru, gdje mu se rodio sin A d o l f. Zanimljivo je, da je još jedan od najzaslužnijih glavara grada Zagreba, načelnik Mošinski, također potomak poljskih plemića-emigranata. I jedan i drugi, i ako porodom i osjećajem Hrvati, sačuvali su uspomenu na svoje porijeklo i vazda ga se s ponosom sjećali. Tako nam je bratski poljski narod u potomcima svojih iseljenika dao dva znamenita radnika na komunalnom polju koji su za razvitak grada Zagreba stekli neprolaznih zasluga.

Adolf Hudovski školovao se u zagrebačkoj gimnaziji a tu je svršio i tadašnju »filosofiju« godine 1848. Svoju mladost proživio je dakle u doba, kad se ilirizam već razbuktao u snažni nacijonalni pokret, pa nije čudo da je za sav vijek sačuvao vjeru u ideje narodnoga preporoda što ih je tada primio. Kad je ban Jelačić digao vojsku, Hudovski stupa u »narodnu stražu« i siječnja 1849. postaje u njoj potporučnikom, a listopada iste godine sudjeluje u ratu s Magjarima.

Slavne bojeve i osnove o slobodi 1848. godine prekinuo je tragičan preokret. Namjesto oslobođenja zavlada ropstvo germanskog apsolutizma. Sred opće klonulosti i razočaranja a uz oskudicu uzrokovanu dugim ratovima i propašću feudalizma, omladina što se vratila s bojnih polja razišla se po službama po kancelarijama nove državne administracije u kojima su agovali Nijemci. U to doba počima Hudovski karijeru (1851.) kao činovnik državnog računovodstva u Zagrebu. Uz uredski rad bavio se i knjigom, pa ga godine 1853. pozvaše da kroz neko vrijeme predaje na zagrebačkoj gimnaziji kao suplent »ilirski« i njemački jezik. No ubrzo se opet vraća svojoj službi, a brojna pismena priznanja njegovih starješina hvale ga neobično spremna i odlična činovnika.

Za Bachova apsolutizma iza rata 1848./49. općina grada Zagreba proživjela je tešku krizu. Ratne godine ostaviše nered i zastoj u gradskoj administraciji, a tuđinska državna

vlast kojoj bijaše glavni cilj da uništi slobodu municipija nije se baš trudila da ukloni tu dezorganizaciju. Zbog ovakovih prilika zavlada tada i u gradskim financijama kaos. Gradsko je vijeće uvidjelo da će samo jaka i sigurna ruka stručnjaka učiniti kraj tomu nesnosnom i opasnom stanju, pa je zatražilo da se za taj posao pridijeli gradu Hudovski. Mjeseca aprila 1858. stupa Hudovski u gradsku službu, isprva samo kao pridijeljeni državni činovnik, no već u studenomu iste godine izabralo ga je gradsko zastupstvo

Adolf Hudovski

ekonomskim savjetnikom, a kod obnove magistrata u ožujku 1861. senatorom.

Čim je stupio u gradsku službu, odmah se Hudovski svom energijom dao na sređivanje derutnih gradskih financija. Njegovo izvješće o financijskom stanju grada što ga je u studenom 1860. godine uputio gradskom zastupstvu otkriva upravo teške prilike u kojima se onih godina nalazila gradska općina. Koncem godine 1858. dosegli su dugovi grada za ono doba ogromnu svotu od 188.000 forinti, šta više neki vjerovnici općine već su prijetili ovrhom na osnovi pravomoćnih sudbenih odluka. Knjigovodstvo bilo je posve zanemareno, a za prijeko potrebne radove na ulicama, potocima i javnim zgradama nije bilo sredstava. Gradska općina plaćala je državni porez čak i od prihoda gradskih daća — dakle porez od poreza — što nam se danas čini gotovo nevjerovatno. Bolničke troškove plaćao je grad ne samo za svoje, već i za strane pripadnike, čime mu je neopravdano nametnut golemi trošak od 12.000 forinti.

U prvi čas mislilo se u krugovima gradskog zastupstva da će za sanaciju općinskih financija biti potreban zajam od najmanje 250.000 forinti. Hudovski je nasuprot tvrdio da zajam nije potreban, već da će se moći i dugovi otplatiti i redovne potrebe podmiriti, ako se uvede strogi red u finasijsko poslovanje grada. Prema njegovom predlogu imale su se najprije urediti računske knjige i po tom utvrditi što grad faktično duguje, a uskratiti podmirenje sviju tereta koji su gradu nepravom nametnuti. Sretstva za otplatu najprešnijih dugova, da se izbjegne ovršnoj prodaji gradske imovine, imala su se namaknuti unovčenjem vrijednosnih papira za 10.951 for. i prodajom gradske pivovare za 40.000 for. od koje grad dotad nije imao nikakove koristi, već samu štetu. Uz to je valjalo odmah zatražiti od nadležnih vlasti, da se grad riješi neopravdanih dugova na državnom porezu, bolničkim troškovima i t. d.

Sve ove predloge Hudovskoga prihvatilo je gradsko zastupstvo u sjednicama od 15. i 16. studenoga 1858. u kojima je ujedno odobren gradski budget za godinu 1859. što ga je on izradio. Budget je iznosio 160.247 for. rashoda i 145.119 for. redovnih prihoda, dok je višak rashoda od 15.128 for. pokriven nametom od 20% na državne neposredne poreze. To je ujedno prvi moderni i realni budget grada Zagreba poslije rata 1848./49. U spomenutom izvješću od 28. XI. 1860. godine sabrao je Hudovski sve rezultate svoga napornog rada od dvije i po godine i dao potpunu sliku razvoja gradskih financija u godinama 1856.—1860. Uspjeh toga rada bio je izvanredan, jer je sanacija općinskih financija provedena bez zajma i bez novih poreza, a u novčano poslovanje uveden je uzoran red. Gradskoj općini je u ime nepravilno nametnutog državnog poreza odnosno bolničkih troškova oprošteno 21.704 for. a u gotovom povraćeno 61.294 for., u svemu se dakle privrijedilo 82.999 for. Dugovi grada koji su godine 1858 iznosili 188.352 for. smanjili su se koncem 1860 na 69.116 for.

Gradsko je zastupstvo nagradilo Hudovskoga opetovanim priznanjima u zapisnicima sjednica, izabralo ga je ekonomskim savjetnikom i senatorom, a 31. XII. 1860. podijelilo mu je i pravo građanstva. Koliko se taj rad Hudovskoga i kasnijih godina cijenio, vidi se iz pohvalnog dekreta što mu ga je prigodom obnove magistrata godine 1868. upravio načelnik Frigan. Najznačajniji su ovi odlomci toga dekreta. »Častan za Vas

bje već povod, usljed kojega stupiste u gradsku službu, jer bivši pridijeljeni gradskom poglavarstvu na privremeno službovanje kao državni činovnik ponudi Vam gradsko zastupstvo razabravši predloge i radnje Vaše smjerajuće na uvedenje reda u financijalnoj upravi gradske občine, mjesto gradskoga vijećnika... Imenito naglasiti mi je, da je povodom predlogah po Vami stavljenih i izvedenih, uspjelo bez zajma odvaliti od gradske občine ogromni dug od četvrt milijuna i uzdržati red u novčanom prometu, pošto bjeste napornom i neutrudivom radnjom sastavili i uredili manjkavše računske knjige i druge potrebite preglede... Neobične ove uspjehe ovjenčali ste kao izvjestitelj za gospodarske poslove neumornim i revnim Vašim sudjelovanjem kod svih radnjah izvedenih u izminuvših godinah za uredjenje i poljepšanje grada...«.

Od godine 1860. dalje financijske su prilike grada stabilne. Djelovanje Hudovskoga posvećeno je otsada njihovom daljem izgrađivanju i organizaciji, kakovu je tražio snažni razvoj grada a s tim u vezi i sve veće njegove potrebe naročito otkad se započela regulacija i izgrađivanje novih gradskih predjela.

Opsežan i naporan rad kod gradske uprave nije mogao da iscrpi neumornu radinost Hudovskoga, koji je kao financijski stručnjak sarađivao i kod mnogih javnih ustanova. Od godine 1860. bio je član odbora za podignuće spomenika banu Jelačiću, a 1863.—1866. član odbora za upravu narodnog kazališta. Nadalje ga je ban Šokčević 1867. imenovao članom istražnog povjerenstva koje je imalo izvršiti reviziju poslovanja društva »Narodni Dom« počevši od njegova osnutka. Od godine 1868. bio je učiteljem državnog računovodstva na pravoslovnoj akademiji.

Ovaj plodni i po svojim rezultatima zamašni rad Hudovskoga naglo je prekinut 15. listopada 1869. kad je Hudovski predao ostavku na svom položaju, a gradsko ju je zastupstvo uvažilo u sjednici od 2. studenoga Pravi razlog njegovom istupanju iz gradske službe bit će vjerovatno u političkim prilikama onoga doba, kad je najžešće bjesnila stranačka borba »do istrage« između unionističkoga bana Raucha i ogorčene opozicije »narodne stranke« kojoj je duhovnim vođom bio Strossmayer, a uz koju je i Hudovski pristajao. Isti dan, kada je u gradsku vijećnicu stupio novi načelnik žestoki pristaša Rauchov, odlazi Hudovski u privatnu službu upravi riječke željeznice, koju se tada počelo graditi. Jamačno se nije htio iznevjeriti idejama narodnoga preporoda za koje je nekad vojevao pod zastavama bana Jelačića.

Dolaskom bana Mažuranića (20. IX. 1873.) iz temelja se mijenja politička situacija. Koncem te godine opet se vrše izbori za gradsko zastupstvo u kojima pobjeđuje »narodna stranka« i jedan od njenih prvaka — Ivan Vončina postaje gradskim načelnikom. Sada se i Hudovski vraja u gradsku službu — novo zastupstvo izabralo ga je kod obnove magistrata (21. I. 1874.) senatorom. Tim izborom počima drugi i najplodniji perijod u životu Hudovskoga koji traje četvrt stoljeća, a sav je ispunjen požrtvovnim i predanim radom u korist grada. Odmah u početku toga perioda (1874.) vrši Hudovski pripravne radove za sklapanje prvog većeg investicionog zajma gradske općine. Poteškoće u tom poslu bile su ogromne naročito stoga, jer su Magjari nastojali na svaki način spriječiti ili bar odgoditi taj odlučni korak u napretku Zagreba. Borba oko toga zajma vodila se više od jednog decenija. Trebalo je pobijati sve moguće prigovore i sumnje domaćih skeptika, a još više magjarskog ministarstva financija. Taj posao vodio je Hudovski zamjernom energijom i stručnom vještinom na osnovi opsežnog materijala što ga je sam pribrao. Nakon što su prva nastojanja oko zajma osujećena, grad je od godine 1881. dalje svim silama forsirao rješenje toga pitanja, no i sada je proteklo ravno sedam godina, dok je udovoljeno svim skrupulama tadašnjih vlasti i dok su raspršene sve bojazni i sumnje što su se javljale u građanstvu. Uz dugotrajne i često strastvene javne diskusije što su se o toj stvari vodile i u konferencijama i u štampi, Hudovski je proveo ovo pitanje kroz sve njegove peripetije do konačnog rješenja. Jednako intenzivno sudjelovao je kod rješavanje drugih važnih predmeta ne samo na području financija već i u svim ostalim granama komunalne uprave. Naročito bio je upravo duša najzamašnijih naših komunalnih radova sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća kao što su gradnja vodovoda, uređenje mirogojskog groblja, gradnja tvornice duhana, gradnja vojarni i drugo. Neka od tih djela imadu i postanak svoj zahvaliti njegovoj zamisli, a druga su opet samo njegovom neutrudivom energijom i požrtvovnošću konačno dovršena i u život uvedena. Uz ostali svoj redovni zvanični posao izradio je Hudovski mnoštvo pravilnika, statuta i različnih elaborata te je kroz dugi niz godina sastavljao godišnja izvješća o upravi grada. Sve to mogao je izvesti samo čovjek njegove marljivosti koja je bila upravo poslovična i opće poznata. Kadgod je dugo u noć svijetlio prozor na gradskoj vijećnici, znalo se: senator Hudovski još uvijek radi...

Kao najstariji senator, Hudovski je redovito zamjenjivao otsutne načelnike, a za vakancije vodio je upravu grada kao »upravitelj gradskoga poglavarstva«. Jedan od najvećih njegovih radova u posljednjem de-

ceniju službe bila je »Osnova građevnoga reda« s obrazloženjem što ju je izradio godine 1894. po nalogu načelnika Mošinskoga.

Kako je Hudovski volio grad kome je posvetio sav svoj život i koliko se radovao njegovom napretku, o tom nam daje dokaza knjižica »Zagreb i okolica« što ju je izdao 1892. U tom »vodiču« lijepo su opisane znamenitosti Zagreba, i s ponosom se u njemu ističu njegove nove tekovine. Historijske bilješke pokazuju da je pisac dobro poznavao povijest svoga grada, dok se u riječima kojima spominje neumrle zasluge Gaja i ilirskog pokreta osjeća zanos staroga borca iz 1848. godine. Naročito su obilni historijski podaci u povećanom njemačkom izdanju koje je namijenjeno strancima. Ovo djelce ni danas još nije izgubilo vrijednost, osobito je važno kao dokument o stanju Zagreba prije 40 godina iz kojega doba imamo vrlo malo sličnih publikacija.

U mir pošao je Hudovski 1899. godine nakon službe od 45 godina praćen priznanjem zastupstva i čitavoga grada u kojem je i zbog svoga rada i zbog rijetkih ličnih vrlina užival neograničen ugled i poštovanje. Umro je godinu dana iza svoga umirovljenja 1900.

Decenij Bachovog apsolutizma 1850. do 1860., nema sumnje, jedan je od najtežih i najmračnijih perijoda hrvatske historije. Stradanje onoga vremena ostavila su dubokih tragova. Ipak naši moderni historici od reda ističu i priznaju, da je i to doba imalo pozitivnih strana. Među takve pozitivne pojave moramo svakako ubrojiti i preokret što se tada zbio u shvatanju i vršenju činovničkog zvanja. Jer u feudalnoj Hrvatskoj u doba prije četrdesetosme godine još je nepoznato činovničko zvanje u demokratskom smislu. Javna služba bila je tada redovno plemićki privilegij, a vršenje njenih funkcija bijaše u stvari tek neka vrsta reprezentacije povlaštenog staleža. Nasuprot, decenij »apsolutizma« prvi je u nas demokratizovao državnu administraciju i stvorio u Hrvatskoj kader profesijonalnih činovnika iz kojega su potekli kasniji vrsni organizatori naše uprave. Iz te škole izašao je i Hudovski. U radu oko rješavanja mnogovrsnih zadataka gradske uprave uspio je da do kraja razvije svoje znatne sposobnosti, jer ga je vodila misao da zvanični rad činovnika ne smije biti mehaničko vršenje dužnosti, nego svjesno služenje općem dobru.

Mirko Stanisavljević.

ČESTITKA IVŠI TKALČICU OD A. ŠENOE

Zmožnomu človeku Ivši, krtu dogodovštine horvatske,
Kolumbušu novoveških pravic,
tanko i debelo popeva na njegovo godovno
kakti na dan 24. Juniuša 1874.
i alduje.
Onufriuš Kopriva, poeta laškouličanski.

Tam gde stanuje Hranjec zagorianski viator
Tam gde ob črnoj reduti licitar penje svoj šator
Tam gde stoji numeruš osamdeset i drugi,
Kakvi su ono zmožne gospode cugi?
Vila poveč mi, zar ljudstvo to nori?
— Norc si poeta! Gratulantov grmiju kori,
Vika ti kaže od toga se porodivša:
Vivat godovnjak! Vivat ašešor naš Ivša!

Ti anda Ivša, denes raketline pališ,
Svoga patronuša Svetoga Januša hvališ;
Ti anda Ivša kakti Alojzijuš samec,
Našeg orsaga horvatski novi ti Vramec;
Ti koj si u parvi lovil štiglece ptice
A kakti človek loviš naše stare pravice,
Tebi vika viče kakti buben se porodivša:
Vivat godovnjak! Vivat ašešor naš Ivša!

Cinkajte zvonci, bubnji bubnjite sada,
Ar momu srdcu velka je danas parada,
A vi mužari grmite, tresnite kruti
Naj se zaziblje celi breg ovaj žuti,

Fućkajte vsi vu naturi cajzlini tiči,
Zvonite zmožno bukovca puni poliči;
Vika naj kaže s toga se porodivša:
Vivat godovnjak! Vivat ašešor naš Ivša!

Vivat! kričiju vse novoveške te babe,
Vivat, krekeču v mlaki zelene žabe,
Vivat! oh vivat terque quaterque beatus
Tintenkopf dragi, ti Herodote natus!
Stoletno daj se vživaj ti kolendara,
Razdrl čižem jezero dva i pol para;
Pesma poete viče zmožno se porodivši:
Vivat, crescat, floreat ašešor naš Ivša!*

* Opaske dr. Milana Šenoe.

Črna reduta (Kaiser Franz-Josephs Garten) Gostiona u Novoj Vesi, danas broj 86.

Hranjec Joško (r. 19. III. 1792. u. 27. VI. 1874.) prebendar zagrebački, humoristički kajkavski pjesnik.

Parva, prvi razred gimnazije. Onda je Tkalčić lovio »štiglece i cajzle« na Kalvariji (danas Šalata).

Vramec, zagrebački kronista XVI. stoljeća.

Tintenkopf, nadimak Ivši Tkalčiću, tako ga je zvao A. Šenoa, a poslije i T. Smičiklas.

TRI PISMA BISKUPA STROSSMAYERA

Priopćio dr. Josip Matasović

Pored razgranatih Strossmayerovih veza sa Srbijom još u doba kneza Mihajla Obrenovića (1860.—1868.) biskup je i u ovom svom svojstvu, a ne samo kao političar, produžio da podržava kontakt sa Beogradom. O tom cijelom saobraćaju postoje punovažni historijski izvori, koje je u prvom redu objavio Stojan Novaković u svojoj ediciji »Католичка црква у Србији. Писма владике J. J. Штросмајера из 1881—85. С белешкама и објашњењима. Засебице штампано из »Архива за правне у друштвене науке« за 1907. годину« (Београд 1907), a sada u naše vrijeme i dr. Ferdo Šišić u I. pa i u II. knjizi izdanja »Korespondencija Rački — Strossmayer« (izdanje Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1928., 1929.). Prvo pismo, što ga ovdje publikujem, vremenski spada u Novakovićevoj ediciji među bilješku kralja Milana pismu Strossmayerovu, koje je 19. I. 1881. upravio Novakoviću i među pismo biskupovo 14. III. 1882. isto Novakoviću. Ono je prilog ostaloj građi za uređenje konkordata Rimske Crkve sa Srbijom. Drugo se pismo odnosi na problem jedinstva kršćanskih crkava (istočne i zapadne) i napose na biskupovo mecenatstvo, dok se treće pismo (već skoro dva decenija kasnije) tiče također srpskohrvatskoga ujedinjenja i u vezi je s knjigom Charlesa Loiseau-a iz g. 1898, i s dr. Marijanom Derenčinom čiji odgovor isto priopćujem.

I.

Biskup Strossmayer iz Djakova 10. III. 1882. god. Milanu Obrenoviću, kralju Srbije. (Prema konceptu).

Vaše kraljevsko veličanstvo!

Dopustiti ćete, da se i ja u svečani ovaj čas približim k priestolju Vašega Veličanstva, i da Vam iz svega srdca čestitam na novoj časti i slavi[1], i na novom zalogu bolje budućnosti države i naroda srpskoga. Ako i tko na svietu, to je sigurno narod srpski najprvo svojom ustrpljivošću i svojim mučeničtvom a poslije svojom ustrajnošću i nečuvenim upravo junaštvom zaslužio čast i odlikovanje, koje mu u najnovije doba u dio pade.

Naravno je pako, da ta čast i to odlikovanje dobrim dielom pada na slavnu obitelj Obrenovića, koja je znala i umiela u prvoj periodi sužnjevanja dragovoljno podnositi sa ostalim narodom sve patnje mučeništva bez da je ikad duhom klonula, u drugoj pako borbe i hrvanja sve brige i muke ustrajnosti i junaštva, dok nije sinuo žudjeni dan slobode i neodvisnosti.

Molim Veličanstvo Vaše da uvjereni budete, da se ko uviek, tako i ovom zgodom sve one plemenite želje i namiere, koje velikodušno srdce Vaše za narod svoj goji,

[1] Proglašenje Srbije kraljevinom 22. II. 1882.

i u mojoj duši nalaze, i da ću se vazda Bogu moliti, da diku i slavu naroda srpskoga osnovanu na čvrstom temelju božje istine i pravde uviek i uviek sdruži sa dikom i slavom kraljevske obitelji slavni Obrenovića. Neka mi Vaše Veličanstvo dozvoli još jedno ovom zgodom spomenuti. Ja sam za sad u kraljevstvu srpskom apoštolski namjestnik i vrhovni pastir katholika. Ja ću kano takav prvom dobrom prilikom Vašem Veličanstvu i slavnoj Vašoj obitelji lično svoju poniznu čestitku podnieti. Ja sam se kano vikar apoštolski u odnošaju svomu prama Vašem Veličanstvu i srpskoj vladi uviek samo pohvaliti imao na dobroti i milosti koja je i meni i svim katholikom iskazivana. Ja se skupa sa pastvom svojom i na dalje dobroti i milosti Vašega Veličanstva preporučujem; mi ćemo se pako katholici trsiti, da sliedeći nauk dvajuh najvećih apoštola Petra i Pavla po pokornosti našoj prama vladi i zakonu zemlje i po živom promicanju svake plemenite namiere srpskoga naroda te dobrote i milosti vriedni budemo. Meni će napose najveća čast i utieha biti, ako se podamnom i mojim sudielovanjem izmed Vašega Veličanstva i vlade srpske i izmed S. rimske stolice odnošaji katholika tako urede da budu i jednoj i drugoj strani po volji, i da se stvari svete vjere i neumrle božje istine tako na spas duša obavljaju, da ujedno priestolju i zakonu ljudskom put prokrče do osviedočenja sviesti ljudi u kojoj je Bog i samomu sebi i zakonu svomu temelj postavio.

Molim Veličanstvo Vaše da ova čustva moja odobriti i blagoslov moj i za sebe i za slavnu obitelj svoju dragovoljno primiti blago izvoli.

U ostalom sa neograničenim štovanjem ostajem Vašega Veličanstva prepokorni sluga
Strossmayer
(Djakovo) biskup-vladika.
10. Marta 1882.

II.

Biskup Strossmayer iz Djakova 22. III. 1882. Jovanu H. Pecikoviću, draguljaru u Zemunu. (Prema konceptu).

Mili moj Gospodine!

Hvala Vam lijepa na prijateljskom čustvu, koje prama meni i mojima namjerama izraziste. Ja dok budem živ, ne ću se ničim na svijetu odvratiti dati da neradim o medjusobnoj ljubavi, slozi i jedinstvu našeg naroda. Tako poslujuć po zvanju svom, odužujem se Bogu i sviesti svojoj, a i cielomu narodu našemu, komu slava i budućnost jedino u slozi i jedinstvu sastoji. Moj mili Gospodine! Mi medjusobno tako blizu stojimo, da bi bila upravo griehota, da si medjusobno ruke bratski nepružimo, i da one neosramotimo, koji naše sile sapinjaju sponama nesloge, koje mi sami pletemo. Pravo Vi velite, doći će, ako Bog da, vrieme, kad će katholik doć u hrišćansku crkvu pak se diviti i nauživati divnoga istočnoga obreda, divnoga pojenja i divne medjusobne bratske ljubavi; a doći će svečanom kojom prilikom i brat hrišćanin u katoličku crkvu i naći tu i radovati se i uživati zapadni obred, što mu se u otajstvih svojih, u molitvah i pievanjem svom, u istom jeziku staroslovinskom odziva, kog je Bog odredio, da nam bude sv. svezom koja nas u jedno sveto tielo i jednu svetu obitelj spaja.

Što se tiče Vašega drugoga predloga[2] moj mili Gospodine, drage bi volje ja pristao uz Vaš predlog ali znate da gradim ogromnu crkvu i da na sto i sto strana trošim. Učenoga društva u Biogradu to bi naravna zadaća biti morala. Ja ću skorim o tom govoriti sa g. Račkiem, ali mi je već unapried izpovieditі, da mnogo nade neimam niti nemogu imati, jer 1) naša akademija nije baš osobito dotirana a 2) sad se g. Daničićem izdaje lexicon veliki, koji neizmierno truda a još više troška stoji.

Uostalom
Strossmayer vladika.

III.

Biskup Strossmayer iz Djakova 15. VI. 1898. dr. Marijanu Derenčinu.

Dragi moj prijatelju Marijane!

Piše mi brat Thadeka[3], koji u Prag polazi na svečanost Palackia, da prijatelji i zahoditelji magjarski, Frank i njegovi, na sva usta kod nas govore i na sve strane trube, da je djelom Loiseau-a[4] dokazano, da sam ja nevjera i izdajnik. I ja sam štio to djelo Loiseau-a, i naišo sam na mjesto, koje o meni, prem ne izrično, piše. Moguće je, da je to hotimice učinjeno. Na svaki pako način, to je laž, izmišljotina, zloba i kleveta. Nikad i nikad niesam ja nikakvi politički ugovor sklopio, koji bi mogao i najmanju sjenu nevjernosti na mene baciti. Ja u tomu obziru stojim čist ko sunce božje. Molim Vas, mili moj brate Marijane, da bi imali dobrotu tu istu laž i klevetu ma u kakovoj formi u »Obzoru« dementirati. Možebit ovako: Laž je i kleveta, što naši neprijatelji u Pešti po djelu Loiseau-a trube, i što njihovi privrženici i uhodnici u Zagrebu ponavljaju, da je naš biskup hrvatski njekakvi ugovor politički sklopio i podpisao na štetu naše države. Ta viest je skroz i skroz neistinita i neima na njoj ni sjene kakove istinitosti. Hrvatski naš biskup stoji u tomu obziru viš svake sumnje, njegov značaj i njegov život tako je čist i sjajan u tomu obziru ko sunce božje. Nikomu se pako na svietu nepristoji manje nego Magjarima i njihovima uhodama u Zagrebu nabacivati se glede toga, ma na ikoga na svietu, nego Magjarima i njihovim prijateljem.

Molim Vas, da ovo ma u kakovoj formi u »Obzoru« obznanite. Ja sam u Prag glede svečanosti Palackoga pisao. Pozdravite mi molim Vas Vašu mil. Gospoju i Vašu djecu. Preporučujem se i nadalje Vašoj miloj uspomeni i Vašoj molitvi

(Djakovo) Vaš brat i prijatelj
15. lipnja 1898. Biskup s. r.

— — — — — — — — —

Dr. Marijan Derenčin iz Zagreba 18. VI. 1898. god. biskupu Strossmayeru u Djakovo.

Zagreb, 18. VI. 1898.

Preuzvišeni gospodine!

Današnji »Obzor« donieti će na čelu lista dementi, koji se tiče tobožnjega odkrića u Loiseauovoj brošuri. Nadam se, da sam pogodio misao Preuzvišenosti Vaše. — »Agramer Tagblatt« donieti će u listu od ponedeljka prijevod »Obzorove« izjave. Vidit ćemo kako će se bečke i magjarske novine ponieti prema našoj izjavi, i ako bude to s vašom voljom, možemo ju popuniti. U Zagrebu ima ljudi, koji tobožnje odkriće gosp. Loiseau-a pripisuju zlobi, ja se toj osvadi pridružiti ne mogu, jer ne vjerujem, da je Loiseau takav... Dopustiti ću radje, da je on bez zle namisli nasjeo, izvjestnom uplivu, koji se nepovlastno gradi autentičnim tumačem mjerodavnih cetinjskih nazora.[5] Rado bi i ja bio pošao u Prag, nu uz najbolje volju morao sam se odreći puta, kojemu sam se toliko veselio. Navalilo bo ove dana na mene toliko i takva posla, da nijesam mogao ostaviti Zagreb bez odviše osjetljive povrede dnevne svoje privriede, na koje sam još sveudilj upućen. Moja je praksa strogo lična. Naprotiv mogao bi tečajem ovoga mjeseca posjetiti djakovačke svoje izbornike. Pisati ću prijatelju Cepeliću neka mi definitivno odredi dan mojega dolazka u Djakovu, nu tako, da to bude prije odlazka Vaše Preuzvišenosti u Rogatac. Imao bi Vam puno toga pripovijedati, o čem ne bi bilo uputno pisati.

Moja supruga i ja ljubimo ruku i zahvaljujemo se na onoj dobroti, kojom nas usrećujete. Kad mi stigne Vaše pismo, moja se kuća odjeva u svečano ruho, i sve je u njoj veselo, vedro, spokojno, kano da živimo u vrieme bezbrižne naše mladosti i nade u bolju budućnost domovine.

Primite, Preuzvišeni gospodine, izljev moje neograničene odanosti i harnosti

Vaš
Derenčin.

---

[2] Šurjak Jovana Pecikovića Joksim Nović Otočanin (1807.—1868.) ostavio je iza sebe neko 1000 araka spisa, pisanih ćirilovicom, svojih umotvora u stilu narodnih pjesama, a i u prozi. (Od potopa historijske pjesme sve do jada na Kosovu, pa i za novije doba, te napose »Bosna«). 1860. tražio je Nović za arak 20 fl. C. M. Isp. »Narodne Novine« Zagreb 1884. i članak V. Petrovića sub »Nović-Otočanin Joksim« u Stanojevićevoj »Narodnoj Enciklopediji« III. Zagreb 1928. str. 118.

[3] Tadija Smičiklas u povodu svog putovanja na prašku svečanost na spomen historičaru Palackom.

[4] Loiseau Charles, Le Balkan slave et la crise autrichienne. Paris 1898. — Pisac je zet dr. Koste Vojnovića, a šurjak dr. Luja i Iva Vojnovića, književnikâ jugoslovjenskih.

[5] Tiče se očito dr. Luja Vojnovića, tada sekretara kneza Nikole na Cetinju, a poslije i ministra književine Crne Gore.

DRVENI KALENDAR-ROVAŠ SA JADRANA

Bilježenje znakova kao supstituta bilo kakvih pojmova (objekata iz vanjskoga svijeta, brojeva) urezima na drvu sa svrhom, da tako ostanu fiksirani i budu sigurna naknada za nesigurno čisto memoriranje, seže gdjegdje gotovo do najnižih ljudskih kultura. U kompleksnim kulturama, kakva je u prvom redu kultura nižih slojeva evropskoga stanovništva, posvjedočeno je to već od vrlo davnih vremena — da se i ne spominju samo poznate »črte i rěze«, koje za stare Slavene spominje crnorizac Hrabar. Takvo bilježenje urezima u drvu bilo je uobičajeno na različnim stranama Evrope sve do posljednjih vremena, a i danas je još živo održano na nekoliko područja — na palicama (ili manjim klipićima), zvanima u nas rovaši ili raboši. Ti su namijenjeni najčešće bilježenju cifara (dugova u novcu ili naturi, kvantiteta primljene robe i slič.), donekle i bilježenju sasvim samovoljno odabranih znakova bez osobita značenja sa svrhom da raspolovljeni (poprijeko preko znakova) posluže kao doka-

zalo za posjednika jedne polovice, da je vlasnik neke robe, koja se nalazi zajedno s drugom polovicom u drugoga čovjeka. Rjeđi je slučaj, da tako bilježeni urezi u drvu služe kao sasvim elementaran kalendar. No o tome je upravo ovdje govor.

Drveni su kalendari poznati iz nekih područja Evrope već iz dosta znatne starine — u glavnom srednjega vijeka. Takav se drveni kalendar potvrđuje već pouzdanije iz XII. stoljeća a nije isključeno, pače je vjerovatno, da ih je bilo i prije. Sačuvanih starih primjeraka ima razmjerno malo — jedan se od najstarijih datira u XV. stoljeće — u glavnom učestavaju sačuvani eksemplari iz vremena 1 do 2 stoljeća prije gregorijevske reforme. No većina tih starih eksemplara pripada upravo samo jednom od dva osnovna tipa drvenih kalendara, ograničena na osobit dio Evrope. Drveni su kalendari dosele poznati sa različnih strana Evrope, i može se već danas dobiti pogled, ako i sasvim sumaran i još nepotpun, o oblicima i njihovoj rasprostranjenosti, otprilike u ovim crtama: neke južne evropske zemlje kao da drvenih kalendara uopće ne poznaju — na pr. Pirenejski poluotok pa Italija, gdje nije dosele nijedan primjerak nađen, što je na ovom mjestu naročito važnije; njemačke zemlje, napose južne (Tirol, Švajcarska i dr.) pa velik dio francuskoga područja poznaje već vrlo davno drveni kalendar, ali u obliku ploča s urezanim nizovima dana i pretežno figuralnim znakovima i »simbolskim« likovima pojedinih svetaca — ovom tipu pripadaju i spomenuti očuvani stari eksemplari. U ovaj krug ide na pr. i dragocjen jedan drveni kalendar, sačuvan u Sloveniji u Novom Mestu; ima oblik okrugle drvene ploče cca 13 cm u promjeru a kalendarski je red urezan u spirali na obje strane za g. 1783. i 1784. sa znakovima analognim kao na takvim kalendarima u ostalim zemljama.[1] Dalje se na sjever nadovezuje britsko, pa naročito obilnim primjercima zastupano dansko područje (tu je pače u prvoj poli XVII .stoljeća napisana čitava knjiga o danskim drvenim kalendarima — Worm: Fasti danici, 1643), isto tako obilno zastupano skandinavsko, dalje finsko, sjeverno-rusko (brojeći ovamo izričito i niz neruskih neciviliziranih naroda sve do u Sibir kao što su Samojedi, Jakuti, južnije Čuvaši i dr.) pa se preko ruskoga područja, donekle i poljskoga može drveni kalendar slijediti i dalje prema jugu i napokon konstatirati na različnim stranama Balkana. Tako ostaje — bar prema dosadašnjem poznatom materijalu — i dio srednje Evrope kao prazna oaza. No tip rasprostranjen u ovoj drugoj navedenoj grupi zemalja u glavnom je različan od prvoga u obliku daščica: ovo su drveni kalendari u obliku štapova, gredica, sad četvorasta, sad šestorasta, pače rjeđe i trostrana presjeka, gdje su na bridovima urezani pojedini dani i uz blagdanske ureze dalje na plohi do brida još urezani osobiti znakovi ili figure, brojevi, koji se odnose na dotični blagdan. Oba se ova tipa drvenih kalendara razlikuju dakle u prvom redu po vanjskoj formi (prvi gdjekada pače ima oblik fascikula, kad su daščice s pojedinim mjesecima povezane uzicom kao listovi), dok u pogledu znakova, razdiobe i tehničke izvedbe imadu i dosta sličnosti, pa se genetički i ne će moći jedni od drugih odvojiti.

Drveni kalendar, o kome je ovdje govor, svraća na sebe interes u više pravaca: prvo, jer je jedan od uopće danas vrlo rijetkih muzejskih, čuvanih primjeraka sa Balkana, drugo, jer ponešto iznenađuje mjesto, gdje je nađen, i treće zbog pitanja njegova podrijetla na toj točki nalaza i negdašnje upotrebe. Našao se u Olibu na jadranskom otoku istoga imena.[2] Po podacima, koji su se tu mogli o njemu doznati, služio je tamošnjim stočarima-pastirima (stočarstvo je na Olibu bilo dosta znatno razvijeno — navodno je naročito Mate Bončić znalac znakova ovoga primjerka). Kako se vidi na slici, to je drvena gredica, četvorasta sa stranicom cca 4 cm, duga 74 cm, s rupicom na jednom kraju, da se — bez sumnje — može objesiti (detalj posve jednak kao u nordijskih ovakvih kalendara). Na sva 4 brida su urezi dana čitave godine, obuhvatajući svaki brid po 3 mjeseca. Novom Godinom počinje na jednom bridu na kraju, gdje nije rupica za vješanje. Svaki je dan ubilježen urezom jednostavno u brid zarovašenim. Dani, koji nisu posve obični, već bilo čim istaknuti, kao manji i svi veći blagdani, označeni su još i osobitim znacima na plohi ponad brida (kad se gleda kalendar u horizontali). Ti su inače sasvim jednostavni znakovi udešeni tako, da odaju odmah važnost blagdana u blagdanskoj hijerarhiji crkve dotično puka: najveći su blagdani označeni sa tri radijalno iz bridnoga ureza izvedena zareza, manji sa dva takva, a još manji samim jednim, koji je zapravo samo produženje bridnoga zareza na plohu. Osim toga obilježavani su Bogorodičini blagdani osobitim znakom, produškom zareza na plohu, nad kojim je izveden urezan križić; jedan jedini put nalazi se takav isti znak i u njemu još zarezan krstić za oznaku blagdana Našašća Sv. Križa, a isto tako samo jedamput nad produškom bridnoga ureza na plohi samo urezana poveća kao točka — za oznaku Badnjaka. Drugih znakova nema. Iz čitava je blagdanskog sastava ovoga eksemplara vidljivo, da pripada dalmatinskoj kulturnoj sferi (na pr. po istaknutom blagdanu Našašća Sv. Križa, po osobito istaknutim Bogorodičinim blagdanima i drugih nekoliko sitnijih karakterističnih za neke krajeve Dalmacije). No nisu označene ničim ni nedjelje ni pomične svetkovine, kalendar prema tome nije bio za određenu neku godinu, nego permanentan. Stoga se i ne da točnije odrediti, iz kojega je vremena ovaj primjerak.[3]

Na kraju još pitanje kulturne provenijencije ovakva kalendara na otoku, gdje je služio. Iz okoline Oliba nije dosele potvrđen nigdje takav kalendar, ali ni odrugud iz sjeverne Dalmacije i Hrv. Primorja — što će ipak biti tek slučajno. Ali se ovakvi drveni kalendari potvrđuju dalje u Bosni, gdje su služili u prvom redu tamošnjim stočarima — premda nažalost nema ni odande sačuvanih primjeraka, nego tek pouzdane vijesti.[4] Dalje su sa Balkana poznati ovakvi kalendari-rovaši sa bugarskoga područja, pa se takvih više nalazi u sofijskom muzeju.[5] Koliko se može iz netom spomenutih navoda o takvim kalendarima jasno vidjeti, oni su u bitnom slični ovom olipskom. Bugarski su nešto kompliciraniji (drugi početak godine, nešto drukčiji znakovi, označene nedjelje), dok se po onom, što je zabilježeno za bosanske, može suditi, da su olipskom svakako bliže. Ta bi srodnost mogla postati još razumljivija, ako se ne smetnu s vida činjenice, u svim ovakvim slučajevima osnovne važnosti, o podrijetlu stanovništva: Olibljani su od najveće česti doseljenici sa dalmatinskog kopna (zaleđa), upravo se na pr. za jednu jaču grupu pouzdano zna, da se na Olib doselila sa rijeke Cetine pod vodstvom popa Jurja Cetinjanina u drugoj polovici XV. stoljeća. Pri takvom stanju stvari postaju mnoge etnografske pojave na Olibu razumljivije, a jamačno ne će biti promašeno, ako se kaže, da je i praksa izrađivanja kalendara-rovaša, kakav je ovdje prikazani, pripadala u etnografski milieu stočara, koji su se s dalmatinskoga kopna doselili na Olib. Svakako treba podcrtati, da se u ovom slučaju radi o točki, koja je na jednoj strani nadomak području, na kome ovakvi drveni kalendari nisu ni iz kojega vremena, antiknoga ili novijega, potvrđeni — Italiji, a na drugoj strani prema sjeveru nije suviše daleko ni od regiona, u kojima je bio odomaćen tip drvenoga kalendara sasvim različan od ovoga — u obliku daščica (daščanih fascikula) — Tirol, Slovenija (Istra?). Prema gornjemu, ovaj bi se tip drvenoga kalendara bio ovamo na gornji Jadran zaletio obilaznim putem preko Balkana u smjeru prema SZ, kako su tekle i glavne migracijske struje zapadnoga Balkana.

Dr. Milovan Gavazzi.

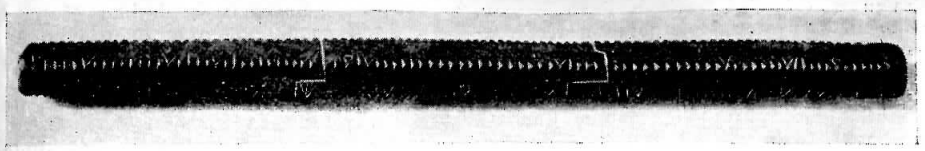

Drveni kalendar sa Oliba. Srednji brid s mjesecima: januar — mart (s lijeva Nova odina); donji brid s mjesecima: oktobar — decembar (s desna Božić)

[1] »Dom in svet« (Ljubljana) 1895., str. 786.

[2] Čuvao ga je tamošnji zaslužni župnik vlč. don Ivan Pulišić pa ga s neobičnom pripravnošću predao piscu ovoga prikaza za Etnografski muzej u Zagrebu (gdje se nalazi pod sign. 7915).

[3] Pri odgonetavanju znakova i blagdana ovoga primjerka sa zahvalom spominjem prijateljsku pomoć dra Mihe Barade.

[4] »Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini III (Sarajevo, 1891), str. 457. »Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena« I (Zagreb, 1896), str. 41.

[5] Периодическо списание на българ. книж. дружество, год. X, кн. 54. (Sredec, 1896), str. 779. — Za ovaj i druge neke podatke o drvenim kalendarima dugujem hvalu g. Kazimiru Moszynskom, prof. univerziteta u Krakowu. — Ispor. i Сборникъ за нар. умотв., наука и книж. XXIII, str. 269. i tab. V.

PUBLIKACIJE

Dr. Velimir Deželić, st., Kardinal Haulik, nadbiskup zagrebački 1788.—1869. Zagreb, 1929.

Juraj Haulik, ili po čehoslovačkom izgovoru Havlik, rodio se g. 1788. u Trnavi, češkoj Trnavi, kako je zovu stari kajkavski pisci, od kojih su mnogi u XVII. i u XVIII. stoljeću polazili jezuitsko sveučilište u Trnavi, u tom »slovačkom Rimu«. Gimnaziju i filozofiju učio je u Trnavi i Ostrogonu, bo-

gosloviju u Trnavi i bečkom Pazmaneumu. Godine 1811. postao je kapelan u Komoranu, zatim tajnik i arhivar budimskog vikara, 1819. dr. teologije, 1820. tajnik ugarskog primasa u Ostrogonu Aleksandra Rudnaya.

Godine 1823. postao je Haulik kanonik ostrogonski, 1830. vijećnik ugarskog namjesništva i naslovni biskup prištinski, 1831. vijećnik ugarske dvorske kancelarije u Beču. S Hrvatima i njihovim težnjama došao je u neposredni doticaj g. 1832. kad je postao prepošt zagrebačkog kaptola i prior vranski. Premda je u Zagrebu proveo vrlo kratko vrijeme, ipak je bio u živim vezama sa Zagrebom, jer su se mnogi Hrvati k njemu obraćali u Beč, gdje je stalno vršio službu u dvorskoj kancelariji do g. 1837., kad je bio imenovan zagrebačkim biskupom. Ustoličen je bio g. 1838. i iste godine postao je tajni savjetnik. Kako je u to doba ozbiljno stao pobolijevati ban Franz Vlassits, general austrijski, koji je, premda Magjar rodom, lojalno podupirao ilirske težnje hrvatske, postao mu je namjesnikom biskup Haulik do g. 1842., kad je banom imenovan Ferencz gráf Haller. Ponovo je Haulik vršio službu banskog locumtenensa od g. 1846. do 1865. Godine 1853. ispunila se davna težnja Hrvata, da u crkvenom pogledu postanu neodvisni od ugarskog primasa i zagrebačka biskupija bila je te godine papinskom bullom uzdignuta na nadbiskupiju. K ovome uspjehu mnogo su pomogli ban Jelačić, Stjepan Moyses, profesor bogoslovije u Zagrebu i državni censor, kasniji biskup u Banjskoj Bistrici, i zajedno s njima biskup Haulik, koji je također uživao velik ugled i povjerenje austrijskog dvora. Tri godine kasnije, 1856. bio je imenovan rimskim kardinalom i g. 1857. primio je od pape grimizni klobuk.

Velikim novčanim sredstvima, koja su mu pružala velika tadašnja imanja biskupije služio se na korist naroda, koji je bio povjeren njegovoj duhovnoj brizi i podupirao je izdašno kulturna i prosvjetna nastojanja i razvio velik karitativni rad. Za sanktuarij Svetoga Kralja nabavio je u Münchenu pet slikanih prozora i veliki žrtvenik, a g. 1865. orgulje. Godine 1849. utemeljio je »Katolički List« zagrebački, koji je bio radosno pozdravljen u Dalmaciji, Istri, Bosni, Kranjskoj i Štajerskoj i koji izlazi i danas kao službeno glasilo zagrebačke nadbiskupije.

Godine 1841. na poticaj nadvojvode Ivana utemeljio je Haulik Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo, kojemu je bio prvim predsjednikom, i koje je g. 1925. likvidiralo, da naskoro opet uskrsne na novi život. Iste godine svotom od 150.000 forinti utemeljio je u Zagrebu školski zavod, manastir i crkvu milosrdnih sestara Svetog Vincencija Paulskoga i doveo prve sestre u Zagreb g. 1845. Ovaj zavod postao je matica ostalih sličnih zavoda na Balkanu, kojih ima 94 na broj od kojih se 86 nalazi u Jugoslaviji, a 8 u drugim balkanskim zemljama. Osnivanje jugoslavenskog sveučilišta u Zagrebu, kojemu je udario temelj biskup Strossmayer, pomogao je Haulik sa 80.000 forinti, a izdašnu pomoć davao je i Matici Ilirskoj, Jugoslavenskoj Akademiji, Književnom Društvu Sv. Jeronima, koje je osnovao g. 1867., Društvu skladnoglasja (današnjem Glazbenom zavodu) i mnogim drugim prosvjetnim i dobrotvornim društvima.

Ovaj visoki crkveni dostojanstvenik konzervativnih društveno-političkih nazora uopće, miljenik dvora, bio je, međutim, vrlo demokratskih nazora u pitanju narodne nastave. U doba kmetstva, kad se svemu plemstvu ježila koža na svaki glas, koji se usudio tražiti škole i za seljake,[1] Haulik, jedan od najviše vlastele u Hrvatskoj, dizao je ponovno svoj glas za prosvjećivanje bijednih kmetova u svojim pastirskim okružnicama o pučkoj nastavi i podizanju narodnih učionica g. 1839., 1840., 1841. i 1842. Svoju brigu za odgoj djece posvjedočio je još kao prepošt zagrebačkog kaptola, kad je g. 1834. omogućio u Zagrebu osnivanje druge djevojačke osnovne škole, obvezavši se iz svojih sredstava plaćati trajno učiteljicu, koja se postavi na toj školi. Kuriozno je zabilježiti, da je Haulik otvorio u Zagrebu kod Kamenih Vrata[2] posudbenu biblioteku, koju je snabdio dobrim njemačkim i hrvatskosrpskim knjigama.

Za podizanje i uljepšavanje parka, koji je osnovao njegov prethodnik Maksimilijan Vrhovac na svome imanju u Maksimiru, da služi za odmor Zagrepčanima, utrošio je Haulik više od 200.000 forinti.[3] Osim toga sagradio je u parku kapelicu Svetog Jurja i postavio na ulazu u perivoj kip Svetog Jurja, koji je nepijetetna ruka njegova nasljednika uklonila s onog mjesta i koji bi trebalo povratiti onamo, kamo ga je bio postavio sam mecena.

Od svojih biskupskih nadarbina, koje crkveni kanoni definiraju kao baštinu siromaha (patrimonium pauperum) pomagao je stalno sirotinju osnivajući uboške zaklade u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Križevcima, Požegi, Koprivnici, Bjelovaru, Novoj Gradiški, Petrinji i Gjurgjevcu, dijeleći stipendije djacima hrvatskim i magjarskim. Godine 1856. sačuvao je Zagrebačko društvo čovječnosti, osnovano g. 1846., od propasti, a za udovice zagrebačke nadbiskupije osnovao je zakladu od 50.000 forinti itd.

Premda je u politici bio austrijanac (ne samo tobožnji Austrijanac, kako kaže g. Deželić na str. 167.*), stajao je svagda na temelju ustavnih prava hrvatskih i energično branio na državnim saborima ugarskim. Zajedno s banom Vlassitsem borio se protiv uvedenja magjarskog jezika kao državnog na teritoriju kraljevine Hrvatske, pa, kako se uzme, donekle, razmjerno nešto podupirao ilirski pokret (iz svojih razloga) svojim visokim vezama na bečkom dvoru i tako uspio da za neko vrijeme odvrati mnoge spletke i podvale bijesnog magjarskog šovinizma. G. 1839. otvorio je mjesto teško bolesnog bana Vlassitsa hrvatski sabor, koji je zasjedao od 21. do 26. svibnja. Sabor je izradio instrukcije hrvatskim delegatima, koji su trebali ići na državni sabor u Požun, i naložio im da se bore protiv uvođenja magjarskog jezika, da traže sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine s banovinom i da se u kraljev naslov uz Ugarsku, poslije Češke, unese i »kralj Dalmacije, Hrvatske i Slavonije«. Pri zaključku sabora darovao je Haulik 3000 forinti i popunio svotu, koja je bila potrebna za kupnju Rauchove kuće, potrebne za povećanje orsačke hiže (»zemaljske kuće«, koju Deželić na str. 32 zove terminom državna kuća). S delegatima je išao na zajednički ugarsko-hrvatski državni sabor i banov namjesnik Haulik i oštro protestovao protiv zaključka toga zajedničkog državnog sabora, koji je nalagao da se najkasnije do deset godina mora i u Hrvatskoj uvesti u urede magjarski kao službeni jezik.

Kad su g. 1840. na hrvatskom saboru Iliri predložili, da se novoosnovanom hrvatskom kazalištu dade pomoć, sabor radi protivljenja magjarona nije prihvatio toga predloga, nego je stvar uputio na dobrovoljne prinose, dao je namjesnik banski Haulik odmah za uzdržavanje narodnog kazališta tisuću forinti, a njegov primjer slijedili su i drugi članovi sabora. Sabor je zaključio Haulik riječima: »Rekli smo centralistima i Magjarima, što ih ide, rekli smo g. državnom ministru, da nas nikad ne će predobiti za se, dok ne bude pripravan dati našemu narodu, što mu pripada pred Bogom i svijetom«. Nakon toga sabora mnoštvo naroda došlo je naveče u povorci pred dvor »preuzvišenoga oca i zaštitnika domovine i narodnosti naše g. Đurđa Haulika, biskupa i namjesnika banske časti«, i priredila mu gromovite ovacije kao i drugim istaknutim rodoljubima. Ovo držanje Haulikovo izazvalo je veliku mržnju Magjara, kojima je uspjelo te je kralj Ferdinand lišio Haulika banskog namjesništva imenovavši banom Magjara Ferenca grafa Hallera g. 1842. Kad je kao komesar istalirao novoga bana, izrekao mu je biskup Haulik sjajan govor, u kojemu je naglasio municipalna prava kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije« i rekao mu, da može ljubav Hrvata zadobiti samo, ako bude ta prava čuvao i branio »od neprijateljskih zlobnih napora«.

Godine 1843. branio je Haulik ponovo hrvatska prava na zajedničkom državnom saboru, gdje su Magjari tražili da se Međumurje otcijepi od zagrebačke biskupije. S toga sabora pisao je da »u parlamentu najviše trpe oni, koji nijesu s Magjarima; dva puta više, koji su svećenici, a trostruko Hrvati«. Mržnja protiv Haulika u Magjara došla je dotle, da je Karol Rakovec u svome dnevniku zapisao 24. listopada 1843.: Danas čujemo, da je u Požunu nekakav rođak Raisnerov htio ubiti biskupa zagrebačkoga Haulika.[4] Nove borbe podnosio je Haulik na državnom saboru g. 1844. i ponovo naglasio »da je branio i da će braniti prava hrvatske zemlje, gdje mu je Promisao Božji krug djelovanja označio, i to pravednim i zakonitim načinom«. Kad su kod silo-

[1] Svijetlu iznimku u tom pogledu čini Ivan Patačić od Zajezde, koji je 1769. u Vrbovcu utemeljio za kmetsku djecu obojega spola školu i dao joj zemljište za uzdržavanje školnika.

[2] Stari spomenici uvijek pišu Kamena Vrata, a tako piše u svojim Zagrebuljama i u »Vienacu« i Šenoa, koji je dobro znao istoriju zagrebačku. U novije vrijeme ljudi, koji slabo znadu narodni jezik, počeli su pisati »Kamenita Vrata« i taj neispravni oblik dospio je i na javne natpise, koje je postavilo gradsko poglavarstvo.

[3] Isp. u »Narodnoj Starini« VIII. (1929.) str. 149. i d. Dr. A. Schneider, Perivoji, vrtovi i šetališta u starom Zagrebu.

* Haulikovo držanje prema zrinsko-frankopanskom kultu ilustrovao je Dr. Josip Matasović u svom članku »Stari i starinarski Zagreb« isp. u I. knjizi »Narodne Starine« str. 12. i 13. A čitali smo, napokon, i u 15. br. »Glasnika Srpske Pravoslavne Patrijaršije« (Sremski Karlovci 1929. X. str. 236.) da je sam otac auktora ove knjige Gjuro Stjepan Deželić, urednik »Dragoljuba«, pisao 19. IX. 1867. M. Rajevskom ruskom proti u Beču, kako je biskup Haulik u jednoj svojoj poslanici »vojevao proti Hrvatom« i »pravedne slavenske težnje proklinjao«. I Vatroslav Jagić (Spomeni moga života I. Beograd 1930. str. 18.—19.) ističe Haulikovo austrofilsko držanje ovako: »Njemu i njegovim doglavnicima pade na um, da valja ispraviti suviše narodni i svetski duh hrvatskoga sveštenstva pozivom u pomoć nekolikih Tirolaca, koji će na upliv nim mestima raditi u svojem tirolsko-nemačkom smeru, a uz to ponešto doprinositi ka germanizaciji. Ta nova zamisao taknula se i orfanotrofija... U mene je pod pritiskom javnoga mišljenja, koje nikako nije odobravalo planova Haulikovih, sve snažnije sazrevalo rešenje...« — Op. uredništva »Narodne Starine«.

[4] Isp. E. Laszowski i dr. V. Deželić st., Dnevnik Dragutina Rakovca. »Narodna Starina« I. U Zagrebu 1922. st. 70.

vite restauracije zagrebačke varmeđe 29. srpnja 1845. bili Iliri napadnuti od vojne asistencije i kad je poginulo 13 mrtvih a ranjeno bilo 27 ilirskih rodoljuba, postao je, poslije Hallerova odlaska iz Hrvatske, Haulik opet namjesnikom banskim. Tu čast položio je sam g. 1865. i kralj mu je primio ostavku zahvalivši mu svojim pismom na savjesnom vršenju te službe.

Osobnost kardinala Haulika predstavlja na prvi pogled zagonetku: Razumijemo iz Deželićeva opisa njegove mladosti, kako se odgojio za uzorna svećenika. Pošto je u mladosti prije bogoslovnih nauka bio neko vrijeme dragovoljni vježbenik gospodarskog ureda ostrogonske arcibiskupije, shvaćamo, kako se u upravi svojih golemih imanja pokazao kao dobar ekonom, koji kod onolikih plemenitih investicija, nikad nije dolazio u onakove stiske, kao njegov politički protivnik sa Vuke, koji je, ne računajući, velikodušnom rukom sipao dobročinstva, širom buduće Jugoslavije, od Celovca i Gorice sve do Soluna i Drinopolja. Teže je razumjeti, kako je on, stranac u Hrvatskoj i dvorski čovjek, postao onakav mecena i neustrašivi zatočnik hrvatskih narodnih prava. Deželić ispravno pokazuje, da je sjajan ugled za nesebični rad imao u svome arcibiskupu Rudnayu. No da je »Aleksandar Rudnay de Rudna et Divék Ujfalu« ostrogonski arcibiskup i primas ugarski bio »magjarski rodoljub«, kako ističe i tvrdi Deželić, jamačno bi i Haulik postao onakav rodoljub, kao što je bio i njegov nasljednjik na zagrebačkoj stolici kardinal Mihalovich. Istina je naprotiv da je Aleksandar Rudnay, bez obzira na magjarizovanu plemićku vinjetu,[5] bio Slovak, i to vrlo svijestan svojoj slovenskoj narodnoj pripadnosti, i što je činio dobra, nije činio za magjarski narod, nego je bilo namijenjeno čitavoj Ugarskoj i svim njenim narodima. Kao svijestan Slovjenin podupirao je i štitio čehoslovački jezik (tada su još najvećim dijelom Slovaci pisali češkim jezikom, na kojemu se i počela razvijati njihova narodna kultura u XV. stoljeću), i nije nikada zatajio svoje narodne pripadnosti. Od njega potječe krilata riječ »Slavus sum, et si in cathedra Petri forem, Slavus ero, (Ja sam Slovjenin, i da sam na Petrovoj stolici, opet ću biti Slovjenin), koju su Slovaci Magjarima često dozivali u pamet. Primjer glavarov jamačno je utjecao u velike na izgrađivanje ispravnih nazora u njegova tajnika, također Slovaka, i bila bi zahvalna zadaća, da je Deželić potražio malo dublje, kakvi su bili lični odnošaji između primasa Rudnaya i mladoga Haulika.

[5] Rudna u Trenčinskoj i Djevinska Nova Ves (bivši Divék Ujfalu) u Bratislavskoj županiji, nalaze se danas na teritoriju Čehoslovačke.

Godine 1847. pod predsjedanjem banskog namjesnika Haulika i uz njegovu pomoć prodro je konačno u hrvatskom saboru predlog ilirske stranke, da se narodni jezik proglasi za službeni i uredovni za svu Banovinu. Iste godine na državnom saboru u Požunu spasio je Haulik hrvatske nuncije Bunjika, Hermana Bužana i Metela Ožegovića, koje je Lajoš Košut htio staviti pred sud. Njegova je također zasluga, da kralj Ferdinand nije potvrdio zaključka ugarskog sabora o proglašenju magjarskog jezika za službeni na čitavom teritoriju Ugarske.

Nakon apsolutizma ponovo je Haulik digao svoj glas za povratak Krajine pod bansku vlast i stavio se na čelo odličnih političara, koji su tražili, da Hrvatska bude zastupana na carevinskom vijeću, i mislili, da će u društvu sa Jugoslavjenima iz Dalmacije, Istre i Gorice, Kranjske i Štajerske, i s Česima, Rusinima i Poljacima moći uspješnije boriti se za narodna prava. No ova politika, koju su vodili vrlo ugledni ljudi kao Ivan Kukuljević, banski namjesnik, Ambroz Vranicani, Ivan Vončina, Jovan Subotić, Adolf Veber, Marko Prica, Avelin Čepulić, Nikola Krestić i Ivan Mažuranić, doživjela je slom i pretegla je politika smjelog Jugoslovjena biskupa Strossmayera. No ako je realni politik Haulik i doživio konačno poraz, valja mu priznati, da ga je uvijek vodila plemenita ljubav k narodu, a nikada osobni interesi i ambicije. Kardinal Haulik umro je u svojoj biskupskoj residenciji 11. svibnja 1869. od kljenuti srca nakon bolovanja od godinu dana. Sahranjen je u crkvi Svetog Kralja u lađi svetog Vladislava, gdje mramorno poprsje označuje raku uzornoga svećenika, plemenitoga rodoljuba i narodnoga dobrotvora. Neprolazna djela, koja je stvorio za svoju drugu otadžbinu Hrvatsku, služe i služiće na korist svega jugoslovenskog naroda.

Pisac ove kulturnohistorijske studije sabrao je valjada sve, što je bilo moguće doznati o Hauliku iz štampanih i pisanih izvora, koji se nalaze u zagrebačkim knjižnicama i arhivima. I ovo djelo ima sve odlike, koje i knjižica o Vrhovcu, i koje je ocijenio g. Dragutin Prohaska u »Archivu für slavische Philologie«, 1905. (XXXVII. sv., 463-463). Kao i Vrhovca Deželić je i Haulika portretirao s ljubavlju i još s većim patriotskim zanosom, i zato se i u ovom slučaju može reći, što je Prohaska istakao u svojoj ocjeni: da Deželić ne gleda uvijek svoga junaka objektivno. Tako autor u XXVI-oj glavi (»Otac ubogih. Narodni mecena«) kliče: »... Bez sumnje je Haulik bio kraljem svih hrvatskih dobrotvora i mecena nad mecenama, kojemu po velikim svotama, koje je razdijelio, jedva da se može usporediti sam veliki biskup Strossmayer, kojemu se dakako tim faktom ne umanjuje

slava velikoga mecene...« No, kada pokušamo ipak usporediti Haulika i njegova djakovačkog kolegu i pogledamo u svjetlost kritike na »kralja svih hrvatskih dobrotvora« i Strossmayera, to je Deželiću Strossmayer samo »veliki mecena«! Poređenje nije teško, jer se institucije, koje su podizali kardinal zagrebački i biskup djakovački, nalaze gdjekad u bliže msusjedstvu: Stavimo na jednu zdjelicu vage sveučilište, kojemu je osnivač htio dati ime jugoslavensko, a vlada nije toga dopustila, a na drugu Učionice milosrdnica u Gundulićevoj ulici; Jugoslavensku Akademiju s jedne, Jeronimsko društvo s druge strane; Strossmayerovu Galeriju slika i potpore jugoslovjenskim umjetnicima s jedne, a kip svetog Jurja i slikane prozore Svetoga Kralja s druge strane; onda stolnu crkvu Svetog Petra u Đakovu, posvećenu jedinstvu crkava, slozi i ljubavi naroda jugoslavenskoga, a prema njoj i, ako hoćete, onu kapelicu svetog Jurja u Maksimiru, koja se više ne otvara ni na Gjurgjevo...[6] Netačna je i u bludnju zavodi na str. 20. riječ »pod znakom ilirskog grba t. zv. ljeljivi (polumjeseca pod zvijezdom)«, iz koje bi neupućen čitalac mogao zaključiti da se prastari ilirski grb, koji je doista bio polumjesec sa zvijezdom, doista zvao »ljeljivi«. Novci za Ilirik kovali su se u Sisku s likom polumjeseca i zvijezde već za rimskih careva,[7] tisuću i više godina prije nego se u Poljaka za ovakove grbove stvorio naziv »leliva«, koji, u ostalom, nije nikad dopro k Jugoslovjenima. Gdjekad su netačno pisana strana imena, često se navode pojedinim osobama samo prezimena bez krštenih imena. Autor još uvijek piše študirati, inštalirati, reškript i sl. Slušao sam g. 1918. u Meranu jednoga tirolskog kapucina, koji je propovijedao: Krištuš išt erštanden, no za takvo tirolsko pretvaranje svakog latinskog s u š ispred t u hrvatskosrpskom jeziku nema dovoljno razloga. Isto tako protiv svojstva narodnog jezika autor piše Češka mjesto Češka.

No i ove i druge sitne grješke ne umanjuju stvarnu vrijednost Deželićevoj opsežnoj studiji o Jurju Hauliku, koja osvjetljuje neke dosad slabo poznate strane života Haulikova i, što je više, ispravlja nekoje netačnosti drugih istorika. Nešto teže osjeća se nedostatak registra imena, koji ne bi smio nedostajati u ovako ozbiljnoj radnji.

Ante Šimčik.

*

[6] Pređašnjih godina Braća Hrvatskog Zmaja imala su običaj da na Giurgjevo idu u Maksimir i u toj kapelici slušaju misu na čast svetog Jurja, svoga zaštitnika.

[7] М. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд 1876, 22.

Franjevački samostan u Samoboru. Napisao Vjekoslav Noršić, župnik. Pretiskano iz »Vjesnika kr. državnog arkiva«. U Zagrebu 1929.

Misterij pustih zidina staroga grada u Samoboru, usred romantičnog gorskog pejzaša, jedne od najljepših naših ruševina srednjega vijeka daje trajan impuls naučnom istraživanju, te niz specijalnih radova prikazuje zgode staroga grada i njegovih gospodara, a slike samoborske gradine po našim časopisima i kalendarima često búde romantički interes za davnu prošlost. No nauka zahvata i dalje, proučava historiju naselja pod gradom, opisuje živu starinu, narodni život i običaje stanovnika te istražuje starine i građevne spomenike, što su od prošlih vremena preostali po Samoboru.[1]

I Vjekoslav Noršić pisao je najprije o starom samoborskom gradu te je o njem dao vrijednu historijsku monografiju,[2] no sada on iznosi detaljnu studiju o samoborskom franjevačkom samostanu, kulturnohistorijskom spomeniku docnijega, novijega Samobora koji je već preživjeo i naslijedio staru srednjevjekovnu tvrđavu.

Prošlost samoborskog franjevačkog samostana ispunjenu mnogim sitnim lokalnim zgodama formiraju tri krupne historijske komponente: ofanziva turska, što goni franjevce sve dalje na sjever, ekspanzija Luterove nauke, što im ne da, da zasjednu nova sjedišta i napokon katolička kontrareformacija, u kojoj oni sami aktivno nastupaju. Franjevački i protureformacijski izvori ove radnje prikazuju događaje posvema sa svog stanovišta pa stoga se i

[1] Kukuljević: Grad Samobor. Standlove Fotografične slike iz Hrvatske. U Zagrebu 1870. str. 32-38. S fotografijom staroga grada. — Veber: Samobor. »Vienac« 1884. str. 591. — Laszowski: Samobor. »Vienac« 1899. str. 665. — Lang: Samobor. Narodni život i običaji. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Na svijet izdaje Jugoslavenska akademija. Knjiga XVI-XIX. U Zagrebu 1911-1914. — Slike staroga grada u Samoboru: »Vienac« 1887. str. 493. »Zvonimir«, hrvatski ilustrovani koledar za godinu 1885. str. 62. Isto za godinu 1898. str. 25. dr. R. Horvat: Slike iz hrvatske povijesti. Zagreb 1910. br. 175. »Vienac« 1912. str. 251. Slike iz Samobora. »Vijenac« 1913. str. 178. — Ruševine staroga grada u Samoboru tumači Szabo: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. U Zagrebu 1920. str. 49.

[2] Samobor-grad. Povjesne crte o njemu i njegovim gospodarima. Napisao Vjekoslav Noršić. Samobor 1912.

efekt turskoga nasrta, koji je bosanske franjevce bacio sve do Samobora, prosuđuje naskroz stereotipno po žrtvama u tome uzmicanju, dok je za modernog historika najodlučniji i najinteresantniji moment ona velika sposobnost akomodacije i afirmacije katolicizma u tadanjoj mučnoj situaciji, jer je ona dovela do sjajne manifestacije kasnijega baroka.

U doba kada se gospodari samoborskoga grada svi od reda zalažu za reformaciju, kada su njihovi podanici, iz Saske doseljeni rudari u Rudama pristaše nove vjere, kad je sav Samobor preplavljen protestantizmom, žestoka borba franjevaca otkriva gdjekoji interesantni socijalni momenat u akciji reformatora, koji u svom odlučnom nastupanju bezobzirno posižu za vlašću i za svim ekonomskim faktorima života i nemaju samo religijske, kulturne i literarne ambicije, toliko proučavane u današnjim literarno historijskim studijama protestantizma u vrijeme prodiranja reformacije među južne Slavene.

Svi sitni historijski detalji u prošlosti samoborskoga franjevačkog samostana, a Noršić ih obilno reda, jasno govore o glavnoj zadaći franjevaca u Samoboru, o njihovoj kontrareformatorskoj akciji. S tom misijom oni dolaze u Samobor, grade samostan i crkvu i ona se očituje u svakom njihovom zapisu. Oni vrše svoju dužnost »da pakao zatvaraju a nebo otvaraju«, govore plamene propovijedi, priređuju sjajne procesije a u crkvi svojom prokušanom agitacijom velikom vještinom spretno dočaravaju krasotu nebeskih dvora, da ljepotom i sjajem zanesu duše vjernika. Ovaj najljepši rezultat kontrareformacije, ovo pretvaranje katoličkih crkava u prebogate umjetničke dvorane, one prave »bižue« barokne umjetnosti, što ih čuva samoborska franjevačka crkva, autoru nije uspjelo dovoljno istaknuti. Tu je trebalo dati historijsko-umjetničku analizu, dobre reprodukcije i plastični prikaz ovih djela; tu je trebalo potaknuti fantaziju da stvori živu impresiju sve te ljepote i pod tim dojmom uhvatiti perspektivu historijskog i kulturnog značenja samoborskih franjevaca i njihove crkve te iznijeti sintezu svega onog rada, koji je stvorio takove pozitivne vrednote.

Uza sve to što Noršićeva radnja nije rađena na širokoj i modernoj kulturno-historijskoj osnovi, svojim mnogim i zanimljivim detaljima komplikovanih i u našoj nauci još uvijek nedostatno osvijetljenih odnosa u vrijeme protureformacije, ona je dobar prilog našoj još ne napisanoj monasteriologiji.

Radnja ima ova poglavlja: Dolazak franjevaca u Samobor (1525.), Gradnja samostana (1618.), Samostanska crkva, Samoborski gvardijani i samostanska obitelj, pa konačno Razne bilješke iz prošlosti samostana (protuluterovska akcija, rad oko bratovštine Majke božje škapularske, ranarništvo, ljekarna, pučka škola, klerikat, vojničke okupacije, knjižnice i dr.).

Većeslav Heneberg.

BILJEŠKE

* Predradnje oko iskopavanja rimskog grada Epidaura. Na godišnjoj glavnoj skupštini Hrvatskog starinarskog društva u Dubrovniku pao je predlog, da se izašalje jedan posebni odbor stručnjaka na Obod*) svrhom, da izvidi i prouči u onom kraju otprije iznijeto pitanje u pogledu eventualnih iskopina rimskog grada Epidaura. Članovi spomenutog odbora stigoše 27. kolovoza na Zvekovicu, odatle na Humac i Obod. Za vrijeme njihovog obilaženja što je trajalo cijeli dan, ostadoše iznenađeni čestim pronalazcima rimskih fragmenata kao kržina od zemljanih posuda (amfora), poklopaca, mramornih ploča razne boje vjerovatno sa pločnika kuća i drugog uresnog kamenja. Ovi predmeti nalaze se rasijani po gomilama i međama, gdje ih je težak pobacao pri obrađivanju polja. Najvažniji komadi bili su prikupljeni i preneseni u Bogišićev muzej u Cavtatu, a ondje sličnih komada već ima. Konstatovano je, da su u zadnje vrijeme na Zvekovici nedaleko od željezničke stanice seljaci otkopali jedan dosad nepoznati ogranak glavnog rimskog vodovoda i porušili ga. Od uklonjenih komada napravili su velike naslage usred istoga polja. Izaslanici su obišli i Čistu luku, gdje se na morskom dnu opažaju temelji starog rimskog grada. U mnogim seljačkim kućama imali su prigodu da vide lijepih zbiraka mjedenog i srebrnog rimskog novca, te uresnih predmeta od metala, a vlasnici kažu, da su sve to pronašli po baštinama. Muzej u Cavtatu trebao bi to otkupiti. Članovi odbora su zatim krenuli u Cavtat, kojim su se pridružili neki članovi arheološkog društva »Epidaurus« u Cavtatu, te im u njihovome bratskom pothvatu ponudili svoju saradnju. Zajednički su pregledali započete radnje na Ratu i drugim predjelima mjesta. I ovdje na Ratu nailazili su na različne fragmente slične onima na Obodu, ali u obilatoj mjeri. Obzirom, da je arheološko društvo »Epidaurus« još od prije poduzelo sa uspjehom iskopine u neposrednoj blizini Cavtata, ali je zbog pomanjkanja potrebitih sredstava moralo da započeti rad obustavi, i mi s naše strane preporučujemo zaslužnom društvu »Epidaurus«, koje broji marljivih i agilnih radnika, da ne odustane i da do konca nastavi započeti rad. Arheologija je jedna velika atrakcija osobito za izobraženi strani svijet, pak je nesumnjivo, da će dolaskom toga stranog svijeta i sami mještani crpsti materijalne koristi. Zato je Općina u prvome redu pozvana, da novčano prîtekne u pomoć takovim akcijama. Ponavljamo: Cavtat mora da bude Dubrovniku ono, što Solin Splitu. — Uprava Hrvatskog starinarskog društva u Dubrovniku.

*) Dubrovački historičari misle, da se centar grada Epidaura nalazi na Obodu.

* O Gradskom Muzeju u Velikom Bečkereku donosi subotički »Dnevnik« u svom 18. broju I. godine ovaj izvještaj: »Još pre Jugoslavije u Velikom Bečkereku, kao središtu Torontalske županije, zajedničkim nastojanjem županiske i gradske uprave udaren je bio temelj jednom muzeju, čija je svrha bila, da skuplja spomenike života, kulture i prosvete Banata. Muzej je bio lepo uređen, u njemu beše dosta važnih istorijskih predmeta i nedirnut je dočekao naše Oslobođenje i Ujedinjenje. Sve do 1923 godine muzej je bio smešten u prostorijama drugog sprata gimnazijske zgrade. Međutim te godine je gradsko pretstavništvo rešilo da se baš taj deo gimnazijske zgrade izda pod zakup za smeštanje rimokatoličke biskupije banatske. Tako je gradski muzej morao na brzu ruku, u roku od 24 časa da se iseli. Od iseljavanja muzeja, pa sve do prošle godine predmeti muzeja nalazili su se raštrkani po raznim mestima, a najveći deo je bio smešten u jednoj tavanskoj sobi u zgradi Građanske Kasine i na tavanu gradske i županijske zgrade. Muzej je zadesila i jedna teška nesreća, jer su nepoznati lopovi provalili u sobu, gde su bile stvari smeštene, sve stvari razbacali, mnoge stvari polupali, po svoj prilici tražeći numizmatičku zbirku, o kojoj se govorilo da ima znatan broj zlatnog novca. Nakon pet godina pošlo je za rukom jednom članu gradske uprave, da uz pristanak gradskog saveta pokupi te razbacane ostatke gradskog muzeja i smesti ih u jednu pristojnu prostoriju u jednoj od gradskih zgrada. Tako je spašeno, što se još moglo spasti. No da bi muzej mogao biti otvoren i stavljen publici na raspoloženje trebalo bi, da se stručnjački utvrdi. Za sada je to još nemoguće. Ipak je postignuto da se muzej i knjižnica nalaze pod krovom i nadzorom«.

* Gđa Marija Pol, rod. Bogišić, sestra pok. dr. Valtazara Bogišića, jugoslovjenskog čuvenog pravnika i istorika, osnovala je zadužbinu na njegovo ime. Ministar prosvjete g. Božidar Maksimović potpisao je rješenje o osnivanju. Zadužbina Bogišićeva ima dvije kuće u Cavtatu, sedam drugih nepokretnih objekata, zatim knjižnicu i muzej pok. dr. Bogišića (vrijednost par milijona Din.). Biblioteka je pretežno specijalno pravnička. Zadužbina je osnovana za prosvjetne svrhe, ali nam bliže namjere nijesu, nažalost, poznate.

* Sarajevskom muzeju poklonio je g. Aćim Zimonjić bivši odjelni predstojnik negdašnje b-h zemaljske vlade u Sarajevu, 6 sanduka trgovačkih pisama i teftera stare sarajevske Trgovačke kuće Hadžiristića. Time je, možda i neizravno, udovoljeno onom pozivu, što ga je naš suradnik g. dr. Vasilj Popović, prof. univ. u Beogradu, upravio u svom članku »Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX. stoljeća« u 14. sv. ovog časopisa.

* U »Jutarnjem Listu« (12. I. 1930.) zadužio je g. Franjo Pakaci našu javnost, što je priopćio na koji način feministkinja g. Karin Michaelis, spisateljica djela »Das gefährliche Alter«, prikazuje našu zemlju i narod u kopenhagenskom dnevniku »Politiken« a pod naslovom: »Serbien«. Nije naša stvar da se na ovomu mjestu obaziremo na ostalo, što se ne tiče historije i etnografije. No dužni smo citirati onaj navod, koji nas prikazuje egzotičnom zemljom, napose Hrvate. Tu se kaže: »Ona je (u zagrebačkom Etnografskom odjelu Hrvatskog Narodnog Muzeja) najviše zapazila neku kapu, koja se upotrebljavala za pokrivanje žena, ali tako, da se odmah vanjskim znakom moglo vidjeti, da li je ta žena majka toliko i toliko djece ili je udovica sa djecom ili bez nje, a razumljivo je, da se odmah vidi, ako je koja žena rodila nezakonito dijete. Jao njoj, ako bi odbacila kapu, koja je predstavljala za nju strašnu sramotu i poruge sa svih strana«. Biće svakako zanimljivo provjeriti ovo »otkriće« gospođe Karin Michaelis i raspraviti ga u svjetlu nauke.

* Zagrebačke »Novosti« javljaju u br. 38. (1930.): Društvo za istraživanje domaće povijesti »Bihać« izvelo je nedavno iskopine u Rižinicama između Klisa i Solina, pod upravom danskog arheologa prof. Ejnara Dygve. U Rižinicama je bila otkrivena crkva za koju se držalo da je to samostanska crkva kneza Trpimira. Najnovija istraživanja su to potvrdila. To je bila zapravo starokršćanska crkva, a stari Hrvati su je nešto izmijenili. O svim važnim dokumentima naše povijesti napisat će arheolog Dygve opširnu studiju. U proljeće će se početi sa kopanjem na Gospinom Otoku. Jedan dokumenat split-

ske kurije iz 1307. godine spominje crkvu Sv. Marije i Sv. Stjepana na Gospinom otoku. Sv. Marija je poznata i nju je otkrio još 1878. Don Frane Bulić, a ova druga dosada još neotkrivena crkva mora biti, po mišljenju arheologa, hrvatska kraljevska grobnička crkva posvećena Sv. Stjepanu za kojom se odavna traga.

* Pod naslovom »Propadanje Gradskog Arhiva« priopćila je »Hrvatska Obrana« u Osijeku (XXVI. br. 34.) ovu vrlo važnu bilješku, koja će, nema sumnje, povoljno za stvar djelovati kod mjerodavnih faktora. Pomenuti tjednik piše:

Ove nedjelje pregledavao je gradski arhiv u pratnji kustosa osječkog muzeja prof. Celestina profesor iz Graza dr. Lutz, koji istražuje kolonizaciju Nijemaca u našim krajevima. Potrebni su mu bili najstariji osječki spisi, pa su mu predočene knjige i protokoli iz polovice 18. stoljeća za vrijeme Marije Terezije, kada Osijek još i nije bio slobodnim gradom, već samo komorskim gradom. Knjige su donešene iz podruma, gdje se nalaze na sačuvanju, pa je konstatovano, da su im korice popljesnivile, a knjige da su iznutra posve vlažne. Prije nekoliko godina čuvala se gradska arhiva na tavanu gradske vijećnice, odakle je na intervenciju pok. banskog savjetnika Bosanca otpremljena u podrum, jer da je na tavanu izložena pogibelji vatre. Podrum je u tu svrhu opravljen i adaptiran, no pošto je zgrada stara, a podrum se ne može zračiti, to je, kako se po ovome vidi, i dalje ostao vlažan i zbog toga posve nepodesan za arhiv. Osijek je doživio polovicom prošlog stoljeća sramotu, da mu je većina arhive prodana mesarima i trgovcima za makulaturu, ono što je preostalo čuva se, no ako arhiv za nekoliko godina mora propasti, a svejedno je, da li će propasti od vatre ili od vlage, onda je šteta, da se uopće što čuva. Ne preostaje, već da se nađu prostorije kako za gradski muzej, tako i za gradski arhiv, jer kad jednom ove dragocjene starine propadnu, nitko ih više na svijetu ne će moći uskrisiti. Ovaj dio arhiva ima vrijednost samo kao povijest grada Osijeka, no trebalo bi pripaziti i na druge arhive javnih ustanova, koji predstavljaju materijalnu vrijednost za građane, jer je na pr. sresko poglavarstvo u Osijeku prodalo kao makulaturu sve spise starije od 1910. godine. Uslijed toga se neki predmeti, osobito zadružni, danas više ne mogu riješiti.

* U 1. br. novoosnovanog beogradskog »Jugoslovenski Glasnik« dao je g. dr. Vlad. R. Petković, profesor univerziteta u Beogradu, izjavu o osnivanju »Društva Prijatelja Narodnog Muzeja u Beogradu«. G. dr. Petković je i upravnik rečenoga muzeja, a kako je još od početka izlaženja »Narodne Starine« njen saradnik i odličan prijatelj, to napose rado priopćujemo njegovo važno izlaganje:

— Odavno se nosim mišlju i izradio sam statut za osnivanje jednog društva prijatelja Narodnog muzeja u Beogradu, koje bi razvilo ljubav i stvorilo kult prema našim starinama i materijalno pomagalo njihovo očuvanje. Društva ovakvih karaktera imate mnogo na strani. Naročito u Parizu. Samo na primer jedno takvo društvo, prijatelji Luvra, preko godine ubere preko 40—50.000 dinara. Sa takvom se sumom u mnogome koristi muzeju. Onda se lako nabavljaju stvari velike umetničke vrednosti. Pored novčanih priloga, pojedinci poklanjaju muzejima ne samo savremene, nego i divne egipatske, vavilonske i asirske spomenike. Britanski muzej, na primer, delo je takvih plemenitih ljudi. Princ Pavle je kod nas veliki zaštitnik naših umetnika. Vanredno lepu zbirku umetničkih radova predstavlja Muzej savremene umetnosti. Inače, mi nemamo pravih mecena muzeja. Svi nude muzeju da prodaju izvesne stvari a ne da poklone. Mi imamo nekoliko pasioniranih skupljača slika, starog novca i oružja. I to je sve. Pravih filantropa nemamo. Jedno novo društvo, Društvo prijatelja Narodnog muzeja, razvilo bi intenzivno ove jeseni svoju akciju. Za stvaranje nove zbirke umetničkih tvorevina, očuvanje naših srednjevekovnih spomenika i za podizanje svoje zgrade. Muzej je još smešten u privatnoj kući. Zbog nemanja dovoljno prostorija mnoge stvari nisu ni izložene. Leže u podrumu i na tavanu. Kao što sam rekao, ja sam izradio statut Društva prijatelja Narodnog muzeja u Beogradu po kome (član 1) društvo »ima za cilj da radi na podizanju Narodnog muzeja i na proširenju njegovih zbiraka.« Društvo prijatelja Narodnog muzeja davalo bi podsticaja za zaveštanja i poklone; za prebiranje objekata od umetničke, arheološke ili historiske vrednosti. Zatim bi pomenuto Društvo organizovalo konferencije i popularisalo naše spomenike kulture i umetnosti; putem izložaba i kinematografa prikazivati objekte iz oblasti umetnosti, prvenstveno iz srpske i jugoslovenske. Ove jeseni razviće se jedna akcija i na jednom sastanku prijatelja Narodnog muzeja utvrdićemo direktive za dalji rad u ovome pravcu.

„NARODNA STARINA" sv. 23., IX. knj., 3. br.
U ZAGREBU, 30. XII. 1930.
VLASNIK, GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Dr. JOSIP MATASOVIĆ
PROF. UNIV. U SKOPLJU.

TISAK „TIPOGRAFIJA" D. D., ZAGREB